

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS

Psiholoģija Psychology

698

ISSN 1407-2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

698. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 698

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

698. SĒJUMS

Psiholoģija

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA
VOLUME 698

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 159.9 (082)

Ps 440

Atbildīgie redaktori

Ph. D. Solveiga Miezīte, Latvijas Universitāte, Toronto Universitāte
(Kanāda)

Ph. D. Ivars Austers, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. Sandra Sebre, Latvijas Universitāte

Dr. habil. psych. Ārija Karpova, Latvijas Universitāte

Ph. D. Juris G. Dragūns, Pensilvānijas Universitāte (ASV)

Ph. D. Artūrs Kroplis, Hamburgas Universitāte (Vācija); Austrālija

Ph. D. Rimas Kočiunas, Viļņas Universitāte (Lietuva)

Dr. psych. Anita Pipere, Daugavpils Universitāte

Dr. psych. Malgožata Raščevska, Latvijas Universitāte

Dr. psych. Viesturs Reņģe, Latvijas Universitāte

Literārā redaktore **Vija Kaņepe**

Korektore **Ināra Balode**

Maketu veidojis **Jānis Misiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 9984-783-69-3

© Latvijas Universitāte,

Saturs

Kristīne Maslovska

Sērošanas izpētes metodes un to izmantojums Latvijā veiktos pētījumos
*Bereavement Research Methods and their
Application in Research Studies in Latvia* 7

Kristīne Maslovska, Kristīne Mārtinsonē, Anika Miltuze, Anda Upmane, Ieva Bīte

Krīzes pārvarēšanas veidi Latvijas sievietēm ar tuva
cilvēka nāves un ar šķiršanās pieredzi
*Coping with Crisis: the Experience of Bereaved
and Divorced Women in Latvia* 19

Inta Poudžiunas

Pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās jauniešiem
Youth's Awareness of Experienced Abuse 36

Malgožata Raščevska, Ilze Hāzenfuse

Roberta Sternberga (Sternberg) triarhisko spēju testa
(STAT-H līmenis) kreatīvā intelekta skalas esejas oriģinālās idejas
*Sternberg Triarchic Ability Test (H level): Students' Original Ideas
in Creative Scale Essays* 53

Laura Lebedeva

Uzvedības traucējumu iezīmju saistība ar vardarbības
pieredzi un traumas simptomiem 11–13 gadus veciem bērniem
*Conduct Disorders of Abuse and Trauma Symptoms
for 11–13 Years Old Children* 68

Sandra Sebre, Laura Lebedeva

Piesaistes stils, dusmas un vardarbības
starpaaudžu pārmantojamības pārtraukšana
Attachment Style, Anger and Discontinuation of Abuse 81

Anda Upmane

Iekšējās saskaņotības izjūtas jaunākie pētījumi psiholoģijā
Recent Research on Sense of Coherence in Psychology 96

Sērošanas izpētes metodes un to izmantojums Latvijā veiktos pētījumos

Bereavement Research Methods and their Application in Research Studies in Latvia

Kristīne Maslovska

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: kristine.maslovska@vp.gov.lv

Viens no pētniecības stūrakmeņiem ir atbilstoša metodoloģiskā bāze. Tā kā metodiku apzināšana un neskaidrības par to validitāti un ticamību joprojām sagādā ne mazums grūtību pētniekiem, šī raksta ietvaros autore piedāvā ieskatu sērošanas izpētes problemātikā, ņemot vērā gan teorētiskos, gan metodoloģiskos aspektus. Rakstā analizēti angļu literatūrā pieejamie materiāli, kā arī dots Latvijā veiktajos pētījumos izmantoto metodiku apskats par to izstrādi un psihometriskiem rādītājiem.

Atslēgvārdi: sērošana, izpētes metodes, psihometriskie rādītāji, pētījumi Latvijā.

Pēdējās desmitgadēs Rietumvalstīs veikti daudzi pētījumi sērošanas jomā. Vienā no pārskata publikācijām par sērošanas izpēti Roberts Nīmeiers un Nensija Hogana (*Neimeyer & Hogan, 2001*) norāda uz vairāk nekā diviem tūkstošiem sērošanai veltītu grāmatu un pētniecisku publikāciju. Pat ja šādā apjomā paveiktais darbs šķietami varētu nodrošināt interesentus ar visu nepieciešamo informāciju, joprojām atklājas virkne neatbildētu jautājumu, kam nepieciešamas zinātniski pamatotas atbildes. Turpinās diskusijas par sērošanas norisi un ar to saistītajām izpausmēm. Lai gan mūsdienās ir pieņemts dažādās sēru izpausmes uzskatīt par normālu reakciju uz tuva cilvēka zaudējumu, joprojām neskaidra ir robeža, kur norma robežojas ar patoloģiju. Vai sērošanas komplikācijas būtu uzskatāmas kā īpašs traucējumu veids, vai arī to apraksts un skaidrojums meklējams jau starp esošajām diagnozēm? Daudz neskaidrību joprojām ir arī par atgūšanos pēc zaudējuma un iespējām palīdzēt tiem, kam ir grūtības tikt galā ar šādu dzīves izaicinājumu.

Tuva cilvēka zaudējuma pārdzīvojumi un atgūšanās no tiem sākotnēji tika skatīta dažādu teoriju ietvaros. Sērošana tiek aplūkota krīzes kontekstā kā zaudējuma izraisīta stresa reakcijas un to pārvarēšana vai arī kā depresijas iespējamais cēlonis un vispārējās veselības izmainītājs (*Stroebe & Schut, 2001*). Tomēr laika gaitā ir attīstījušās patstāvīgas sērošanas teorijas, kuru ietvaros veiktie pētījumi apliecina

nepieciešamību nodalīt sēras no, piemēram, depresijas un trauksmes (*Prigerson et al.*, 1996), līdz ar to aicinot sērošanai pievērsties kā atsevišķam izpētes objektam (*Stroebe & Schut*, 2001). Nozares speciālisti iesaka nākotnē pētījumos necentrēt psihopatoloģisko fokusu uz sērošanu, izņemot gadījumus, kad tas palīdz veiksmīgāk atgūties pēc zaudējuma (*Neimeyer & Hogan*, 2001)

Tajā pašā laikā nevaram noliegt individuāla zaudējuma relativitāti, līdz ar to nepieciešamību to skatīt kopskatā ar cilvēka pārējiem dzīves notikumiem (*Harvey*, 2001). Tas vispār liek pievērsties zaudējumu psiholoģijai, kas ietver dažāda veida zaudējumus – ne tikai sēras pēc tuva cilvēka zaudējuma, bet arī šķiršanos, darba zaudējumus, finansiālas krīzes un tamlīdzīgus pārdzīvojumus, kas cilvēku emocionāli satricina ne mazāk spēcīgi, izraisot līdzīgas reakcijas uz notikušo.

Cilvēka nāve jau kopš seniem laikiem bijusi mītiem un ticējumiem apvīta tēma. Arī šī jautājuma sākotnējā aplūkošana zinātniskas izpētes kontekstā liek sastapties gan ar sadzīviskiem, gan akadēmisko aprindu aizspriedumiem par šādu pētījumu veikšanu. Tiek diskutēts par pētnieka tiesībām iejaukties cilvēka privātās sāpēs, par kurām līdz šim nav pieņemts skaļi runāt. Tomēr tieši zinātniska pieeja un atklājumi palīdz atšķirt bažas un aizspriedumus, kam ir tikai mītisks raksturs, no tiem uzskatiem, kas pamatojas noteiktās cēloņsakarībās. Tajā pašā laikā cilvēciskās sāpes, kam spiesti pieskarties šīs jomas pētnieki, izvirza papildu prasības un atbildību par ētisko normu ievērošanu (*Parkes*, 2001).

Nopietnas diskusijas saistītas arī ar atbilstošas izlases veidošanu un to, vai izlase veidojama atbilstoši specifiskam zaudējuma veidam vai arī iekļaut tajā vienkopus visus, kas piedzīvojuši emocionāli tuvu zaudējumu. Arī diskusijās par sērošanai specifisko pazīmju identificēšanu kā būtiska tiek uzsvērta adekvātas kontrolgrupas izvēle (*Stroebe & Schut*, 2001), kuras atlasē nereti nākas sastapties ar papildu grūtībām – atrast pieaugušus cilvēkus bez zaudējuma pieredzes, tādējādi liekot noteikt robežas, cik senā pagātnē šāds zaudējums drīkstētu būt bijis, lai potenciālais respondents atbilstu kontrolgrupas kritērijiem (*Sanders*, 1999).

Būtisks jautājums ir arī kritēriju noteikšana šīs jomas ekspertu izvēlē, liekot izvēlēties starp tām kompetencēm, kas ir pētniekiem, palīdzības jomā strādājošiem un cilvēkiem ar personīgu zaudējuma pieredzi. Metodoloģiskās bāzes izstrādē autori pārsvarā paļaujas uz pētnieku un speciālistu viedokli. Taču, pēc Nīmeijera un Hoganas domām, sērošanas gadījumos “īstie” eksperti ir tie, kas šo zaudējumu piedzīvojuši, kuru domas tad arī vajadzētu respektēt skalu satura veidošanā. Tomēr šādos jautājumos nav „zelta standarta”, uz ko tiekties.

Ņemot vērā, ka lielākā daļa metodiku ir veidotas un sākotnēji izmēģinātas “modernā industrializētā rietumu kultūrā” (*Roach*, 2000, p. 5) un tādējādi piedāvā ierobežotu skatījumu uz sērošanu kā globālu pieredzi, kas ir sociālkulturāli sensitīva, aktuāls ir jautājums par šo metodiku izmantošanu citās kultūrvidēs. Te nepieciešama ne tikai šo metodiku tulkošana, bet arī adaptēšana, tajā pašā laikā rosinot domāt arī par kultūrvidei specifisku metodiku izstrādi.

Kopumā sērošanas fenomena izpēte ir svarīga vairāku iemeslu dēļ. Pirmām kārtām – izpratnes paplašināšanai gan par sērošanas procesu kopumā, gan atsevišķiem tā aspektiem. Otrām kārtām – zinātniskās bāzes nodrošināšanai par konsultatīvās un terapeitiskās prakses efektivitāti un iespējām tās uzlabošanai. Tas ir svarīgi šīs jomas izpētes metodiku attīstībai un pilnveidei. Un, bez šaubām, arī

starpkultūru pētniecības kontekstā, tostarp atšķirīgām sociālkulturālām vidēm raksturīgo aspektu apzināšanai.

Sērošanas izpētes metodes

Tāpat kā pētniecībā kopumā, arī sērošanas izpētē nosacīti var nodalīt tradīcijas, kas balstītas uz kvantitatīvajām izpētes metodēm, no kvalitatīvajām izpētes metodēm.

Sērošanas izpētes kontekstā tieši kvalitatīvā pieeja piedāvā lielākas iespējas atklāt ko jaunu, pētīt vispusīgi, veikt padziļinātu izpēti, kā arī atklāt izpētes objektam vai jautājumam specifiskās nianšes. Savukārt, kvantitatīvā pieeja ļauj veikt sērošanas izpausmju mērījumus dažādās sērojošo grupās: dod iespēju diagnosticēt komplikētas sērošanas norises cilvēkiem riska grupā; palīdz novērot sērošanas simptomu pavājināšanos vai pastiprināšanos laika gaitā un terapeitiskas iedarbības rezultātā; palīdz atklāt tuva cilvēka zaudējuma radīto seku blakus faktorus (Neimeyer & Hogan, 2001).

Lai gan literatūrā tiek runāts par sērošanas izpēti nepieciešamo metodiku trūkumu (Heck & Ridder, 2001), virkne iestrāžu šīnī jomā jau ir veiktas.

Veicot izpēti par metodikām, kas izmantotas pētniecībā sērošanas jomā un ir publicētas zinātnisko rakstu datu bāzēs (*Medline*, *Cancerlit* un *PsychInfo*) periodā no 1977. līdz 1998. gadam vai pieejamas specializētajā literatūrā, Marijai Roučai (Roach, 2000) izdevies iepazīties ar 24 instrumentiem, kas izmantoti ar sērošanu saistītos pētījumos – gan vispārīgas, gan specifiskām jomām piemērotas pašnovērtējuma anketas un intervijas.

Tajā pašā laikā citā apkopojošā pētījumā (Neimeyer & Hogan, 2001), kurā tā autori analizē 7 prominentākās metodikas (ar pietiekami labiem psihometriskiem rādītājiem, pietiekami plaši izmantotas pētniecībā), kas publikācijās parādījušās 80.–90. gados, trīs no analizētajām anketām ir tādas, kas nav minētas Roučas apskatā. Bet Heks un Ridere savā publikācijā min vēl divas iepriekšējos avotos neuzrādītās metodikas (Heck & Ridder, 2001).

Tas kārtējo reizi aplicina sarežģīto metodiku apzināšanas ceļu, kas daļēji varētu izskaidrot Nīmeiera un Hoganas norādīto trūkumu pētniecības laukā – metodiku veidotāji maz cenšas apzināt, kas jau ir radīts un kā viņu veidotā metodika saskan ar citām, izmantojot tās vienas izlases pētījumā.

Tomēr arī šis apkopojums piedāvā ieskatu tikai angļu valodā izstrādātajiem instrumentiem, neaplūkojot visas tās pūles un sasniegumus, kas, iespējams, publicēti citās valodās. Šī problēma skar arī Latviju: zinātnisko rakstu elektroniskas pārskata vides trūkuma dēļ ir apgrūtināta informācijas ieguve par Latvijā veiktiem pētījumiem, iestrādēm un atklājumiem.

Datu bāzēs pieejamā informācija rāda, ka pētījumos sērošanas jomā pamatā izmatotas pašnovērtējuma anketas. Nosacīti tās iedalāmas šādi:

- **Vispārīgo simptomu mērījumi** dažādu stresa reakciju izvērtēšanai (piem., *Impact of Event Scale*, Horowitz, Wilner, & Alvarez, 1979; *Brief Symptom Inventory*, Derogatis & Melisaratos, 1983)
- **Vispārīga sērošanas iezīmju izpēte** ar tuva cilvēka zaudējuma pārdzīvojumu un to attīstības izvērtēšanu (piem., *Core Bereavement Items*, Burnett, Middleton, Raphael & Martinek, 1997; *Traumatic Grief Inventory*,

Prigerson, Selby & Jacobs, 2001 u. c.)

- **Sērošanas iezīmju izpēte specifiskām sērojošo grupām**, piemēram, sērojošiem vienaudžiem (*Hogan Sibling Inventory of Bereavement*, Hogan & Greenfield, 1991), bērna zaudējuma gadījumā pirmsdzemdību vai dzemdību laikā (*Perinatal Grief Scale*, Toedter, Lasker, & Alhadeff, 1988), tuvinieku pašnāvības gadījumā (*Grief Experience Questionnaire*, Barret & Scott, 1989). priekšlaicīgas sērošanas izvērtēšanai (*Anticipatory Grief Scale*, Theut, Jordan, Ross, & Deutsch, 1991).
- **Sērošanas gaitas dažādu (blakus) komponentu izpētei**, piemēram, apmierinātības ar palīdzības centrā saņemtās palīdzības izvērtēšanai (*Satisfaction with Bereavement Experiences Questionnaire*, Warren, 1998), starppersonu attiecību ambivalences izvērtēšanai ieilgušu sēru gadījumā pēc laulātā drauga nāves (*Semantic Representation of Others Scale*, Bonanno, Notarius, Gunzerath, Keltner, Horowitz, 1988).
- **Zaudējuma pārvarēšanas izpētei**, tostarp dažādas vispārēju stresa notikumu pārvarēšanas anketas (piem., *COPE*, Carver, Scheier, Weintraub, 1989), tuva cilvēka zaudējumam specifiski instrumenti (piem., *Grief Experience Inventory*, Sanders, Mauger & Strong, 1985).

Eksperti iebilst pret tādu instrumentu izmantošanu, kas mēra vispārīgus psihiatriskus simptomus (piemēram, Īsā simptomu aptauja, Simptomu aptauja, Beka depresijas skala), lai arī tie tiek visai bieži izmantoti. Šo kritiku eksperti pamato tā, ka šīs metodikas neiekļauj sērošanai specifiskās pazīmes, kas tādējādi pētījumā tiek pazaudētas. Jaunākie pētījumi apliecina, ka sērošanas simptomi veido no depresijas atšķirīgu atsevišķu simptomu vienību (*Byrne & Raphael, 1997; Prigerson et al., 1995*). Līdz ar to metodikas, kas nepievēršas sērošanas jomai specifisku aspektu izziņāšanai, nenodrošina pilnīgu šīs jomas izpētes ainu. Taču nevar noliegt, ka vispārīgo simptomu apzināšana nodrošina, ka tiek atklāti sekundārie sarežģījumi sērošanas gaitā. Tomēr eksperti uzskata, ka mūsdienās ir pieejami atbilstošāki (sērošanai specifiski) instrumenti, līdz ar to nav nepieciešams sērojošu cilvēku populācijā izmantot vispārīgus psiholoģiskā distresa mērinstrumentus.

Līdzīgās domās ir autori, kas analizē pārvarēšanas izpētes metodikas. Uz pārvarēšanu orientētās vispārīgās metodikas ne vienmēr ir piemērotas tieši sērošanas izpētei, tāpēc prasa iepriekšēju pārbaudi, pirms šo metodiku var izmantot zaudējuma pētniecībā (*Heck & Ridder, 2001*).

Cits trūkums, uz ko norāda Heks un Ridere, ir sava veida juceklis tajās anketās, kas pretendē uz zaudējumam specifiskās pārvarēšanas izpēti, jo šie instrumenti nereti vienkopus ietver simptomu mērījumus un pārvarēšanas stratēģijas. Savukārt, tajās anketās, kas pievēršas pārvarēšanas izpētei, būtu svarīgi ietvert maksimāli plašu iespējamo pārvarēšanas stratēģiju loku, jo, visticamāk, ikviens cilvēks zaudējumu pārvarēšanas gaitā izmanto dažādas stratēģijas (*Heck & Ridder, 2001*).

Analizējot atzītākās sērošanas izpētes metodikas, Nīmeiers un Hogana (*Neimeier & Hogan, 2001*) izveidojuši pārskatāmu kopsavilkumu par to psihometrisko rādītāju kvalitāti (sk. 1. tabulu).

1. tabula

Nimeiera un Hoganas rakstā analizēto sērošanas izpētes metodiku psihometrisko rādītāju kvalitāte (pārņemts no Neimeyer & Hogan, 2001, p. 104)

Metodika	Iekšēja saskaņotība	Atkārtotas testēšanas ticamība	Konverģentā un diskriminantā validitāte	Konstrukta validitāte	Faktoriālā validitāte
TRIG*	+**	?	+	-	+
GEI	-	-	+	?	--
CBI	++	?	?	-	+
ICG	++	+	-	+	++
PGS	++	-	-	-	+
HSIB	++	?	?	?	+
GEQ	+	?	?	-	+

* TRIG = Texas Revised Inventory of Grief; GEI = Grief Experience Inventory; CBI = Core Bereavement Items; ICG = Inventory of Complicated Grief; PGS = Perinatal Grief Scale; HSIB = Hogan Sibling Inventory of Bereavement; GEQ = Grief Experience Questionnaire.

** ++ = ļoti laba; + = laba, bet sākotnēja; - = nevēlama; -- = ļoti nevēlama; ? = informācija nav pieejama vai ir nepietiekama.

Taču jāņem vērā, ka šīs ir Rietumu kultūrvidē izstrādātas un validizētas metodikas. Tāpēc prasa rūpīgu pieeju to tulkošanā, adaptācijā un validizācijā, lai droši un korekti varētu mērit sociālkulturāli jutīgos sērošanas aspektus.

Vairāk uzmanības būtu nepieciešams pievērst arī anketu ticamības, validitātes un citiem psihometriskajiem rādītājiem. Kā problēma tā tiek atzīta arī jau izstrādāto metodiku kontekstā, aicinot būt piesardzīgiem datu interpretācijā, izmantojot instrumentus ar zemu ticamību un validitāti, tostarp, ja skalu struktūras apstiprināšanai trūkst apliecināšu datu no faktoru analīzes (*Van Heck & De Ridder, 2001; Neimeyer & Hogan, 2001*).

Savukārt, tos trūkumus, ko paredz standartizētu anketu lietošana, iespējams atrisināt, izmantojot kvalitatīvās novērtēšanas metodes – dažādu interviju, stāstījumu, dokumentu, satura analīzes, fokusa grupas, etnogrāfijas studijas, psihoterapijas nodarbību, gadījumu analīzes. Tieši kvalitatīvās metodikas palīdz atklāt sērošanas daudzplāksņainību, kas kvantitatīva pētījuma ietvaros mākslīgi tiek vienkāršota.

Par īpaši veiksmīgu uzlūkojams kvantitatīvo un kvalitatīvo metožu apvienojums, kas tādējādi ļauj kvalitatīvā pētījumā atklātās idejas pārbaudīt ar kvantitatīvām metodēm.

Sērošanas izpētes instrumenti Latvijā veiktos pētījumos

Latvijā veiktie pētījumi, kas saistīti ar sērošanas izpēti, galvenokārt organizēti studiju darbu ietvaros – doktora (Maslovska, nepublicēts¹), maģistra (Maslovska, 1999) un bakalaura (Petrova, 2004, Redliha, 2004) darbu ietvaros. Taču arī šajos darbos izmantoto metodiku skaits, kas vērsti tieši uz sērošanai specifisku aspektu izpēti, ir ierobežots – divas adaptētas anketas, viena jaunizveidota un trīs dažādas pieejas kvalitatīvās pētniecības metožu izmantošanā.

Sēru pamatizpaušmes (*Core Bereavement Items*, Burnett, Middleton. Raphael & Martinek, 1997)

Sēru pamatizpaušmes (SPI) ir pašnovērtējuma anketa, ko veido 17 jautājumi, kas izvērtējami gradācijā no 1 līdz 4. Pamatojoties uz faktoru analīzi, aptaujas jautājumi sakārtoti trijās skalās: *Tēli un domas*, *Akūta separācija* un *Bēdas*.

Zinātniskajā literatūrā SPI atzīta par vienu no sekmīgāk izstrādātajām normālas sērošanas izpētes metodikām (*Neimeyer & Hogan*, 2001, p. 98). Tā ir pietiekami īsa, viegli saprotama un ar atbilstošiem psihometriskiem rādītājiem. Anketa oriģinālvalodā ir publicēta zinātniskos rakstos, kā arī pieejama internetā, kur dota autore atļauja tās izmantošanai pētniecībā.

Metodikas adaptācijas ietvaros (Maslovska, npublicēts) sākotnēji notika anketas divpusējā tulkošana angļu un latviešu valodā. Tulkojumu precizēšanai tika pieaicināti divi neatkarīgi eksperti, kas ļoti labi pārzina Ziemeļamerikā lietoto angļu valodu un latviešu valodu, to sociālkulturālo lietojumu, kā arī psiholoģijas terminoloģiju. Tika veikti arī sīki valodnieciski precizējumi, pieaicinot korektori – latviešu valodas speciālisti. Anketas saprotamību pārbaudīja, sākotnēji piedāvājot to aizpildīt 5 sievietēm ar sērošanas pieredzi un ar salīdzinoši nelielu vispārējo pieredzi anketu aizpildīšanā.

Pētījuma izlasē (128 sievietes ar tuva cilvēka nāves pieredzi) tika pārbaudīta anketas un to skalu jautājumu savstarpējā saskaņotība, izmantojot Kronbaha alfas, kas tulkotajā variantā ir pat augstākas nekā oriģinālā. SPI (adaptētā versija $\alpha=0.94$, oriģināli $\alpha=0.91$), „Tēli un domas” (attiecīgi $\alpha=0.84$ un $\alpha=0.74$), „Akūta separācija” ($\alpha=0.86$, $\alpha=0.77$) un „Bēdas” ($\alpha=0.90$, $\alpha=0.86$).

Kronbaha alfas uzrāda augstu šīs metodikas un tās skalu apgalvojumu iekšējo saskaņotību. To apliecina arī kompetentu apgalvojumu savstarpējās korelācijas ar metodikas kopējo rezultātu ($r=.56$ līdz $r=.84$) un ļoti ciešu skalu un kopējā rezultāta korelāciju ($r=.93$). Rādītāji aprēķināti, izmantojot Pīrsona korelācijas koeficientu, un norādītās korelācijas ir statistiski nozīmīgas pie varbūtības $p<0,01$.

Jautājumu un skalu ciešā savstarpējā korelācija varētu būt par iemeslu neskaidrai faktoru struktūrai, kas atklājas latviskotās anketas analīzē. Cits iemeslis tam varētu būt nelielais izlases apjoms.

Lai arī būtu vēlama adaptētās versijas psihometriskā pilnveide, šī anketa uzskatāma par korektu, pētniecībā izmantojamu instrumentu.

Traumatisko sēru aptauja (*Inventory of Traumatic Grief*, Prigerson, Selby & Jacobs, 2001)².

Traumatisko sēru aptauja (TSA) ir pašnovērtējuma anketa. Tā sastāv no 37 apgalvojumiem un jautājumiem. Kvantitatīvi izvērtējamo atbilžu novērtējuma gradācija dota skalā no 1 līdz 5.

Metodika sākotnēji tika izveidota, lai novērtētu komplicētās sērošanas pazīmes cilvēkiem, kuri piedzīvojuši tuva cilvēka nāvi, un mērītu “sērošanas simptomus, kas veido vienotu emocionālā distresa komponentu, kas ir skaidri nodalāms no depresijas un trauksmes simptomiem” (*Prigerson et al.*, 1995, p. 66). Traumatisko sēru jēdzienu veido 2 pamatkomponenti: separācijas distress un traumatiskais distress.³

Zinātniskajā literatūrā tā tiek atzīta par labi izstrādātu metodi, lai izvērtētu sērošanai specifiskus sarežģījumus (*Neimeyer & Hogan*, 2001, p. 98), kas gūst arvien lielāku atzinību tās izmantošanā. Tā ir pietiekami īsa, viegli saprotama un ar atbilstošiem psihometriskiem rādītājiem (*Prigerson & Jacobs*, 2001). TSA fokusējās uz to, kā sērojošais jūtas tagad, līdz ar to mazina atmiņu radītās izmaiņas un to ietekmi uz rezultātiem.

Anketa oriģinālvalodā ir publicēta zinātniskos rakstos. Metodikas tulkošanai un izmantošanai pētījumā (Maslovska, nepublicēts) tika saņemta metodikas autoru atļauja.

Anketas saprotamība tika pārbaudīta, sākotnēji piedāvājot to aizpildīt 5 sievietēm ar sērošanas pieredzi un salīdzinoši nelielu vispārējo pieredzi anketu aizpildīšanā. Pētījuma ietvaros atklājās neskaidrības divu jautājumu izpratnē, kas ir būtiski anketas diagnostiskajā izmantošanā, taču nerada problēmas datu skaitliskajā apstrādē skalu ietvaros.

Pētījuma izlasē (128 sievietes ar tuva cilvēka nāves pieredzi) anketas struktūras analīze atklāj augstu iekšējo saskaņotību gan metodikai kopumā, gan tās diagnostisko kritēriju skalu ietvaros: TSA $\alpha=0.94$ (tāpat kā TSA izveides pētījumā oriģinālvalodā); separācijas distress $\alpha=0.83$; traumatiskais distress $\alpha=0.89$. Arī pētījumos oriģinālvalodā šī metodika uzrāda augstus iekšējās saskaņotības rezultātus (*Prigerson et al.*, 1995b).

Tuva cilvēka zaudējuma pārvarēšanas anketa (Maslovska, 2004b)

Tuva cilvēka zaudējuma pārvarēšanas anketa (TCZPA) ir pašnovērtējuma aptauja, kas ietver 17 apgalvojumus un piedāvā izvērtēt pēdējā mēneša laikā piedzīvotās izjūtas 5 punktu skalā.

Metodika pamatojas uz Viljama Wordena (*Worden*, 1991) teoriju par sērošanas uzdevumiem un to risināšanu tuva cilvēka zaudējuma gadījumā.

Šai metodikai ir apstiprinājusies 4 faktoru struktūra, tādējādi identificējot šīs metodikas skalas – pārņemība ar zaudējumu, atrautība no dzīves realitātes, pielāgošanās dzīves prasībām, zaudējuma pārdzīvojumu maskēšana.

Šī metodika uzrāda pietiekami augstu konstruktu validitāti gan faktoriālās un konverģentās validitātes veidā, gan arī izmantojot teorētiskas hipotēzes validitātes apstiprināšanā. Rezultāti norāda arī uz augstu šīs metodikas kopējo un tās skalu ticamību. Taču, tā kā rezultāti iegūti sieviešu izlasē, tie nevar tikt vispārināti uz abiem dzimumiem. Līdz ar to metodikas validitātes apstiprināšanai nepieciešami turpmāki pētījumi, ietverot lielāku izlasi, ko veido abi dzimumi.

Nepabeigtie teikumi (Maslovska, 1999, 2004a)

Pētījuma par sērošanas procesu raksturojošām iezīmēm un to savstarpējo saistību Latvijas sievietēm (Maslovska, 1999) ietvaros kā stimulmateriāls individuālo pārdzīvojumu atklāšanai tika piedāvāti nepabeigtie teikumi, kas saistīti ar tuva cilvēka nāves pārdzīvojumiem un zaudējuma pārvarēšanu. Ar šo stimulmateriālu iegūtie rezultāti ietver informāciju par zaudējuma pārdzīvojumu saturu laika, telpas un vides kontekstā, attiecības ar mirušo, dzīves izvērtējumu un zaudējumā ietvertu mācību, kā arī zaudējuma izraisītās pārmaiņas personībā un sērošanas gaitā izmantotos pārvarēšanas veidus (Maslovska, 2004a).

Lai gan šāds pētījuma uzstādījums neparedz tik bagātīgu informācijas ieguvu kā intervijas vai brīvie stāstījumi, ir izprovocētu un/vai paviršu atbilžu risks, kā arī

grūtāk interpretējams, tas ļauj iegūt pietiekami strukturētu informāciju gan tiešu, gan netiešu kontaktu ceļā (Cropley, 2002).

Anketas teksts sastādīts, balstoties uz sērošanas literatūrā aprakstīto. autore personīgo pieredzi un komunikāciju ar cilvēkiem, kuriem ir sērošanas pieredze. Pēc tam ekspertu grupā teksti izvērtēti un atlasīti, sastādot gala anketu. Visbeidzot noformulēti, izvērtējot to valodniecisko atbilstību literārās latviešu valodas prasībām un adekvātai izpratnei valodas sadzīviskajā lietojumā.

Iegūtā informācija analizēta kā kvalitatīvās izpētes metodes stimulumateriāls (Cropley, 2002), datu apstrādē izmantojot kontentanālizi un hermenētisko pieeju, nevis kā projektīva metodika personības izpētei (Бурлачук & Морозов, 1999).

Daļēji strukturētas intervijas (Maslovska, Mārtinsons, Miltuze, Upmane, Bite, 2004; Maslovska, Mārtinsons, Miltuze, Upmane, Bite, publicēšanā).

Pētījuma projekta par zaudējuma krīžu pārvarēšanu sievietes dzīvē ietvaros ekspertu grupā tika izstrādāts daļēji strukturētas intervijas modelis (Maslovska u. c., publicēšanā, Maslovska u. c., 2004). Pētījumā izmantotā intervija iekļauj vispārīgos jautājumus par zaudējuma situāciju, sievietes domām, emocijām, kā arī izmaiņām uzvedībā un apkārtējo notikumu uztverē. Atsevišķi jautājumi saasināti uz sievietes kognitīvajiem procesiem, fiziskajām (ķermeniskajām) izpausmēm, izmaiņām gulēšanas un ēšanas paradmos, arī uz izmaiņām attiecībās un sadzīvē. Intervijā ietverti arī jautājumi par zaudējuma pārvarēšanu un savas nākotnes redzējumu.

Intervijas gaitā iegūtās informācijas analīze atspoguļo kopīgo un atšķirīgo pārdzīvojumus pēc tuva cilvēka nāves vai pēc šķiršanās, to ķermeniskās, emocionālās, kognitīvās izpausmes uzvedībā, aktualizētās vajadzības un psihoemocionālās pārmaiņas, kā arī apraksta krīzes pārvarēšanu mentālās pārstrādes, pašpalīdzības aktivitāšu un saņemtās palīdzības ietvaros (Maslovska u. c. 2004, Maslovska u. c., publicēšanā).

Stāstījumi (Maslovska, npublicēts)

Lai iegūtu papildu informāciju, kā arī piedāvātu iespēju respondentēm paust to, kas kvantitatīva pētījuma gaitā nav ticis pajautāts, pētījumā par sērošanas izpēti Latvijas sievietēm tika izmantota vēl viena kvalitatīvās pētniecības metode – stāstījums. Uzdevums formulēts kā lūgums uzrakstīt nelielu stāstījumu par tēmu “Kojums nozīmē šī cilvēka nāve”. Tā izvērtēšanai paredzēta kontentanālize kategoriju veidošanai.

Latvijā izmantoto metodiku izvēle un izmantošanas iespējas

Latvijā veiktajos pētījumos izmantots plašs metodiku diapazons – gan kvantitatīvās (SPI, TSA, TCZPA), gan kvalitatīvās (nepabeigtie teikumi, intervija, stāstījums) metodes. Izmantoto metodiku klāstā ietilpst gan starptautiski atzītāko anketu tulkojums, gan jaunu izpētes instrumentu izveide.

Metodiku izvēle, no vienas puses, pamatojas to pieejamībā, no otras, – to atbilstībā pētījuma mērķa sasniegšanai. Līdzšinējos bakalaura studiju darbos, kas pievērsušies sērošanas izpētei (Petrova, 2004; Redliha 2004), pētījumu kvantitatīvās sadaļas dizains tomēr vairāk orientējas uz stresa pārvarēšanas izpēti sērojošu sieviešu izlasē, nevis uz sērošanai specifisku iezīmju izziņāšanu. Tajos izmantota Latvijā

adaptētā pašnovērtējuma anketa „Stresa pārvarēšanas stratēģiskās pieejas skalas”, ko izstrādājis S. E. Hobfols ar kolēģiem (*Strategic Approach to Coping Scale*) un kas ir vispārīgs stresa pārvarēšanas, nevis sērošanas izpētes instruments.

Pārējos rakstā minētajos pētījumos Latvijā autori pievērsušies sērošanas izpētei, izmantojot tādas metodikas, kas iekļauj sērošanai specifiskās pazīmes un ir orientētas uz sērošanas kā tuva cilvēka nāves pārdzīvojamu izpēti.

Izvēlētās pašnovērtējuma anketas iekļaujas vispārīgo sērošanas iezīmju izpētes grupā, vienlaikus aptverot samērā plašu izpētes spektru – normālas sērošanas pazīmes, sarežģījumus tuva cilvēka zaudējuma pārdzīvojumos un tuva cilvēka zaudējuma pārvarēšanu. Piedāvāto metodiku klāsts paver plašas iespējas turpmākai izmantošanai dažāda veida sērošanas pētījumos latviskā kultūrvidē. Turklāt to izstrāde un sākotnējā adaptācija ir arī būtisks ieguldījums sērošanas izpētes metodoloģijā Latvijā, – līdz šim tā bija atstāta novārtā.

Pētījumu ietvaros izvērtēti anketu psihometriskie rādītāji, nosakot to ticamību un validitāti. Lai gan izpēte veikta dažāda veida tuva cilvēka zaudējumu gadījumos, secinājumus ierobežo tas, ka iepriekš aprakstītās metodikas izmantotas tikai sieviešu izlasē. Lai arī visas trīs aprakstītās anketas uzrāda atbilstošus psihometriskos rādītājus to izmantošanai latviskā vidē, būtu nepieciešami papildu pētījumi, kas dotu skaidrākas atbildes par tulkoto metodiku faktoriālo jeb skalu struktūru, kā arī apstiprinātu psihometriskos rādītājus plašākā izlasē, ko veido abu dzimumu pārstāvji.

Rakstā aplūkotās kvalitatīvās metodes piedāvā jaunas idejas, kā, modificējot klasiskās izpētes metodes, tās iespējams izmantot tādu izpētes instrumentu radīšanā, kas atbilst izvēlēta pētījuma vajadzībām. Lai arī kvalitatīvās izpētes stimula materiāli tika veidoti atbilstoši konkrētiem pētnieciskiem mērķiem, tie ir viegli integrējami un izmantojami saturiski līdzīgu pētījumu dizainā. Vienlaikus tie var noderēt par pamatu un idejisku paraugu jaunu interviju, nepabeigto teikumu vai stāstījumu modeļu izveidei, tādējādi paverot jaunas iespējas vispusīgai un padziļinātai sērošanas izpētei un ļaujot atklāt vēl kādas sērošanai specifiskas iezīmes.

Nobeigums

Zinātniskās literatūras analīze rāda, ka eksistē virkne metodiku, ko var izmantot dažādu ar sērošanu saistītu aspektu izpētē. Tomēr sarežģīts ir to apzināšanas ceļš, arī adaptācijas gaita, kas nepieciešama instrumenta pielāgošanai izmantošanai noteiktā kultūrvidē. Lai arī piedāvāto metodiku psihometriskā pilnveidošanā vēl ir daudz darāmā, līdzšinējās iestrādes var noderēt par pamatu turpmāko pētījumu veikšanai, iezīmējot norādes pētniecības attīstībai šajā jomā.

Literatūra

- Burnett, P., Middleton, W., Raphael, B., Martinek, N. Measuring Core Bereavement Phenomena. *Psychological Medicine*. 1997, 27, pp. 49–57.
- Byrne, G. J., Raphael, B. The Psychological Symptoms of Conjugal Bereavement in Elderly Men Over the First 13 Months. *International Journal of Geriatric Psychiatry*. 1997, 12(2), pp. 241–251.
- Cropley, A. *Qualitative Research Methods. An Introduction for Students of Psychology and Education*. R: Zinātne, 2002.

- Harvey, J. H. The Psychology of Loss as a Lens to a Positive Psychology. *American Behavioral Scientist*. Vol. 44, Issue 5, 2001, pp. 838–854.
- Jordan, J. R., Baker, J., Matteis, M., Rosenthal, S., Ware, E. S. The Grief Evaluation Measure (GEM): an Initial Validation Study. *Death Studies*. 2005. 29(4), pp. 301–332.
- Redliha, L. *Stresa pārvarēšanas veidi sievietēm tuva cilvēka nāves gadījumā*. Bakalaura darbs. R: LU, 2004.
- Roach, M. J. *Grief and Bereavement*. Literature Review. 2000. Available: <http://www.cher.brown.edu/peoc/Griefa.htm>
- Maslovska, K. Sērošanas pieredze Latvijas sieviešu priekšstatos: tuva cilvēka nāves izpratne un zaudējuma integrācija dzīvē. *Latvijas Universitātes Raksti*. 2004. *Psiholoģija*. 2004a, 63. 82. lpp.
- Maslovska, K. Validity and Reliability of the Coping with Bereavement Inventory. *Baltic Journal of Psychology*. 2004b, 5 (2), pp. 39–51.
- Maslovska, K., Mārtinsons, K., Miltuze, A., Upmane, A., Bite, I. Zaudējuma krīze sievietes dzīvē: kopīgais un atšķirīgais pārdzīvojums pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās. *Latvijas Universitātes Raksti*. 2004. *Psiholoģija*. 2004, 52. 62. lpp.
- Maslovska, K., Mārtinsons, K., Miltuze, A., Upmane, A., Bite, I. (publicēšanā). Krīzes pārvarēšanas veidi Latvijas sievietēm ar tuva cilvēka nāves un ar šķiršanās pieredzi. *Latvijas Universitātes Raksti*. 2005. *Psiholoģija*.
- Maslovska, K. *Sērošanas procesu raksturojošās iezīmes un to savstarpējā saistība sievietēm pēc tuva cilvēka zaudējuma*. Maģistra darbs. R.: LU, 1999.
- Neimeyer, R. A., Hogan, N. S. Quantitative or Qualitative? Measurement issues in the study of Grief. In: M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe, H. Schut ed. *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. APA, Washington, DC, 2001, pp. 89–118.
- Petrova, K. *Stresa pārvarēšanas stratēģijas sievietēm ar un bez emocionāli tuva cilvēka zaudējuma pieredzes*. Bakalaura darbs. R: LU, 2004.
- Prigerson, H. G., Selby, C., Jacobs, M. D. Care: Intervening in the Coping Process. Traumatic Grief as a Distinct Disorder: A Rationale, Consensus Criteria, and a Preliminary Empirical Tests. In: M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe, H. Schut ed. *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. Washington: APA Press, 2001.
- Prigerson, H. G., Bierhals, A. J., Kasl, S. V., Reynolds, C. F. III, Shear, M. K., Newsom, J. T., Jacobs, S. Complicated Grief as A Disorder Distinct from Bereavement-Related Depression and Anxiety: a Replication Study. *American Journal of Psychiatry*. 1996, 153(11), pp. 1484–1486.
- Prigerson, H. G., Frank, E., Kasl, S. V., Reynolds, C. F. III, Anderson, B., Zubenko, G. S., Houck, P. R., George, C. J., Kupfer, D. J. Complicated Grief and Bereavement-related Depression as Distinct Disorders: Preliminary Empirical Validation in Elderly Bereaved Spouses. *American Journal of Psychiatry*. 1995, 152(1), pp. 22–30.
- Sanders, C. M. *Grief: The Mourning After. Dealing with Adult Bereavement*. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1999.
- Stroebe, M. S., Schut, H. Models of coping with bereavement: a review. In: M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe, H. Schut ed. *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. APA, Washington, DC, 2001, pp. 375–403.

Worden, J. W. *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. New York: Springer Publishing Company. 1991.

Van Heck, G. L., De Ridder, D. T. D. Assessment of Coping with Loss: Dimensions and Measurement. In: M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe, H. Schut ed. *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. APA, Washington, DC, 2001, pp. 449–469.

Бурлачук, Л. Ф., Морозов, С. М. *Словарь-справочник по психодиагностике*. Санкт-Петербург: Питер, 1999.

Pielikums

Sērošanas izpētē izmantoto metodiku saraksts⁴

Acceptance of Loss Scale (*Osuji*, 1985)***

Anticipatory Grief Scale, AGS (*Theut, Jordan, Ross & Deutsch*, 1991)*

Bereavement Experience Questionnaire, BEQ (*Demi & Schroder*, 1987)*

Bereavement Experience Questionnaire, Short-form, BEQ-24 (*Guarnaccia & Hayslip*, 1998)*

Bereavement Phenomenology Questionnaire, BPQ (*Byrne & Raphael*, 1994)*

Bereavement Response Scale II, BR-II (*Weiss & Richards*, 1997)*

Brief Symptom Inventory, BSI (*Derogatis & Melisaratos*, 1983)*

Complicated grief symptoms questions (*Horowitz, Siegel, Hoken, et al.* 1997)*

Composite International Diagnostic Interview, CIDI (*Robins, Wing & Wittchen*, 1988)*

Core Bereavement Items, CBI (*Burnett, Middleton, Raphael & Martinek*, 1997)*

Coping with Bereavement Inventory, CWBI (*Maslovska*, 2004)

Expanded Texas Inventory of Grief, ETIG (*Zisook*, 1982)*

Grant Foundation Bereavement Inventory (see in *Balk & Festa*, 1998)***

Grief Evaluation Measure, GEM (*Jordan, Baker, Matteis, Rosenthal & Ware*, 2005).

Grief Experience Inventory (*Sanders, Mauger & Strong*, 1985)**

Grief Experience Questionnaire, GEQ (*Barrett & Scott*, 1989)*

Grief Measurement Scale, GMS (*Jacobs, Kasl, Ostfeld, et al.*, 1986)*

Grief Resolution Index, GRI (*Remondet & Hansson* 1987)*

Hogan Grief Reactions Checklist (*Hyrkas, Kaunonen & Paunonen*, 1997)*

Hogan Sibling Inventory of Bereavement (*Hogan & Greenfield*, 1991)**

Impact of Event Scale, IES (*Horowitz, Wilner & Alvarez*, 1979)*

Inventory of Complicated Grief, ICG (*Prigerson, Maciejewski, Reynolds, et al.*, 1995)*

Monologue questionnaire (*Field & Horowitz*, 1998)*

Perinatal Grief Scale (*Toedter, Lasker & Alhadeff*, 1988)**

Psychological Adjustment to Physical Illness, PAIS, (*Morrow, Chiarello & Derogatis*, 1978)*

Revised Grief Experience Inventory, REGI (*Lev, Munro, McCorkle*, 1993)*

Satisfaction with Bereavement Experiences Questionnaire, SBEQ (*Warren*, 1998)*

Semantic Representation of Others Scale, SROS (*Bonanno, Notarius, Gunzerath, Keltner & Horowitz*, 1998)*

Texas Inventory of Grief, TIG (*Faschingbauer, DeVaul & Zisook*, 1977)*

Texas Revised Inventory of Grief, TRIG (*Faschingbauer, Zisook & DeVaul*, 1987)*

10-Mile Mourning Bridge (*Huber and Bryant*, 1996)*

Summary

Relevant methodology is one of the cornerstones of research. With respect to difficulties in gathering information about instruments to study bereavement and ongoing discussions about their validity and reliability, the author offers an overview of theoretical and methodological aspects of bereavement research instruments. The article includes the analysis of instruments published in English, as well as, an overview of instruments used in studies in Latvia, their development and psychometric properties.

Key words: *grief, bereavement, research methods (instruments), psychometric properties, studies in Latvia.*

Atsauces

- ¹ Šī atsauce apzīmē doktora disertāciju, kura vēl nav aizstāvēta un kuras nosaukumā līdz ar to iespējamas korekcijas.
- ² Metodikas izstrādes gaitā notikusi virkne izmaiņu – sākotnēji tā tika veidota kā komplicēto sēru aptauja, bet vēlāk (cenšoties mazināt tās „patoloģiskumu” un akcentējot sēru reakciju traumatisko dabu) pārdēvēta par traumatisko sēru aptauju. Tomēr laika gaitā autori atgriezušies pie sākotnējā nosaukumu, lai novērstu jucekli, ko rada šī termina asociēšana ar pēctraumas stresa sindromu. Laika gaitā precizēti un mainīti arī apgalvojumu formulējumi un diagnostisko kritēriju komponentes. Adaptācijā izmantota 2001. gadā publicētā šīs metodikas versija. Taču jaunākā sarakste ar metodikas autori liek rekomendēt turpmākiem pētījumiem un terapeitiskajā praksē izmantot šīs metodikas jaunākās versijas, kuru priekšrocības galvenokārt slēpjas to kompakstumā.
- ³ Metodikas izstrādē piedalījās ekspertu komisija, identificējot kritērijus, kā nodalīt “normālu” sērošanu no tās “patoloģiskākām” formām. Metodiku paredzēts lietot gan diagnosticēšanai klīniskās izpētes ietvaros, gan arī organizēta pētījuma ietvaros. Traumatisko sēru kā diagnostiskas kategorijas izvērtēšanā izdalīti 5 kritēriji. Pētniecībā to iespējams izmantot arī kā pašnovērtējuma mērinstrumentu traumatisku sēru simptomātikas vispārējai apzināšanai. Lai gan šī metodika pretendē uz komplikāciju identifikēšanu, svarīgi atzīmēt, ka tās sākotnējā izveide balstās uz pētījumu ar sērojošām vecāka gadagājuma atraitnēm, kas savus dzīvesbiedrus zaudējušas acīmredzami netraumatiskā ceļā (pārsvarā vēža slimnieki), nevis vardarbīgā, sakropļošanas, pēkšņā vai pašnāvības ceļā.
- ⁴ Sarakstā izmantota informācija no citu autoru rakstiem, ar zvaigznīti norādot atsauci uz informācijas avotu: *Roach, 2000**; *Neimeyer & Hogan, 2001***, *Heck & Ridder, 2001****

Krīzes pārvarēšanas veidi Latvijas sievietēm ar tuva cilvēka nāves un ar šķiršanās pieredzi¹

Coping with Crisis: the Experience of Bereaved and Divorced Women in Latvia

Kristīne Maslovska

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: kristine.maslovska@vp.gov.lv

Kristīne Mārtinsone

Anika Miltuze

Anda Upmane

Ieva Bite

Šī raksta mērķis ir atspoguļot krīzes pārvarēšanas veidus, ko atklāj to sieviešu stāstījumi, kas piedzīvojušas tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos no dzīvesbiedra. Krīzes pieredze tika apzināta, veicot daļēji strukturētas intervijas ar 20 sievietēm, kuru nesēnā pieredzē ir viens no minētajiem zaudējumiem. Izmantojot hermenētisko pieeju datu analīzē, tika izveidotas 3 krīzes pārvarēšanas veidu kategorijas, kas atklāj krīzes pārvarēšanas būtiskos aspektus: mentālā pārstrāde, pašpalīdzības aktivitātes un personības resursi, kas nodrošina adekvātas pārvarēšanas izmantošanu. Kategoriju ietvaros radītās apakštēmas veido vienotu struktūru, ļaujot krīzi interpretēt kā daudzšķautņainu jēdzienu, kuras pārvarēšanā iesaistīts sarežģīts internālu un eksternālu komponentu komplekss.

Atslēgvārdi: krīze, zaudējums, tuva cilvēka nāve, šķiršanās, sievietes.

Lai gan bijuši daudzkārtēji centieni definēt komplekso jēdzienu "krīze", skaidras vienprātības joprojām nav. Vairums autoru (sk. Bite u. c., 2002) krīzes skaidrojumā ietver notikuma vai situācijas uztveri kā nepārvaramas grūtības, kas pārsniedz cilvēka iespējas atgūties, izmantojot ierastos resursus un grūtību pārvarēšanas stratēģijas. Tomēr vairums autoru arī piekrīt, ka tā drīzāk ir indivīda uztvere un situācijas novērtēšana, nevis notikums pats par sevi, kas veido krīzi, pieļaujot, ka krīze iespējama arī bez īpaša notikuma, kas to izraisījis. Būtiska krīzes sastāvdaļa ir zaudējuma izjūta, kas var būt saistīta gan ar ārēju vērtību, gan psiholoģiskā līdzsvara zudumu, gan iekšējo resursu trūkumu vai to nepieejamības apjausmu. Cita būtiska krīzes pazīme ir iekšēja nepieciešamība pārvarēt situāciju,

kurā cilvēks nonācis, bet kas līdzšinējo stratēģiju neefektivitātes dēļ ir apgrūtināta. Pēc Kaplana (*Caplan*, 1961) domām, krīze ir akūts, nevis hronisks stāvoklis, tāpēc tā ir ierobežota laika periodā, kuram beidzoties krīze tiek atrisināta adaptīvā vai neadaptīvā veidā. Krīzes norises gaitā vērojamas emocionālas, kognitīvas, fiziskas, arī uzvedības izmaiņas (*Potter*, 2000), kas mainās laika gaitā, cikliski atspoguļojot krīzes pārstrādi (*Kulbergs*, 2001), un pavada virzību uz tās atrisinājumu (*Brammer*, 1985). Vienlaikus krīze funkcionē kā robežsituācija, kurā var censties atrisināt radušās grūtības, attīstīt jaunas iemaņas to pārvarēšanai vai arī atteikties iesaistīties dzīves pārmaiņās, izvēloties "bēgt" norobežojoties un ļaujot attīstīties somatiskiem simptomiem un destruktīvām (arī pret sevi) tendencēm (*Greenstone & Leviton*, 1993). Krīze ir kā robeža starp ļaušanos tukšumam un jēgas zudumam un virzību uz izaugsmi un nobriedušākas dzīves vērtības iegūšanu. Taču tikai tad, ja krīzes pamatā ir notikums, kas atstājis paliekamu ietekmi uz visu atlikušo cilvēka dzīvi, izraisījis psiholoģiskā līdzsvara zudumu, kura atgūšanai nepieciešama piepūle, kuras laikā cilvēks atvēl laiku pārdomām, – tad krīze rada garīgas pārmaiņas (*Balk*, 1999).

Tuva cilvēka nāve un šķiršanās no mīļotā cilvēka jau izsenis tiek ierindoti to sāpīgo zaudējumu vidū (*Holmes & Rahe*, 1967), kas ievērojami satricina un izjauc indivīda psiholoģisko līdzsvaru, un rada nozīmīgas izmaiņas dzīvē. Šādu notikumu izraisītās psiholoģiskās un sociālās sekas prasa ilgstošu adaptāciju jaunajai situācijai, ko krīzes gadījumā pavada indivīda nespēja atjaunot emocionālo līdzsvaru ar iepriekšējām pārvarēšanas metodēm (*Roberts*, 1990).

Lai arī nosacīti pieņemts pārvarēšanu saprast kā "procesu un/vai rezultātu, kas samazina iekšējo vai ārējo traucējošo faktoru ietekmi" (*Breslavs*, 1999, 99. lpp.), dažādu autoru darbos parādās šī jēdziena atšķirīga izpratne un lietojums: pārvarēšana kā psiholoģiskā aizsardzība (*Freud*, 1966), kā noteiktas stratēģijas (*Lazarus*, 1980), stratēģiju sistēma (*Hobfoll*, 1995) vai kā personības vispārējie pretestības resursi (*Antonovsky*, 1987).

Lai arī pārvarēšanas jēdziens izveidojies stresa teoriju ietvaros, sākotnējie priekšstati par traumējošu notikumu pārvarēšanu attīstījušies psihoanalītiskajās koncepcijās. Psihoanalītisko teoriju ietvaros pārvarēšana tiek attiecināta uz psiholoģiskās aizsardzības mehānismu darbību jeb psiholoģisko aizsardzību, kas saistīta ar nevēlamās (trauksmi, kaunu, nemieru izraisošās) informācijas pārveidošanu pieņemamākā veidā, pirms notiek tās apzināšanās. Tas nepieciešams, lai pasargātu sevi, lai pārdzīvotu nepatīkamo, kompensētu pārciestās sāpes, tiktu galā ar diskomfortu un sāpēm (*Freud*, 1966). Taču šādas aizsardzības mērķis nav tikai tiekšanās pēc drošības vai mēģinājumi izvairīties no sāpēm. Tas ir arī mēģinājums atrisināt problēmu – kā gūt apmierinājumu draudu apstākļos (*Schaefer*, 1968, *Singer*, 1990). Lai arī diskusijās par psiholoģiskās aizsardzības mehānismu darbību tiek runāts par to neadaptivitāti (sk. *Singer*, 1990), tie tiek arī uzskatīti par efektīvām metodēm trauksmes mazināšanai, kas sniedz zināmu apmierinājumu (*Edelson*, 1990). Dažādu autoru skatījumā psiholoģiskā aizsardzība uzskatīta gan par kognitīvi afektīvu procesu, kas ļauj izbēgt no grūtību atpazīšanas un apzināšanas (*Blatt*), gan kā neapzinātu briesmu novērtējumu un neapzinātu kontroles operāciju izvēli briesmu mazināšanai (*Horowitz*), gan kā motivētas stratēģijas apmierinājuma gūšanai (*Edelson*, 1990, arī *Singer*, 1990).

Stresa teoriju ietvaros pārvarēšana (angl. „ *coping*”) tiek izdalīta kā atsevišķs jēdziens, un to definē kā apzinātu atbildes reakciju uz ārējiem stresa un negatīviem notikumiem (*Folkman & Lazarus*, 1980) jeb kognitīvi un ar uzvedību saistītiem centieniem pārvaldīt situāciju, kurā cilvēkresursu izmantošana ir apgrūtināta (*Strang & Strang*, 2001). Šādā kontekstā pārvarēšana ietver dažāda veida stratēģijas, ar kuru palīdzību indivīds meklē izeju no tā brīža situācijas. Salīdzinājumā ar psiholoģiskās aizsardzības mehānismiem pārvarēšanas stratēģijas pieņemts uzskatīt par apzinātām. Tomēr, kā norāda A. Langiusa (*Langius*, 1995), daudzo autoru vidū vērojamas būtiskas domstarpības par konkrētu darbību iekļaušanu vienā vai otrā kategorijā, arī dēļ atšķirīgas izpratnes par konkrētās darbības apzinātiem vai neapzinātiem virzītājspēkiem. Stresa teoriju ietvaros plašu popularitāti iemantojusi R. Lazarusa piedāvātā pieeja un uzskati, ka pārvarēšanai ir divas galvenās funkcijas: nepatīkamo emociju likvidēšana (uz emocijām koncentrētās stratēģijas) un darbošanās, lai izmainītu situāciju, kas rada nepatīkamās izjūtas (uz problēmu koncentrētās). Tiek izdalītas 8 stratēģijas, ar kuru palīdzību indivīds cenšas pārvarēt krīzi:

- 1) konfrontācija,
- 2) plānveidīga problēmas risināšana,
- 3) distancēšanās,
- 4) paškontrolē,
- 5) atbildības uzņemšanās,
- 6) izvairīšanās,
- 7) pozitīva pārvērtēšana,
- 8) sociālā atbalsta meklēšana.

Pirmās divas ir uz problēmu vērstas stratēģijas, bet pārējās – orientētas uz emocijām (*Bartlett*, 1998).

Līdzīgi iepriekš minētajām Kaplans (*Caplan*, 1961) apkopo 7 efektīvas krīzes pārvarēšanas uzvedības iezīmes: cilvēks aktīvi izpēta realitāti un meklē informāciju; brīvi pauž gan pozitīvās, gan negatīvās jūtas un iztur frustrāciju; aktīvi meklē palīdzību no citiem; sadala problēmu daļās un strādā ar katru no tām atsevišķi; apzinās nogurumu un dezorganizācijas tendences, vienlaikus kontrolējot situāciju pēc iespējas vairākās jomās; pārvalda jūtas (un pieņem tās, kad nepieciešams), ir elastīgs un grib mainīties; uzticas sev un citiem, un pamatā ir optimistisks nākotnes redzējums.

Uzsverot pārvarēšanas individuālos un sociālos aspektus, Hobfols no dažādām stratēģijām centies izveidot vienotu modeli, kur izšķir 3 dimensijas: prosociālā/antisociālā, aktivitātes/pasivitātes un tiešums/netiešums (*Hobfoll*, 1995). Viņa teorijas ietvaros kā efektīvākās un veselīgu iznākumu rosinošākās postulētas aktīvās, prosociālās stratēģijas.

Tomēr virkne citu autoru pauž viedokli, ka labvēlīgu iznākumu nodrošina nevis noteiktas stratēģijas, bet personības īpašības vai to kopums palīdz adekvāti reaģēt stresa situācijā, spēt mobilizēties un veselīgā veidā pārvarēt radušās grūtības. Viena no populārākajām mūsdienās kļuvusi A. Antonovska radītā teorija par iekšējās saskaņas izjūtu – globālu dzīves uztveres izjūtu: indivīda iekšējās un ārējās vides radītie stimuli dzīves kopskatā ir paredzami un izskaidrojami; viņam ir pieejami resursi, lai tiktu galā ar grūtībām; dažādi notikumi dzīvē ir izaicinājums,

uz ko ir vērts reaģēt, tikt galā vai pieņemt par savas dzīves sastāvdaļu (*Antonovsky, 1987*).

Tomēr šīs pieejas vairāk demonstrē vispārīgās nostādnes un neatklāj tos specifiskos veidus, kā rīkojas sievietes separācijas krīžu situācijās, lai tiktu galā ar notikušo un adaptētos jaunajos apstākļos pēc piedzīvota zaudējuma, tuvam cilvēkam nomirstot vai aizejot. Abiem separācijas zaudējumiem specifiskās teorijas orientējas uz procesa raksturojumu kopumā – kas un kā notiek ar cilvēku, piedzīvojot šķiršanos vai tuvinieka nāvi, nepietiekami identificējot atgūšanās procesa iezīmes, kas tādējādi izveidojās par mūsu interešu objektu izpētei.

Grupa. Pētījumā kopumā piedalījās 478 sievietes, no kurām 215 atzina, ka pēdējo 5 gadu laikā piedzīvojušas tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos no dzīvesbiedra. Pamatojoties uz sieviešu pašu subjektīvu novērtējumu par piedzīvotu krīzi un saglabājot plašu viņu individuālās dažādības spektru demogrāfiskā spektra un dzīves pieredzes ziņā, kvalitatīvā pētījuma izlasē tika iekļautas 20 sievietes, kas piedzīvojušas vienu no separācijas zaudējumiem. Visas respondentes ir agrīna brieduma gados ar vismaz dažu mēnešu ilgušu zaudējuma pieredzi, kas ļauj viņām notikušo izvērtēt ar laika perspektīvu.

Metode. Šis pētījums balstās uz daļēji strukturētām intervijām, lai izprastu un apzinātu krīzes pārdzīvojumu (*Maslovska u. c., 2004*) izpausmes un to pārvarēšanas risinājumus sievietēm Latvijā.

Interviju jautājumu izstrādē piedalījās 4 ekspertes ar maģistra vai doktora grādu psiholoģijā, ar personīgu šķiršanās un/vai tuva cilvēka nāves pieredzi un atšķirīgu teorētisko zināšanu bāzi sērošanas, separācijas un krīžu teorijā. Lai atklātu krīzes risinājuma veidus, uzdeva gan tiešus – uz zaudējuma pārvarēšanu orientētus jautājumus, gan netiešus – ar pārdzīvojumu izpausmēm saistītus un dzīves ritējumu atspoguļojošus jautājumus. Sākotnēji intervijas varianti tika izmēģināti ekspertu kolektīva ietvaros un pēc aprobācijas – pētījuma izlasē.

Datu ievākšana. Respondentes intervijām tika izraudzītas pēc kvantitatīvajā pētniecības sadaļā iegūtās informācijas, t. i., sievietes, kuras bija atzīmējušas, ka piedzīvojušas tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos no dzīvesbiedra pēdējo 5 gadu laikā un piekrit piedalīties tālākā pētījumā, lai individuālā sarunā pastāstītu vairāk par savu pieredzi pēc tuva cilvēka zaudējuma. Dažas no sievietēm (apzinātas privātas komunikācijās ceļā) iesaistījās tikai pētījuma intervijas sadaļā. Sievietes tika aicinātas uz intervijām, kuru laikā viņas iesākumā tika rosinātas veidot patstāvīgu stāstījumu par krīzes pieredzi. Turpinājumā tika uzdoti jautājumi saskaņā ar plānoto intervijas modeli (sk. 1. pielikumu). Visas sievietes tika informētas par sarunas laikā pārspriestās informācijas konfidencialitāti un izmantošanas mērķiem. Sarunas beigās tika sniegta arī informācija par iespējamo psiholoģisko palīdzību, ja tāda būtu nepieciešama.

Datu apstrāde. Interviju analīzē izmantota satura analīze (kontentanalīze) un hermētiskā pieeja informācijas apstrādē (*Cropley, 2002; Kroplis & Raščevska, 2004*). Datu analīzi veica 2 neatkarīgi eksperti, pēc tam diskusijas ceļā vienojoties par atbilstošāko formulējumu informācijas vienībām un to grupēšanai. Informācijas apstrādē tika izmantota 4 līmeņu vairākkārtēja iepazīšanās ar tekstu:

- 1) lai gūtu vispārējo priekšstatu par pieejamo informāciju,
- 2) lai detalizēti veidotu informācijas vienības,

- 3) tās strukturētu un interpretētu.
- 4) lai veiktu iegūtās informācijas kopējo hermenētisko analīzi (datu apstrādes piemērus sk. 2. pielikumā).

Datu apstrādes gaitā informācijas vienības tika izkārtotas 3 krīzes pārvarēšanas veidu kategorijās – mentālā pārstrāde, pašpalīdzības aktivitātes un personības resursi.

Rezultātu analīze un interpretācija

Mentālā pārstrāde

Mentālo pārstrādi raksturo vairākas psihoemocionālas darbības jeb procesi, kuru gaitā krīze tiek “pārstrādāta” mentālā veidā. Kā līdzīgi norādījuši stresa teoriju pārstāvji, arī šī pētījuma ietvaros apzināto sieviešu stāstījumos nozīmīgu vietu ieņem dažādas ar zaudējuma pārdzīvojumiem saistītas kognitīvas aktivitātes. Lai arī katru no tām mēs varētu interpretēt psiholoģiskās aizsardzības mehānismu kontekstā, mūsaprāt, tās drīzāk aplūkojamas stresa teoriju piedāvātajā skatījumā: izprotot tās kā procesa sastāvdaļas.

Būtisku vietu krīzes pārvarēšanā ieņem “*noticēšana*”, kas stāstījumos parādās dažādos kontekstos – gan apgalvojumos par nespēju noticēt, gan sapratnē par nespēju notikušo padarīt par nebijušu, gan savstarpējā mijiedarbībā. Stāstījumus caurvij doma, ko noformulējusi viena no sievietēm, kas piedzīvojusi vīra nāvi: “*Es zinu, ka viņš ir miris, bet nevēlos tam noticēt.*”

Savā ziņā „noticēšana” atspoguļo apzināšanās pakāpi – cik lielā mērā krīze un to izraisījušais notikums tiek apzināts, tādējādi sagatavojot labvēlīgu augsni notikušā pieņemšanai.

Cits būtisks kognitīvās pārstrādes elements ir *izzināšana* – kognitīva rakstura aktivitātes krīzes risinājuma gaitā, lai izprastu situāciju.

Izzināšana darbojas kā kognitīva ceļošana laikā jeb “manipulācijas ar laiku”: laika apsteigšana (dažādu sakarību, notikuma vēstnešu meklēšana), atgriešanās pagātnē (notikušā un ar to saistīto notikumu atkārtošana domās; centieni izprast pagātnei, emocionāli atgriezoties tajā, bet kognitīvi cenšoties pārlūkot to no tagadnes skatpunkta – kas īsti notika un kāpēc, ko es, viņš vai citi varēja darīt citādi, vai vispār bija iespējams cits iznākums, kā būtu bijis, ja...?), laika apstādināšana (it kā pārceļšanās uz dzīvi domās, “rakšanās sevī”, mēģinot saprast, izskaidrot, rast atbildes uz jautājumiem) un laika iemūžināšana (eksistenciāla notikušā nozīmes un jēgas meklēšana). Jāpiezīmē, ka šādas “manipulācijas ar laiku” nereti norisinās viena stāstījuma ietvaros jauktā secībā ar iespējamu atkārtošanos un pārklāšanos, ļaujot to interpretēt kā haotisku un skaidri nestrukturētu procesu, kas tomēr noteiktu intrapsihisku darbību veidā ļauj virzīties uz līdzsvara atgūšanu, lai arī subjektīvi to var vērtēt kā apgrūtināšu. Izzināšanas ietvaros plaši atspoguļojas ceļošana, vainīgo un atbildīgo meklējumi, atpakaļceļa meklēšana pagātnes atjaunošanai, kā arī iespēju meklējumi tagadnes un nākotnes piepildīšanai.

Zaudējuma kognitīvās pārstrādes gaitā jāizšķir arī tāds fenomens kā **dziedināšana**. Dažādas kognitīvas aktivitātes (pārdomas, atmiņas, komunikācija ar zaudēto domās) var būt dziedinājums pēc traumējošā notikuma, turklāt arī subjektīvi

tiek novērtēts kā atvieglojošs. Precīzi to raksturo viena no pētījuma dalībniecēm, kuras stāstījumu caurvij tendence ik pa laikam atrast ko tādu, kas nav vēl saprasts, līdz galam izdomāts: “*Tā ir mana vakara narkotika.*” Citā gadījumā dziedināšana tiek rasta kognitīvo darbību mērķtiecīgā pārtraukšanā, aizstājot tās ar ikdienas darbu veikšanu. Pēc Strēbes un Šuta terminoloģijas (Stroebe & Schut, 2001), tā ir “dozēšana” starp intensīvu pievēršanos zaudējuma pārstrādei un atpūtai no tā, vairāk nodarbinot sevi ar citām, ikdienišķām aktivitātēm, dodot sev iespēju kognitīvi un emocionāli atpūsties. Dziedināšanas elementus ietver arī apzināta paļaušanās uz notikumu gaitu.

Neatņemama kognitīvo darbību sastāvdaļa ir novērtēšana. Tās ceļā gūtā sapratne savā veidā ir kontroles izjūtas iegūšana pār notiekošo, arī neatgriezenisko un nekontrolējamo. Sieviete, kas pirms diviem gadiem šķīrusies no vīra, to apraksta šādi: “*Esmu cieši aizvērusi durvis savai pagātnei... Un es arī saprotu, ka daudz kur esmu vainīga, jo ar tādu cilvēku, kāda es biju toreiz, tiešām nebija nav iespējams sadzīvot.*”

Laika gaitā pārdomu, pašanalīzes un sarunu ceļā veidojas pozitīva pārdefinēšana. Tā ir spēja paskatīties uz notikušo no citas perspektīvas, atklājot ne tikai krīzes skumjās, dramatiskās un ēnas puses, bet arī iespējamus labumus, ieguvumus vai varbūt racionalizēti pārskatot esošo. Piemēram, “*tagad saprotu, mēs tāpat būtu izšķīrušies*” vai arī “*tagad es beidzot varu dzīvot savu dzīvi*”, “*lai arī tas man ir ļoti smags zaudējums, ... saprotu, ka man ir iespēja dzīvot tālāk*”, “*mazāk ēst jātaisa, mani nemāca, nebaksta, tagad rēķinos tikai ar sevi, izjūtu kaut kādu brīvības sajūtu*”, “*pēc šķiršanās es ieguvu it kā vairāk pašapziņas. kļuva daudz smukāka, atraktīvāka*”. Šāds process iezīmē ne tikai zaudējuma pieņemšanu, bet arī integrāciju savā dzīves pieredzē.

Iepriekšminētie garīgās pārstrādes elementi nosacīti veido kopēju struktūru, ko savā ziņā var pielīdzināt literatūrā aprakstītajiem cikliskajiem procesiem jeb dažādu zaudējumu pārdzīvojamu norises stadijām (sk. piemēram, Parkes, 1972; Kubler-Ross, 1969; Kulbergs, 2001). Tomēr, lai gan šādiem modeļiem piemīt šķietami vienkārša struktūra, indivīda dzīvē pārdzīvojamā norise atklājas komplicēta, viļņveidīga procesa veidā. Turklāt arī viena indivīda stāstījumā var novērot tādu kā pretpolu saplūšanu: tuvošanās/distancēšanās, atzīšana/noliegšana, pieņemšana/nepieņemšana, izpratne/nesapratne u. tml. Piemēram, “*dzīve ir dzīve, un es saprotu, ka tā notiek... zinu, ka visi kādreiz mirst, bet tomēr nesaprotu, kāpēc*”.

Līdzīgi tas parādās arī konstruktivitātes/destruktivitātes ziņā. Raksturīgs piemērs ir kādas sievietes pēcsķiršanās perioda stāstījums: “*Un es tajā brīdī, jūzdamās vienkārši absolūtā šokā... tajā dienā, kad viņš brauca ar tiem bērniem prom, es paņēmu gaļas dēlīti, kurš ir zivtiņas formā, un tajā, tajā. nu, tajā afekta stāvoklī es izsītu virtuvē visus logus. Pēc tam es vienkārši sēdēju un vaudāju.*” Turpinājumā sieviete stāsta, kā viņa piezvanījusi kaimiņienei, kurai ir “*tādas kaut kādas psiholoģiskas dotības*”, tā atnākusi, runājusi, ļāvusi izraudāties un tādējādi palīdzējusi nomierināties.

Šāds piemērs parāda destruktīva un konstruktīva risinājuma iespējamību vienlaikus. Turklāt rodas jautājums – vai destruktīvā uzvedība ir destruktīva krīzes risinājuma kritērijs vai arī to var izmantot, lai palīdzētu atgūties? Šinī gadījumā tā

ir aktivitāte, lai atbrīvotos no spriedzes un enerģijas, to apliecina arī citāta beigu daļa. Mūsaprāt, šinī gadījumā tā drīzāk atspoguļo robežsituāciju krīzes risinājuma ceļā – skatpunktu, no kura sievietes veic krīzes izvērtējumu.

Zaudējuma mentālās pārstrādes laikā parādās virkne subjektīvo interpretāciju,² kas iederas pārvarēšanas procesa gaitā, tomēr vērš mūsu uzmanību par šādu darbību nozīmi un ietekmi uz kopējo krīzes norises gaitu un sekām, vienlaikus rosinot nepieciešamību pēc turpmākas, padziļinātas šī jautājuma izpētes. Šīs subjektīvās interpretācijas vērstas uz cēloņsakarību meklējumiem, tādējādi veidojot izpratni par notikušo.

Psihologizēšana – tagadnes notikumu skaidrošana (īpaši šķiršanās gadījumos) ar dažādiem psiholoģiskiem aspektiem, kur centrālā vieta ir uzskatiem par sekām kā pagātnes mantojumam: nelabvēlīga ģimene, ģimenes modeļa atkartošanās, audzināšanas sekas, gēnu ietekme. Interpretācijās parādās tendence, analizējot uzvedību, meklēt cēloņus bērnībā, audzināšanā, sociālajos stereotipos ietvertajos uzvedības modeļos, dzimtas vēsturē, senču mantojumā u. tml., tādējādi ļaujot atbildību par notikušo piedēvēt kādam “varenākam spēkam” un noņemt to no sevis.

Viņam ir ... tas, ko sauc “nelabvēlīga ģimene”... Viņš teica, ka viņš baidās ar mani veidot nopietnākas attiecības, jo viņam bail, ka beigsies viss tāpat kā viņa vecākiem (22 g. sieviete pēc civilattiecību izbeigšanas).

Kad viņam bija 10 gadiņi, tad viņa māte arī padzina ... padzina viņa tēvu, un tā tas nāca, ka viņš ar māti divatā dzīvoja, viņš ir vienīgais dēls ģimenē, mammai, kura ir skolotāja... (34 g. sieviete pēc laulības šķiršanas).

Gēni atkārtojas, jo tēvs jau ir tāpat darījis. Tēvs ir desmit gadus trakojis apkārt... (30 g. sieviete pēc laulības šķiršanas).

Šāda psihologizēšana palīdz saprast notikušo, rast cēloni un vienlaikus ļauj nodot atbildību šķietami nekontrolējamiem spēkiem.

Psihologizēšanu gribas saistīt ar vispārēju pastiprinātu interesi par psiholoģiju, kas pēcpadomju gados kļuvusi populāra gan kā iespējamā profesija, gan kā uzziņu literatūra, gan kā profesionāļa viedoklis (ar to saprotot žurnālistu centienus rakstīto pamatot un papildināt ar psihologa komentāru) u. c. veidos. Pētījumā intervēto sieviešu psiholoģiskajās interpretācijās kā valdošās iezīmējas tieši psihoanalītisko teoriju tradīcijas, kas sasaucas ar šīs teorijas plašo atpazīstamību (Renģe & Austers, 2004) un vispārējo tendenci skaidrot pašreizējos notikumus kā pagātnes (bērnības) notikumu sekas, – tā tas pietiekami plaši brīvvalsts gados popularizēts plašsaziņas līdzekļos un acīmredzot sekmīgi iekļāvies cilvēku pasaules izpratnē.

Psihopatoloģizēšana – norišu un seku skaidrošana ar psihiatrijas terminu palīdzību. Tas atklājas normāluma apspriešanā gan par sevi (“*Man bija tāda sajūta, ka man šizofrēnija sākusies*”), gan par citiem (“*Vieni vienīgi murgi*”... „*personības dubultošanās*”...“*tāds kā trakās mājas kontingents*”), kas šinī gadījumā uzskatāmi parāda ieradumu izmantot psihiatrisko terminoloģiju, lai kādu kritizētu un pazemotu. Un, iespējams, ir par pamatu bažām par savu iekļaušanos normas rāmjos (“*jau sāku bažties, vai neesmu kļuvusi atkarīga no savām ikvakara pārdomām, kas man ir tik nepieciešamas*”).

Garīgo autoritāšu meklēšana - līdzās intrapsihiskajām darbībām iezīmējas arī palīdzības meklējumi ārējā vidē. Vairākumā gadījumu šāda palīdzība tiek meklēta tuvākajos līdzcilvēkos, kas palīdzētu rast pieņemamu skaidrojumu, risinājumu, atbalstu. Specifiskākos gadījumos tā atklājas kā procesa raksturiezīme – iespēju meklēšana bezizejā (“*Gāju pie psihologiem, psihoterapeitiem, psihietriem, ekstrasensiem, tantiņām... gāju tāpēc, ka man nebija ko zaudēt*”). Šāda tendence raksturīga indivīda līmenī – tie, kuri meklē “speciālistu” palīdzību, tie to dara visur (politiskās pārejas perioda laikā tā ieguvusi visai juceklīgu priekšstatu par dažādu speciālistu kompetenci un iespējām), tie, kas nemeklē, iztiek ar personīgajiem un apkārtējā vidē pieejamajiem sociālajiem resursiem.

Mitoloģizācija – pārdabiskā meklējumi cēloņsakarību izpratnē. Dažādas zīmes, kas par kaut ko liecina, uz kaut ko norāda, sakarības, kas to apstiprina un tamlīdzīgi. Jau tautas folklorā plaši sastopama raksturīga iezīme saredzēt zīmes dabā un dzīvnieku pasaulē kā norādi par iespējamiem kontaktiem vai atgādinājumu par mirušo. Vienā gadījumā tas stāstītājam palīdz emocionāli izjust zaudētā klātbūtni:

„Tas bija sienāzis, kādā trešajā dienā pēc nāves...mūsu paziņai arī kaut kad ap šo laiku... un tad vēl kapos...lai es zinātu, ka ir tā klātbūtne, pārliecinātos, redzētu.”

Citos piemēros mistifikācija palīdz distancēties un nošķirt sevi no iespējamiem vainīgajiem, ievietojot tos citās realitātē:

„Viņa ir ragana... pilnīgi citas dimensijas cilvēks.”

Vai arī tiek meklēti iracionāli skaidrojumi notikušajam:

„Viena tantiņa teica ...tu savā pagājušajā dzīvē esi izdarījusi to, ka...tagad tas tev varētu būt tā kā uzdevums.”

Dažos gadījumos cēloņsakarību meklējumi iegūst izpaušmes uzvedībā, vienlaikus palīdzot zaudējuma sāpju mazināšanai. Tā ir **ritualizācija** jeb dažādas rituālas darbības:

„Sirdsmieram noliku baznīcā svečiti...”

„Man vienkārši bija šausmīgas bailes ... draudzene teica, lai aproku mammas kapiņā mammas somu, kur bija visas mammas mantas. Tā arī izdarīju, un tad pamazām tās bailes pārgāja. ... domāju, ka mammai gribējās to, kas bija tajā somiņā.”

Līdzīgas stratēģijas atklājas arī citā pētījumā par sērojošām sievietēm Latvijā (Maslovska, 2004). Šādas sociāli iedibinātas un sociāli diskutējamas darbības skaidrojamas kā mēģinājumi rast kontroli pār nekontrolējamo: ar konkrētām darbībām, sekojot strukturētām norādēm, pārvarēt neskaidro situāciju un pielāgoties jaunajiem apstākļiem.

Mentālās pārstrādes kontekstā parādās arī dažu sieviešu paustā **sociālā vērtējuma izjūta**, kas atspoguļojas bažās par to, ko teiks un padomās apkārtējie, par atbilstību sociālajās normās paredzētajam: “*Man ir tik grūti... un pārējie skatās, kā es ar to tikšu galā.*” – “*Visi man ir pievērsuši uzmanību, kā es tagad uzvedīšos ... bija jāpierāda sev un citiem, ka es varu, ka es varu dzīvot tālāk, un es varu smaidīt...*” – “*No malas es izskatos...*” – “*Varbūt es kļūstu atkarīga no savām atmiņām?*” Tas savā ziņā sasauca ar šo sieviešu pašu tendenci kritiski vērtēt

apkārtējos, bet vienlaikus rosina skaidrojumu saistīt ar sociālpolitisko situāciju Latvijā, kas kopš padomju gadiem indivīdu apziņā ir pietiekami spēcīgi saglabājusī gan stingras sociālās normas un prasības tās ievērot (neķļūt ar savu uzvedību ļaudīm par apsmieklā objektu), kā arī nepakļaut sevi sociālām un politiskām represijām.

Pašpalīdzības aktivitātes

Pašpalīdzības aktivitātes uzskatāmas kā paralēls process mentālajai pārstrādei un ietver sevī aktīvu darbošanos, ļaušanos procesam, sevis pilnveidošanu un atbalsta meklēšanu, kā arī zaudētā "saglabāšanu".

Aktīvu darbošanos raksturo nodošanās darbam, mācībām, lasīšanai, arī ķermeņiskas – fiziskas (sports) un relaksējošas (pirts) aktivitātes. Dzīves baudīšana (izklaides, saviesīgi pasākumi, alkohols). Laika aizpildīšana (cilvēki, grāmatas, kafējnīcas). Tā ir nodarbošanās ar kaut ko citu, krīzes pamatproblēmām nesaistītu, kas nodrošina gan iespēju atpūsties no krīzes emocionālā smaguma, gan piedāvā saskarsmes iespējas, gan dod iespēju palīdzēt citiem, kā arī iespēju būt ierastā, normālā vidē. Tās ir cita veida rūpes – "ja ir par ko domāt, nav nemiūģi jādomā par zudušo". Savā veidā tās ir arī protesta reakcijas dzīves smagumam un līdzsīnējām grūtībām.

Ļaušanās procesam – to raksturo paļaušanās uz notikumu gaitu, šķietama risinājuma gaidīšana, taču tā netieši drīzāk norāda uz garīgās pārstrādes dominējošo lomu, kas pati par sevi ir pietiekami aktīva (iespējams, neapzināta) un nepieprasa vēl papildu izpaušmes. Trīsdesmitgadīga sērojoša sieviete saka: „*Es vienkārši paņēmu atvaļinājumu; nespiedu sev neko speciāli darīt.*”

Sevis pilnveidošana – izglītošanās, nodošanās mācībām, jauna tēla veidošanai, sevis kopšanai – gan fiziski, izskata uzlabošanai, gan intelektuāli. 30 g. sieviete pēc laulības šķiršanas saka: „*Es aizgāju un uztaisīju sev jaunu frizūru.*” Ko līdzīgu min 22 g. sieviete pēc šķiršanās ar mīļoto vīrieti: „*Pēc šķiršanās es ieguvu it kā vairāk pašapziņas ... es beidzot sāku rūpēties par sevi.*” Bet 26 g. sērojoša sieviete atklāj: „*Es aktīvāk pievērsos mācībām augstskolā.*”

Savā veidā tā ir kā pašaplicināšanās vai personīgā izaugsme uz iepriekšējā zaudējuma un pazemojuma izjūtas fona.

Atbalsta meklējumi – vērsšanās pie līdzcilvēkiem, pie dažādiem speciālistiem; vērsšanās pie Dieva (ticība, baznīca, ko pavada garīgās pārdomas, ne vienmēr ar reliģisku saturu). Atbalsta meklējumos augstu tiek vērtēta saskarsme un tuvu cilvēku klātbūtne – palīdzības saņemšanai un palīdzības sniegšanai citiem, personīgi nozīmīgu cilvēku tuvums un kompetence. Un bērni – kā iemesls saņemties un dzīvot tālāk, kā mērķis nākotnei, tādējādi liekot saņemties un rast tam nepieciešamo spēku un atbalstu sevī un citos.

Laikā arī šādu aktivitāšu lietderība un efektivitāte krīzes pārvarēšanā joprojām tiek plaši diskutēta, atsevišķi varētu vēl izdalīt **zaudētā "saglabāšana"**, kas pietiekami plaši atspoguļojas sieviešu stāstījumos un ieņem nozīmīgu vietu pašpalīdzības aktivitātēs – centieni saglabāt zaudēto, ko sērošanas gadījumā raksturo nodošanās atmiņām par zaudēto, piemiņas uzturēšana, kapu apmeklēšana, arī sarunas ar citiem par mirušo. Šķiršanās gadījumā tie ir centieni atjaunot ierasto kārtību gan sarunās ar citiem par aizgājušo, gan plānveidīgi nolūki zaudētā atgūšanai dzīvē.

Personisko resursu izmantošana

Līdzās garīgai pārstrādei un pašpalīdzības aktivitātēm parādās personisko resursu loma.

Stāstījumi ļauj izvirzīt hipotēzes par iespējamiem personības aspektiem, kas sekmē vai apgrūtina atgūšanās gaitu. Daļu no tiem var attiecināt uz psiholoģiskās aizsardzības mehānismu darbību, piemēram, noliegšana; racionalizācija; intelektuālizācija; projekcija, pārveidošana u. c. Tomēr šī pētījuma ietvaros par to darbību varam spriest tikai pastarpināti, neizvērtējot to efektivitāti krīzes pārvarēšanas iznākuma nodrošināšanā.

Pievilcīgāka mums šķiet pieeja, kas krīzes pārvarēšanas spējas saista ar personības resursiem. Mūsu pētījumā parādījās vairākas intervēto sieviešu iezīmes, kuras interpretējam kā personības resursus. Galvenokārt resursu palīdzošo vai traucējošo darbību var saistīt ar stāstītājas izteiksmes stilu, saturu un stāstījuma sakārtotību un ārēji demonstrēto emocionālo līdzsvarotību.

Norādes uz sekmīgu krīzes risinājumu parādās to sieviešu stāstījumos, kas atklāj viņu spēju mobilizēties un uzņemties atbildību par savu dzīvi („*mūsu dzīve ir mūsu rokās*”), spēja nošķirt problēmu no sevis un ļaušanās notiekošajam („*tā tas ir noticis. un ar to ir jādzīvo*”). Optimisms un orientēšanās uz pozitīvo („*man parasti vienmēr ir sajūta, ka viss notiek pareizi ... kad ir grūti, padomāju par cilvēkiem, kam iet vēl sliktāk*”); arī tādi izteikumi: „*tā ir labāk*”, „*tā ir lietu loģiskā kārtība*”, „*tas bija labākais risinājums*”).

Mazāk dezorganizēti stāstījumi ir sievietēm, kurām ir konkrēti mērķi nākotnē, skaidrs skats uz nākotni un dzīva cerība („*Manuprāt, cilvēks nekad tam nevar būt pilnībā gatavs ... bet dzīve iet uz priekšu*”); „*Dzīve ir dzīve, un es saprotu, ka tā notiek*”).

Savukārt dezorganizētāks, haotiskāks un trauksmaināks stāstījums, ko pavada arī iekšēja neapmierinātība, ir sievietēm, kas sevi raksturo kā iekšēji nesakārtotas („*Putra galvā. Liekas, ka visu dzīvi...*”). To pavada arī iekšējais diskomforts pašai ar sevi, iekšējās pretrunas un konflikti fonā.

Citos stāstījumos tas izpaužas kā cerēšanu uz citiem, uz ārējām izmaiņām, palīdzību bez iespējas kaut ko mainīt pašai (arī paskatīties uz notiekošo no cita skatpunkta). Turklāt dažas sievietes stāstījumos spēj nosaukt kādus ieguvumus, labumus, ko guvušas reizē ar zaudējumu, tomēr neparādās, ka viņas to uztvertu un interpretētu kā kaut ko pozitīvu.

Arī ar nākotni saistīta trauksme, ko raksturo nespēja ļaunies uz nākotni kā labvēlīgu iespēju avotu. Runājot par mērķiem, vērojams pārrāvums starp vēlēšanos un realitāti, kad sapņi ir nekonkrēti, bez skaidra plāna to realizācijai.

Nepabeigtām attiecībām raksturīga “ieciklēšanās” – domāšana pa apli; fonā parādās arī sievietes iekšējais pretrunīgums, kur personības dažādie aspekti nevis sadzīvo un papildina viens otru, bet iekšēji saduras un konfliktē; manipulatīvas tendences, atklājot godīguma trūkumu gan pašai pret sevi, gan pret citiem cilvēkiem, arī morālas pretrunas:

„...*Tā bija mana atreibība ... Visu gadu man bijusi tāda vēlme viņai atriebties .. nepārtraukti arī piedomāju, ka man viņai jāpiedod.*”

Arī pārlieka vēlme justies vajadzīgai, kas uztur gatavību “vilkt ārā no purva” apkārtējos.

Līdztekus resursiem parādās arī apkārtējās vides ietekme, no vienas puses, palīdzība (nodrošinot iespēju ceļot, atpūsties, saņemt atbalstu u. c.), no otras puses, apgrūtināšana – sociālais spiediens („*apkārtējie uzspiež jūtas, kas man nemaz nav*”), naudas trūkums, sarežģīti sadzīves apstākļi, īpašumu apsaimniekošana, dalīšana u. tml.; arī dabas apstākļi, piemēram, tumšais ziemas laiks.

Nobeigums

Līdzīgi kā to norādījuši stresa teoriju pārstāvji, arī šī pētījuma ietvaros apzināto sieviešu stāstījumos nozīmīgu vietu ieņem dažādas ar zaudējuma pārdzīvojumam saistītas kognitīvas aktivitātes. Tomēr ne mazāka nozīme ir dažādām aktivitātēm, kas palīdz pārvarēt zaudējuma radīto krīzi, un personības resursiem, kas nodrošina sekmīgāku pārvarēšanas metožu izvēli. Savā veidā ar pārvarēšanu saistītās iepriekš aprakstītās darbības var attiecināt gan uz psiholoģisko aizsardzību (Freud, 1966), gan pārvarēšanas stratēģijām (Lazarus, 1980). Lai arī pastāv viedoklis, ka kontrolējamie notikumi virza uz problēmu risināšanas stratēģiju izmantošanu, bet nekontrolējamie notikumi – uz kognitīvo un emocionālo stratēģiju lietošanu (Moos & Schaefer, 1986), citi pētījumi atklāj abējādo pārvarēšanas veidu lietderību (Stroebe & Schut, 1999), līdzīgi kā tas iezīmējas arī šajā pētījumā. Turklāt ne vienmēr iespējams abas stratēģijas nodalīt vienu no otras.

Izvēlētais stratēģijas veido daudzkomponentu struktūru (kompleksu), kas palīdz ātrāk vai lēnāk virzīties uz atgūšanos. Respektīvi: viens indivīds izmanto daudzas stratēģijas, un tās visas kopā nodrošina krīzes kā procesa gaitu.

Šī pētījuma ietvaros krīzes pārvarēšana atklājas kā process, kas prasa situāciju novērtēt, analizēt, pieņemt, izprast, pārdefinēt, kā arī aktīvi vai samiernieciski darboties, lai izkļūtu no radušās situācijas. Tas prasa gan spēju apzināties notikušo un tā radītās sekas, gan pieņemt esošo, gan spēju integrēt pārdzīvoto savā dzīves pieredzē.

Krīzes pārvarēšana aplūkojama arī telpas, laika un vides kontekstā (Maslovska, 2004). Tā ietver kognitīvu ceļošanu laikā (kavēšanos pagātnē, aktīvas domāšanas operācijas tagadnes kontekstā, raudzīšanos nākotnē); krīzes telpas veidošanu (cenšanos izrauties, tikt prom no vides, kurā zaudējums tika piedzīvots); pārveidot un piepildīt zaudējuma izmainīto vidi (saglabāt vidi, kurā zaudējums pakāpeniski iegūst savu vietu un lomu). Tas paredz arī strādāt ar sevi, nodrošināt attīstību (aktīvi iesaistoties un iedarbojoties uz notiekošo vai arī netraucējot ar savām aktivitātēm laika gaitā situācijai mainīties pašai), realitātes pārveidošanu (kognitīvā veidā padarot to saprotamu, pieņemamu, neapdraudošu, citiem vārdiem, izārdītajai realitātei izveidojot jaunu kārtību savā sapratnē), eksistenciālu izvērtēšanu (jēgas un nozīmes meklējumus – par sevi, notikušo, lietu kārtību, dzīvi kopumā un ārpus cilvēka saprāta robežām esošo), atbildības uzņemšanos vai nodošanu, to pāradresējot/uzveļot kādam citam (piemēram, šķirtajam vīram, viņa jaunajai sievai, ekstrasesam, psihologam, Dievam, liktenim, “sliktajai pagātnēi” ...) un kontroles iegūšanu pār nekontrolējamo (piem., caur sapratni, caur spēju mainīt situācijas novērtējumu; notikušā pārdefinēšanu).

Tomēr krīzes risinājuma sasniegšanā būtiska šķiet īpašā personības spēja atrast sev pareizāko veidu, kā atjaunot emocionālo līdzsvaru un ikdienas dzīves ritējuma stabilitāti. Līdzīgi to definējis A. Antonovskis: vispārēja globāla dzīves uztveres izjūta, kas ietver spēju izprast pašam sevi un savu dzīvi, pašlaušanos uz saviem spēkiem un savas dzīves nozīmības apziņu. Izjūta, kas arī kritiskos brīžos palīdz apkārtējo pasauli saredzēt kā saprotamu, rosina izprast radušās problēmas, izvērtēt to svarīgumu un atrast efektīvus veidus to pārvarēšanā.

Šī pētījuma ietvaros atklātie krīzes risinājuma dažādie aspekti var nodēt par pamatu ideju attīstībai turpmākos pētījumos. Viens no būtiskākajiem jautājumiem – mentālās pārstrādes, dažādo pašpalīdzības aktivitāšu un personības resursu izmantošanas efektivitāte, tostarp ne tikai subjektīvas labsajūtas nodrošināšanā, bet arī dzīves kvalitātes veicināšanai ilgtermiņā. Cits interesants jautājums – izvērtēt, cik lielā mērā šajā pētījumā definētās zaudējuma subjektīvās interpretācijas ir attiecināmas uz konkrēto izlasi un cik tipiskas šādas reakcijas ir citu zaudējumu gadījumā, arī dažādās pētījumu izlasēs Latvijā un citās kultūrvidēs, kā arī rast iespēju šajā pētījumā izvirzītos pieņēmumus pārbaudīt, izmantojot kvantitatīvas izpētes metodes.

Literatūra

- Antonovsky, A. *Unraveling the Mystery of Health. How People Manage Stress and Stay Well*. London, 1987.
- Balk, D. E. Bereavement and Spiritual Change. *Death Studies*. 1999, 23, pp. 485–494.
- Bartlett, D. *Stress: Perspectives and Processes*. Philadelphia. 1998.
- Bite, I., Fenogenova, A., Martinsons, K., Maslovska, K., Miltuze, A. Krīzes izpratnes teorētiskie aspekti. Decade of Reform: Achievements, Challenges, Problems: Research in Educational Psychology, VI, 15. Association for Teacher Education in Europe. The University of Latvia, Institute of Education and Psychology, 2002, pp. 103–113.
- Brammer, L. M. *The Helping Relationship: Process and Skills* (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1985.
- Psiholoģijas vārdnīca*. Red. G. Breslavs. R.: Mācību grāmata, 1999.
- Caplan, G. *An Approach to Community Mental Health*. New York; Grune & Stratton, 1961.
- Edelson, M. Defence in Psychoanalytic Theory: Computation or Fantasy? In: J. L. Singer Ed. *Repression and Dissociation. Implications for Personality Theory, Psychopathology, and Health*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990, pp. 33–60.
- Freud, A. *The Ego and the Mechanisms of Defense*. USA: International Universities Press, 1966.
- Greenstone, J. L. & Leviton, S. C. *Elements of Crisis Intervention: Crises and How to Respond to Them*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Co, 1993.
- Hobfoll, S. *Stress, Culture and Community: The Psychology and Philosophy of Stress*. London. 1995.
- Holmes, T. H. & Rahe, R. H. The Social Readjustment Rating Scale. *Journal of Psychosomatic Research*. 1967, 11, pp. 213–218.
- Kubler-Ross, E. *On Death and Dying*. New York: Macmillan Publishing Co, Inc., 1969.

- Kulbergs, J. *Krīze un attīstība*. Liepāja: I.P.A. 1992/1998.
- Kropļijs, A. & Rašcevska, M. *Kvalitatīvās pētniecības metodes sociālajās zinātnēs*. R: RaKa, 2004.
- Langius, A. *Quality of Life in a Group of Patients with Oral and Pharyngeal Cancer. Sense of Coherence, Functional Status and Well-being*. Stockholm, 1995.
- Lazarus, R. S. *The Stress and Coping Paradigm*. In: L. A. Bond and R. C. Rosen (eds.). *Competence and Coping During Adulthood*. New Hampshire: University Press of New England. 1980.
- Maslovska, K. *Sērošanas pieredze Latvijas sieviešu priekšstatos: tuva cilvēka nāves izpratne un zaudējuma integrācija dzīvē. Latvijas Universitātes Raksti. 2004. Psiholoģija. 2004, 63–82. lpp.*
- Maslovska, K., Mārtinsons, K., Miltuze, A., Ūpmāne, A., Bite, I. *Zaudējuma krīze sievietes dzīvē: kopīgais un atšķirīgais pārdzīvojumos pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās. Latvijas Universitātes Raksti. 2004. Psiholoģija. 2004, 52. -62. lpp.*
- Moos, R. H. & Schaefer, J. A. *Coping with Life Crises. An Integrated Approach*. New York: Plenum Press, 1986.
- Parkes, C. *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life*. New York: International Universities Press, 1972.
- Potter, D. *Critical Incident Stress Management. Manual*. ICISF, USA, 2000.
- Reņģe, V. & Austers, I. *Latvijas augstskolu pasniedzēju un studentu sociālie priekšstati par zinātni. Referāts Latvijas Universitātes 62. zinātniskajā konferencē. Rīgā, LU, 29.01.2004.*
- Roberts, A. E. *Crisis Intervention Handbook*. USA California. 1990.
- J. L. Singer ed. *Repression and Dissociation. Implications for Personality Theory, Psychopathology, and Health*. 1990.
- Strang, S. & Strang, P. *Spiritual Thoughts, Coping and Sense of Coherence in Brain Tumour Patients and Their Spouses. Palliative Medicine. 2001, 15, pp. 127–134.*
- Stroebe, M. & Schut, H. *The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description. Death Studies. 1999, 23, pp. 197–225.*

1. pielikums

Interviju modeļi.

Jautājumi intervijai ar tuva cilvēka nāvi piedzīvojušiem

Vispārīgie jautājumi	
	Es zinu, ka tev nesen nomiris/usi „X”
	(ja miris vīrs) Cik ilgi jūs jau bijāt kopā?
	Vai tas notika pēkšņi vai arī iepriekš kaut kas par to vēstīja?
	Kad tev pirmo reizi ienāca prātā doma, ka tā varētu notikt?
	Kā tas notika?
	Kāda bija tava pirmā reakcija?
	Kas tavā dzīvē ir mainījies pēc šī notikuma?
	Vai ir vēl kas mainījies līdz ar šo notikumu?
Domas	
	Ar ko ir aizņemtas tavas domas pēdējā laikā?
	Vai ir vēl kas, par ko tu domā?
	Ar ko bija aizņemtas tavas domas pirms kāda mēneša?
	Un ko tu domā šobrīd?
	Vai kaut kas tavās domās ir mainījies?

Emocijas	
	Kādas bija pirmās emocijas, ko tu pārdzīvoji, kad uzzināji/apjauti, ka „X” ir miris/usi?
	Kādas emocijas sekoja pēc tam?
	Kā tu jūties pēdējā laikā?
	Vai tavi pārdzīvojumi pirmis mēneša atšķiras no tā, kā tu jūties tagad?
	Kas notiek ar tevi brīžos, kad kāds piemin vai runā par „X”?
	Kā tu jūties šobrīd, par to runājot?
Uztveres īpatnības	
	Vai pēc viņa/as nāves esi novērojuši kādus divainus atgadījumus vai izjutusi kādas neparastas sajūtas?
Uzvedība	
	Vai pēc notikušā tu esi novērojuši kādas izmaiņas savā uzvedībā? Kādas?
Kognitīvie procesi	
	Vai pēdējā laikā ir bijis tā, ka nevari sakārtot domas un tās jaucas pa galvu?
	Vai nepieciešamības gadījumā spēj koncentrēties?
	Vai pēdējā laikā ir gadījies aizmirst kādas svarīgas lietas?
	Vai tā bija arī pirms „X” nāves?
Fiziskās (ķermeniskās) izmaiņas	
	Kā tu vērtē savu pašreizējo veselības stāvokli?
	Vai tev ir bijuši kādi veselības traucējumi pēdējā mēneša laikā?
	Vai tavš miegs ir tāds pats kā agrāk? (kādas izmaiņas ir notikušas?)
	Vai ir kādas izmaiņas ēšanas ieradumos?
Attiecības	
	Kā tu raksturotu savas pašreizējās attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem? Vai kaut kas ir mainījies kopš „X” nāves?
Aktivitātes	
	Kā tu pavadī savu brīvo laiku?
	Vai pēdējā laikā kaut kas ir mainījies tavos ieradumos, parašās?
Pārvarēšana	
	Kā tu tiec galā ar šo zaudējumu?
	Kas tev sākotnēji palīdzēja tikt ar to galā – tikko tas bija noticis?
	Kas tagad tev palīdz tikt galā?
	Kas traucē?
	Ko tu dari, lai sev palīdzētu tikt ar to galā?
	Reizēm cilvēki saka, ka viņiem palīdz ticība Dievam, „ierakšanās” darbos, varbūt alkohols ... kā ir tev?
Nākotnes redzējums	
	Vai tu esi domājusi, kā dzīvosi tālāk?
	Kā tu iztēlojies savu turpmāko dzīvi?
Nostēguma jautājumi	
	Vai ir kaut kas, ko es tev nepajautāju, ko tu vēlētos pastāstīt?
	Demogrāfiska rakstura informācija: sievietes vecums, vai ir ģimene/ kopdzīve, bērni, to skaits, vecums.
Pateicība par piedalīšanos	

Jautājumi intervijai ar sievietēm, kas piedzīvojušas šķiršanos

Vispārīgie jautājumi	
	Man zināms, ka tu nesen esi šķīrusies
	Kad tas notika?
	Cik ilgi jūs jau bijāt kopā?
	Kurš no jums bija tas, kurš aizgāja?
	Vai tas notika pēkšņi, vai arī iepriekš kaut kas par to vēstīja?
	Kad tev pirmo reizi ienāca prātā doma, ka tas tā varētu notikt?
	Kā tas notika?
	Kāda bija tava pirmā reakcija?
	Kas tavā dzīvē ir mainījies pēc šķiršanās?
	Vai ir vēl kas mainījies līdz ar šo notikumu?
Domas	
	Ar ko ir aizņemtas tavas domas pēdējā laikā?
	Vai ir vēl kas, par ko tu domā?
	Ar ko bija aizņemtas tavas domas pirms kāda mēneša?
	Un ko tu domā šobrīd?
	Vai kaut kas tavās domās ir mainījies?
Emocijas	
	Atceroties pirmo brīdi, kad viņš aizgāja/kad tu aizgāji, - kādas bija pirmās emocijas, ko tu pārdzīvoji?
	Kādas emocijas sekoja pēc tam?
	Kā tu jūties pēdējā laikā?
	Vai atšķiras tavi pārdzīvojumi pirms mēneša un to, kā tu jūties tagad?
	Kas notiek ar tevi brīžos, kad kāds piemin vai runā par „viņu” vai jūsu šķiršanos?
	Kā tu jūties šobrīd, par to runājot?
Uztveres īpatnības	
	Vai pēc viņa/tavas aiziešanas esi novērojusi kādus dīvainus atgadījumus vai izjutusi kādas neparastas sajūtas?
Uzvedība	
	Vai pēc notikušā tu esi novērojusi kāda izmaiņas savā uzvedībā? Kādas?
Kognitīvie procesi	
	Vai pēdējā laikā ir bijis tā, ka nevari sakārtot domas un tās jaucas pa galvu?
	Vai nepieciešamības gadījumā spēj koncentrēties?
	Vai pēdējā laikā ir gadījies aizmirst kādas svarīgas lietas?
	Vai tā bija arī pirms šķiršanās?
Fiziskās (ķermeniskās) izmaiņas	
	Kā tu vērtē savu pašreizējo veselības stāvokli?
	Vai tev ir bijuši kādi veselības traucējumi pēdējā mēneša laikā?
	Vai tavs miegs ir tāds pats kā agrāk? (kādas izmaiņas ir notikušas?)
	Vai ir kādas izmaiņas ēšanas ieradumos?
Attiecības	
	Kā tu raksturotu savas pašreizējās attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem? Vai kaut kas ir mainījies kopš šķiršanās?

Aktivitātes	
	Kā tu pavadi savu brīvo laiku?
	Vai pēdējā laikā kaut kas ir mainījies tavos ieradumos, paražās?
Pārvarēšana	
	Kā tu tiec galā ar šo šķiršanos?
	Kas tev sākotnēji palīdzēja tikt ar to galā – tikko tas bija noticis?
	Kas tagad tev palīdz tikt galā?
	Kas traucē?
	Ko tu dari, lai sev palīdzētu tikt ar to galā?
	Reizēm cilvēki saka, ka viņiem palīdz ticība Dievam, „ierakšanās” darbos, varbūt alkohols ... kā ir tev?
Nākotnes redzējums	
	Vai tu esi domājusī, kā dzīvosi tālāk?
	Kā tu iztēlojies savu turpmāko dzīvi?
Noslēguma jautājumi	
	Vai ir kaut kas, ko es tev nepajautāju, ko tu vēlētos pastāstīt?
	Demogrāfiska rakstura informācija: sievietes vecums, vai ir ģimene/ kopdzīve, bērni, to skaits, vecums.
Pateicība par piedalīšanos	

2. pielikums. Datu kvalitātīvās apstrādes piemēri

Hermeņētiskā pieeja paredz, ka teksta analīze nebalstās teorijā. Tā uzsver saistību starp veselumu un daļām un to izkārtojumu. Hermeņētiskās analīzes mērķis ir saprast, ko stāstījuma īpašnieks vēlējies pateikt. Šādas analīzes gaitā informācijas struktūra ir vispārēji saskaņota, aptver tekstu kopumā, ņem vērā gan verbāli, gan neverbāli pateikto, kā arī respektē plašākā sociālkulturālā kontekstā iespējamo ietekmi uz stāstījumu. Lai arī šādā pieejā neizbēgama ir analīzes veicēja personīgo priekšstatu un aizspriedumu ietekme uz datu analīzi un interpretāciju, svarīgi ir šo ietekmi apzināties un ņemt vērā. To pārvarēt palīdz satura vienību, kategoriju un jēdzienu formulēšana, kas raksturīga satura jeb kontentanālizē. Sīkāk ar hermeņētisko pieeju un kontentanālizē lasītājiem Latvijā iespējams iepazīties Kroplija un Raščevskas grāmatās (*Cropley, 2002; Kroplijs & Raščevska, 2004*).

Mūsu aprakstītajā pētījumā interviju analīze noritēja šādi: pēc vispārējā priekšstata iegūšanas par intervijās pieejamo informāciju, to vairākkārtīgi pārļausot, tika atlasītas informācijas vienības, kas norāda uz sievietes centieniem pārvarēt zaudējuma krīzi. Izvēlētas informācijas vienības pamatojas uz intervijā fiksētiem izteikumiem. Tā kā atsevišķās informācijas vienības veidoja vienotu struktūru, tās tika apvienotas plašāka jēdziena ietvaros, lai to savukārt aplūkotu gan individuāla stāstījuma, gan krīzes pārdzīvojumu pārvarēšanas kategoriju sistēmā.

Tā, piemēram, informācijas fragmenti „sāku nodarboties ar sportu” un „apmeklēju dažādus pasākumus” tika apvienoti kopā ar citām aktīvām darbībām plašākā kategorijā „aktīva darbošanās”, kas savukārt kopā ar citām rīcību kategorijām veido plašāko kategoriju grupas jēdzienu – „pašpalīdzības aktivitātes”.

Pēc līdzīga principa izveidota krīzes pārvarēšanas veidu kategorija „mentālā pārstrāde”. Mentālās pārstrādes jēdzienā iekļaujas „izzināšana”; viena no tās

sastāvdaļām ir „manipulācijas ar laiku”, ko savukārt veido virkne informācijas vienību, kuru skaidrojums atspoguļojas citātos no sieviešu stāstījumiem:

- laika apsteigšana („*Man pilnīgi nekas nevēstīja ... viņš to kaut kā zemapziņā zināja... Zināt to nevarēja, to varēja just. Viņam noteikti sajūtas nāca tā uz āru. Un arī kaut kādas runas un domas, kuras tad es nesapratu. Likās nesaprotami, kas tā par tādu runāšanu, kur tādi vārdi rodas*”);
- atgriešanās pagātnē („*Es atceros, ko viņš ir runājis, ko ir darījis, kāda pēdējā mēneša laikā ir bijusi viņa darbība, viņa vārdi, viņa runa, viņa uzvedība*”);
- laika apstādināšana („*Pasā sākumā man bija ļoti jādomā par to, kāpēc tas ir tā noticis, visu laiku jāmeklē kādas lietas, kaut kādas sakarības, kaut kādi cēloņi, tas viss bija kaut kādā veidā jāizzina, tas ir kaut kā tā ... pat ne sevi mierinot, bet saprotot, kāpēc tā ir bijis*”);
- laika iemūžināšana („*Tā ir bijusi ļoti laba ... it kā dzīves skola ... Tagad ir iestājusies tā sajūta, ka es esmu visu sakārtojusi, visu sapratusi, viss ir noticis, nu, tagad varbūt drusciņ ir tā, ka jāsāk kaut ko citu darīt, citu domāt, citu darīt*”).

Izmantotie citāti ir no kādas mīļotā vīrieša nāvi piedzīvojušas sievietes stāstījuma un izkārtojās šādā informācijas struktūrā; tai ir tendence atkārtoties citos zaudējumu piedzīvojušo sieviešu stāstījumos.

Summary

The aim of this article is to describe coping with bereavement and divorce by women in Latvia. The sample consists of 20 women with recent loss (bereavement or divorce). Their experience was gathered by especially constructed semi-structured interview and analyzed using the hermeneutic approach of qualitative data analysis. Three general categories emerged that describe the main aspects of coping with crisis. The categories are mental processing (cognition), self-help activities and personal resources which help to cope with the crisis adequately. The categories include several sub-themes which form a unified structure which describes crisis as a multilayered concept and coping with crisis includes complexity of internal and external components.

Key words: crisis, loss, bereavement, divorce, women.

Atsauces

- ¹ Raksts sagatavots LZP pētnieciskā projekta ietvaros, pamatojoties uz kvalitatīvā pētījuma sadaļā iegūtajiem rezultātiem.
- ² Tā kā dažādu sieviešu stāstījumos šīs interpretācijas pārklājas, tās var uzlūkot kā sociālus priekšstatus vai kā savdabīgas sociālkulturālas iezīmes (tomēr mūsu rīcībā nav pietiekamas informācijas, lai tādus apgalvojumus izdarītu starpkultūru kontekstā).

Pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās jauniešiem

Youth's Awareness of Experienced Abuse

Inta Poudžiunas

Latvijas universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte. Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: intapo@inbox.lv

Pētījuma mērķis bija noskaidrot pēdējā gadā pārciestas vardarbības saistību ar vardarbības seku simptomiem un šo simptomu saistību ar pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanos 16-21 gadu veciem jauniešiem. Latvijā tas ir pirmais pētījums par pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanos.

Pētījumā izmantoti 89 arodskolu audzēkņu dati, kas iegūti no aptaujas par pēdējā gadā pārciestu vardarbību un no traumas simptomu aptaujas. 30 no tiem, kuriem parādījās traumas simptomi, intervēti, lai noteiktu pieredzes apzināšanās līmeni. Rezultāti rāda, ka vardarbības pieredzes apzināšanās ir apgriezti saistīta ar vardarbības seku simptomiem – pat smagas vardarbības gadījumos sekas ir mazākas, ja pieredzes apzināšanās līmenis ir augstāks. Taču korelācija ir atšķirīga dažādiem simptomiem pie dažāda vardarbības līmeņa, dažāda pārciestās vardarbības veida; tā ir atkarīga arī no apzināšanās veida. Visi vardarbības seku simptomi statistiski nozīmīgi korelē ar vardarbības seku simptomiem ($p < 0.05$ vai $p < 0.01$). Izmantojot iegūtos rezultātus, psihologam vai starpdisciplinārai speciālistu komandai ir iespēja plānot palīdzības sniegšanu, pēc pārciestas vardarbības palīdzot cietušajam apzināties savu pieredzi vai tās daļu, mazināt vardarbības sekas un uzlabot dzīves kvalitāti.

Atslēgvārdi: pārciesta vardarbība, vardarbības seku jeb traumas simptomi, pieredzes apzināšanās.

Indivīds uz vardarbību var reaģēt trīs dažādos veidos (*Gilliland & James, 1992*). Daudzi ir spējīgi efektīvi pārstrādāt krīzi paši un kļūt stiprāki caur šo pieredzi. Citi gan pārdzīvo, bet efektīgi bloķē izjusto emociju kopumu (*affect*) no apzināšanās, tādējādi notikušais visdažādākajos veidos ietekmē viņus visu turpmāko dzīvi. Ir arī tādi, kas psiholoģiski salūzt krīzes ietekmē, neapzināti demonstrē, ka viņi nav spējīgi dzīvot tālāk bez steidzama un intensīva atbalsta. Šī pētījuma ietvaros būtisks ir pretstats starp pirmo reaģēšanas veidu – krīzes pārstrādi un pieredzes pieņemšanu – un otro veidu – bloķēšanu no apzināšanās un ilgstošu seku ietekmi. Vardarbības pieredzes apzināšanās veidojas no faktu, emociju un seku atzīšanas, to pārstāstīšanas un integrēšanas iepriekšējā pieredzē. (*Dimanta u. c., 2000, Veitmere, 1997, Fearon & Mansell, 2001, Hyden, 1994, Reavey & Gough, 2000, Hall, 1985, Shapiro & Dominiak, 1992* un citi), t. i., klients rehabilitācijas

procesā uzņemas līdztatbildību par to, kā viņš pārstrukturē savu iekšējo pasaules ainu un paštēlu pēc tam, kad gūta jauna pieredze vai kad izjusti kādi apgrūtināši un disfunkcionāli traucējumi.

Vardarbības seku simptomi

Vardarbības sekas var izpausties visās personības sfērās – emocionālā, kognitīvā, uzvedības, fiziskās veselības, sociālās funkcionēšanas jomā un tamlīdzīgi. Literatūrā visbiežāk minētie simptomi ir bailes, depresija, disociācija, agresija, seksuālas problēmas, starppersonu attiecību grūtības, personības funkcionēšanas grūtības un “izspēle darbībā” (*acting out*), kas izpaužas sevis uztveres traucējumos un kompulsīvās vai disfunkcionālās darbībās. Dž. Brīrs (*J. Briere*) izstrādājis Traumas simptomu aptauju (*Trauma Symptoms Inventory*), kas grupē vardarbības seku simptomus trīs grupās (*Briere, 1995*):

- 1) trauma jeb tiešās traumatiskās izmaiņas vardarbības rezultātā,
- 2) patība (*self*) jeb personības disfunkcionālas izmaiņas.
- 3) disforija jeb vispārējās (ģeneralizētas) pašsajūtas izmaiņas.

(Latviski testu adaptēja S. Sebre, I. Gerharde un viņu darba grupa 2000. gadā (Gerharde, 2000).)

Traumas grupai piemīt pēctraumas stresa traucējumi (uzmācību pieredze, izvairīšanās), disociācija, identitātes traucējumi. Patības grupai raksturīgi seksuāli traucējumi (seksuālās bažas, disfunkcionāla seksuālā uzvedība), spriedzi samazinoša uzvedība, kā arī daļēji identitātes traucējumi un uzbudināmība. Disforija pati par sevi ir ilgstoši nomākts garastāvoklis, kas saistīts ar neapmierinātību, ļaunumu, īgnumu, vieglu uzbudināmību, tieksmi kādu aizskart, apvainot. Šajā vardarbības seku grupā iekļaujas depresija, trauksme, dusmas un uzbudināmība. Lai precīzāk uzrādītu agresivitāti, kas bieži rodas kā vardarbības sekas, disforijas grupā iekļautas arī paranoidālās tieksmes. Šajās grupās ietverti gan atmiņas un domāšanas traucējumi, gan emocijas situācijās, kas tieši vai netieši asociējas ar vardarbību, gan jūtas pret sevi un citiem.

Tomēr depresija, trauksme, pēctraumas stresa simptomi vai citas izpausmes ir dabiska un adekvāta reakcija uz traumatisku situāciju (Dimanta u. c., 2000). Daļēji traumas seku simptomi, ja tie ir apzināti, var palīdzēt – tie uzrāda, kādās personības sfērās ir izmaiņas (tieši “izmaiņas”, nevis “traucējumi”), salīdzinot ar šo personības sfēru iepriekšējo darbību. Saiknes apzināšanās starp traumatisko notikumu un izmaiņām personības sfērās liecina par spēju pieņemt, ka notikušais ir papildinājis pieredzi, izvērtēt iepriekšējās un jauniegūtās pieredzes diferenci. Savukārt spēju apzināties var uzlūkot par Ego spēka un stabilitātes izpausmi.

Pieredze un tās apzināšanās

Pieredze kā informācijas saglabāšanas modelis (*Woike, et al, 1999*) ietver priekšstatus un priekšstatu sistēmas, kas izveidojušās novērtēšanas un sensorās kodēšanas rezultātā. Savukārt uz pieredzes pamata, ievērojot gan objektīvos, gan subjektīvos faktorus, darbojas nākamais novērtēšanas cikls, prognozēšana un iztēle. Tādējādi veidojas pasaules izpratne (pasaules redzējums uz pieredzes vispārināšanas un jūtu un pārliecību pamata) un Es-koncepcija. Ja nervu sistēma saņem ārpusaules stimulu, kam jau atbilst kāds modelis, šis stimuls parādās kā gatavs

domāšanas simbols – priekšstats. Ja stimulds asociējas ar vardarbības situāciju, kas radījusi sāpes, pazemojuma, kauna, vainas vai citas “sliktas” izjūtas, tas atsauc atmiņā izveidojušos priekšstatu, kas realizējas domāšanas modeļos “es negribu to pārdzīvot atkal” (izvairīšanās) vai “man ir sajūta, ka tas nenotiek ar mani” (disociācija). Apzinoties pieredzi, rodas cits modelis, piemēram, “tas man atgādina par vardarbību, jānovērtē situācija, pirms rīkojos”.

Atmiņa

Atmiņa ir pieredzes daļa, un atcerēšanās veids rada indivīda dzīves stāstu (*narrative*) vai apzinātu formu, kā indivīds uztver un respektē savas dzīves notikumus (*Dolan*, 1991). Tas ir veids, kā prāts kodē pieredzes elementus laika nepārtrauktībā, savienojot pagātnē iegūto pieredzi ar esošā uztveri un nākotnes paredzēšanu. Tas ļauj saprast, kā pagātnes notikumi var ietekmēt reakcijas nākotnē, pat ja nav apzinātu atmiņu par pagātnē notikušo (*Siegel*, 1999) Atmiņa ļauj saistīt kopā dažādus atspoguļojumus par vienu vai vairākiem faktiem vai epizodēm un manipulēt ar tiem prātā. D. Zīgels (*Siegel*) norāda, ka aktīvā atmiņa var saglabāt gan traumatiska notikuma faktus (semantiskā atmiņa), gan palīdzēt cilvēkam sevi apzināt traumatiskajā notikumā (epizodiskā atmiņa), un ir iespējama traumatiskā notikuma saistīšana ar ilgstošajā atmiņā esošo pieredzi jeb vardarbīgās pieredzes pārstrādāšana un integrēšana. Ja pieredze ir integrēta, tā ir iekļauta prāta darbības tīklā jeb funkcionālajā veselumā un ir pieejama. Savukārt neintegrēta vai nepieņemta (noliegta) pieredze ir bloķēta, turklāt bloķēšanai tiek tērēti neīšās atmiņas spēki.

Emociju nozīme atcerēšanās procesā

Acīmredzot ne katra pieredze tiek ierakstīta atmiņā kā apzināta epizode. Viens no kritērijiem, kā prāts izvēlas to darīt, ir emocionālā intensitāte. Turklāt jāatzīst, ka atmiņu neapzinātais saturs vada uz traumatiskā notikuma sajūtām ātrāk, nekā sākas situatīvā izprotamība – “tas ar mani notika, bet nenotiek tagad” (*Fearon & Mansell*, 2001). Otrs kritērijs – atmiņu saderība, nepārtrauktības sajūta. Ja atmiņā būs nesaderīgas, pretrunīgas epizodes, reakcija var svārstīties no apmulsuma līdz pat depersonalizācijai. Taču uz notikuma neīšajām atmiņām iedarbojas divas pretējās tendences: realitātes princips, kas piedāvā spriedzes vai stresa stāvokļa pieņemšanu, un baudas princips, kas cenšas panākt izvairīšanos no ciešanām (*Лойен*, 1996). Tādēļ šīs atmiņas vienlaikus satur pretējus elementus: uzmācīgas vizuālas (*flashback*) un verbālas atmiņas un sajūtas un tieksmi izvairīties no visa, kas traucē justies labi (*Fearon & Mansell*, 2001).

Pieredzes saistība ar tagadni un nākotni – novērtēšana

E. Gila norāda, ka cietušajam novērtēšana ir viena no svarīgākajām darbībām, kas nosaka, uz kādu atrisinājumu indivīds ir tendēts (*Gil*, 1991) Ja ar novērtēšanu apzīmē prāta darbību objekta vērtības noteikšanai, izmantojot objektīvu vai subjektīvu kritēriju skalu, tad traumatiskā notikuma atrisinājums būs atkarīgs no šī notikuma (pārciestās vardarbības) nozīmes noteikšanas. Ja novērtējums kādu iemeslu dēļ provocē indivīdu attīstīt vispārīgu negatīvu uzskatu par sevi – “sabojāts” (*Wieland*, 1998), bezspēcīgs un bezcerīgs (*Hyden*, 1994), vainīgs (*Reavey & Gough*, 2000) un tamlīdzīgi, tad arī jebkuras citas personas uzvedība tiks uztverta kā indikators tam, ka viņš patiešām ir nespējīgs un mazvērtīgs, tādēļ nepasargāts

un apdraudēts (*Fearon & Mansell, 2001*). Ja savukārt cietušais ir spējīgs noskaidrot notikušā saturu, piedzīvot sāpes, dusmas vai zaudējuma sajūtu un nepieņemt iracionālu atbildību par notikušo, tad viņš ir spējīgs saprast, ka traumatiskais notikums nav visaptverošs un neizslēdz iepriekšējo pieredzi (*Gil, 1991*). Tad cietušais var pievērst tiešu un saasinātu uzmanību traumatiskā notikuma pieredzei un pārstrādāt to kā sematiskās un epizodiskās atmiņas sastāvdaļu, salāgojot to vienotā priekšstatu sistēmā, papildinot priekšstatu par pasauli un nesagraujot paštēlu.

Vardarbības pieredzes apzināšanās veidi saistībā ar vardarbības simptomiem

Apzināšanos var definēt kā divdimensionālu – tā satur informācijas pieejamību un jūtīgumu pret pieredzi vai tā subjektīvo (indivīda piešķirto) kvalitāti (*Siegel, 1999*).

Bieži vien trauksmi, kas bloķē spēju apzināties, rada neziņa vai neizpratne par savu stāvokli un simptomiem. Līdz ar to arī vardarbības fakta atklāšana sakrīt ar emocionālu krīzi. Trauksme, kas līdz tam slēpta un apspiesta, parādās uzvedībā (*Dimanta u. c., 2000*). Savukārt, kad simptomi kļūst saprotami, tos var pieņemt kā vērtīgu mēģinājumu pārdzīvot galēju psiholoģisku stresu. Vārdā nosaukšana un “normālība” jeb paredzamība rada indivīdā kontrolējamības sajūtu (*Dolan, 1991*). Tādēļ, lai samazinātu draudus, ko izjūt cietušā Ego, mazinātu atrisinājumu un pazeminātu trauksmes līmeni (*A. Лойэн, 1996*), jārīkojas šādi:

- jāapzinās vardarbības seku simptomi;
- jāsaista tie ar traumatisko notikumu saturu un sevi šajā notikumā;
- jāapzinās, ka šādi simptomi ir “normāla reakcija uz nenormālu situāciju” (*Gilliland & James, 1992*), tādēļ to radītās domas un jūtas var vērtēt kā aizsargreakcijas, kas ir noderējušas vardarbīgā notikuma laikā un pēc tam;
- jānovērtē simptomu izmaiņa un atveseļošanās iespējas (*Dolan, 1991*).

Izspēle darbībā (acting out)

Ja traumas seku simptomus uztver kā Ego aizsardzību, tad pieredzes netieša izspēle darbībā ir atzīstama par vienu no biežāk lietotajiem aizsargpaņēmiem. Tādējādi tiek biheiviorāli atviegloti impulsi, kas saistīti ar traumu un nav apzināti jeb formulēti verbāli (*Shapiro & Dominiak, 1992*). Attīstās tā dēvētā “simptomātiskā uzvedība” (*Gil, 1991*), kas liecina par emocionālām grūtībām sakarā ar traumatisko pieredzi. Sociālie pētījumi (*Albright & Malloy, 1999*) liecina, ka indivīds ir spējīgs uztvert sevi sociālajā saskarsmē. Tādējādi simptomātiskā uzvedība var kļūt ne tikai apzināta, bet arī izprasta, t. i., saistīta ar vardarbības pieredzi.

Spēja reproducēt notikušo – personīgie stāsti

Spēja atstāstīt notikušo uzskatāma par vienu no būtiskākajām pieredzes apzināšanās liecībām. D. Zīgels atzīst, ka ar iekšējās komunikācijas (saistība starp dažādiem prāta stāvokļiem un uzmanības pievēršana dažādiem personīgajiem stāstiem) pārstrādes veidiem tiek veicināts pagrieziena punkts – atveseļošanās sākums – indivīda dzīvē, kas atspoguļojas naratīvo procesu izmaiņās. Vairāku pētījumu apkopojums (*Nolen-Hoeksema & Davis, 1999*) liecina, ka būtiskākais atbalsts, ko vēlētos saņemt tie, kas pārdzīvojuši traumu, ir stāstīt par notikušo un saviem pārdzīvojumiem, saņemot apstiprinājumu, ka viņa izpratne par traumu ir “pareiza un laba”.

Spēja runāt par traumatisko notikumu un tīšajā atmiņā saglabātās atmiņas par notikušo ir pamats naratīvajiem procesiem. Optimālajā variantā tiem jāiekļauj gan fakti, gan sevis un laika nepārtrauktības sajūta. Īpaši svarīga ir sevis atcerēšanās, kas tiek izteiktas ar “es darīju...”, “es domāju...”, “es sajutu...”, “es jutos...” (Dolan, 1991). Tādējādi var tikt atjaunota Es-tēla vienotība ar traumēto personības daļu, vienlaikus identificējot distresa radītos faktus un cēloņus un mainot vispārīnošo graujošo pieņēmumu “es esmu sabojāts” (Wieland, 1998).

Traumatisko emociju atzīšana, atpazīšana un aprakstīšana

Identificējot traumatiskās emocijas, atzīstot tās un nosaucot vārdā, ir iespējams tās salīdzināt ar iepriekšējo pieredzi, lokalizēt saistībā ar traumatisko pieredzi, tādējādi piešķirot tām adekvātu nozīmi (Veitnere, 1997, Gil, 1991, Fearon & Mansell, 2002, Siegel, 1999, Wieland, 1998). Spēja identificēt traumatiskās emocijas ir cieši saistīta ar paštēlu, kāds eksistējis līdz vardarbīgajam pārdzīvojumam. Jo elastīgāks un kompleksāks tas bijis, jo augstāks ir pašvērtējums un stabilāka pašcieņas izjūta, jo zemāku vietu emociju hierarhijā ieņems traumatiskā pārdzīvojuma izraisītās sekas. (Gottfredson, 1985) Citiem vārdiem sakot, emociju apzināšanās, to regulēšana un izpaušana ir savstarpēji cieši saistītas – emocijas izpilda traumas simptomu regulēšanas funkcijas (Siegel, 1999).

Novērtēšana ar nolūku integrēt pieredzi pasaules ainā un paštēlā

Prāta funkcionēšana kā neiroloģiska sistēma paredz dažādus veidus stimulu novērtēšanai. Tādējādi specifisko procesu attīstība, kas vieno un integrē “sevis uztvērumus” kā vienotu sevis izjūtu, kļūst par nozīmīgu faktoru psihiskās veselības atgūšanai vai uzturēšanai. D. Zīgels atzīst, ka vienota vērtību sistēma ir veids, kā uzturēt prātu darbīgu (Siegel, 1999). Tas, kā indivīds novērtē sevi un iekšējos konfliktus, nosaka emocionālo stāvokli un starppersonu attiecību veidošanu nākotnē. Tas nosaka sevis vienotības izjūtu un to, kā prāts saskaņo dažādos iekšējos stāvokļus laikā un dzīves stāstā. Tādā nozīmē novērtēšana ir pašregulācijas process, kas nosaka (determinē) attīstības virzienu un, iztēlojoties nākotni, provocē to (Siegel, 1999). D. Zīgels šo procesu paskaidro šādi: “Integrācija rada saskaņotību, kas dara iespējamu tādu informācijas un enerģijas plūsmu prātā, lai rastos līdzsvars un tiktu veicināta prāta aktivitāte. Šis līdzsvars nozīmē, ka sistēma atrodas starp nekustīgumu un rigiditāti, no vienas puses, un atvērtību jaunajam un haosu, no otras puses.” (Siegel, 1999, p. 320).

Metode

Pētījuma grupa ir 89 arodskolu audzēkņi (viens arodskola rajona centrā, otra – lauku ciematā) vecumā no 16 līdz 21 gadam (48 zēni, 41 meitene). Intervijā piedalījās 30 respondenti.

Izmantotas trīs metodes – aptauja par pēdējā gada laikā pārciestu vardarbību (Bite, 1998, Briere, 1991), Traumas simptomu aptauja (J. Briere, 1995). To pamatvariants tulkots un adaptēts Latvijas Universitātes Klīniskās psiholoģijas katedrā (Gerharde, 2000). Turpmāk izveidota strukturēta intervija, lai noteiktu pārciestas vardarbības apzināšanos.

Aptauja par pēdējā gada laikā pārciestu vardarbību balstās uz “Vardarbības veidu aptauju”, ko savā pētījumā izmantojusi I. Bite (Bite, 1998) un Dž. Brīra

“Aptaujas par bērnībā pārciestu vardarbību īso formu” (*Childhood Maltreatment Interview Schedule – Short Form*, saīsināti – CMIS-SF) (Briere, 1991). Aptaujas pamatā konfliktu teorija, t. i., konflikts ir daļa no cilvēku saskarsmes, bet jebkura veida uzbrukums vai agresīva uzvedība nav šādas saskarsmes daļa. Visi jautājumi uzdoti šādā formā: “Vai ar tevi pēdējā gada laikā ir noticis sekojošais?” un “Vai tu pēdējā gada laikā esi bijis šādās situācijās?” – kam seko vardarbīgu darbību vai situāciju, vardarbīgo personu uzskaitījums un vardarbības biežuma vērtējums (Likerta tipa skala no 0 līdz 4). Tika noteikts, kādu vardarbību pārciestis respondents (dihotomas skalas) un kopējais vardarbības līmenis (nomināla skala), ņemot vērā vardarbības smagumu, veicēju un biežumu.

“Traumas simptomu aptauja” (*Trauma Symptom Inventory*, saīsināti – TSI) publicēta 1995. gadā, autors Dž. Brīrs (*J. Briere*, 1995). Šī pašnovērtējuma metode izveidota, pamatojoties uz to, ka fiziskai un seksuālai vardarbībai, ilgstošiem negatīviem emocionāliem pārdzīvojumiem, kā arī dažāda veida traumatiskiem un katastrofāliem notikumiem ir ilgstošas psiholoģiskas sekas cilvēka dzīvē. Tā satur 112 apgalvojumus ar domu, jūtu un uzvedības aprakstiem, kas iedalīti divās ticamības skalās (netipiskās atbildes, aizsardzības līmenis), 11 klīniskās skalās (trauksme, depresija, dusmas/uzbudināmība, uzmācību pieredze, izvairīšanās, disociācija un papildu skala, seksuālās bažas, disfunkcionāla seksuālā uzvedība, identitātes apjukums, spriedzi samazinoša uzvedība, paranoīdālās tieksmes) (Likerta tipa skala no 0 līdz 4).

Pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās strukturēšanai izdalīti 4 faktori (resp., 4 apzināšanās bloki):

1. atmiņu apzināšanās un spēja tās detalizēti izstāstīt (satura apzināšanās);
2. kontakts ar savām jūtām un spēja tās aprakstīt (jūtu apzināšanās);
3. spēja raksturot tagadnes situāciju saistībā ar pārciesto vardarbību un formulēt attieksmi pret nākotni (uzvedības izmaiņu apzināšanās);
4. iegūtās pieredzes nozīmes formulēšana un pieņemšana (nozīmes apzināšanās).

Katrs bloks tiek novērtēts ar 0–3 ballēm, apzināšanās līmenis kopā – no 0 līdz 12 ballēm.

Pētījuma gaita

Aptauja par pēdējā gada laikā pārciestu vardarbību un Traumas simptomu aptauja (TSI) tika piedāvāta arodskolu audzēkņiem frontāli pa mācību grupām. Vienlaikus tika sniegta informācija, kur viņi var griezties pēc psiholoģiskas palīdzības. Aptaujas beigās tika pievienots aicinājums piedalīties pētījuma otrā daļā strukturētā intervijā, kas ļautu noteikt pārciestās vardarbības apzināšanās līmeni. Laika ierobežojuma nebija, respondentiem bija nepieciešams 30–50 minūtes laika.

Intervija ar katru no 30 respondentiem notika individuāli, ievērojot konfidencialitāti un respektējot nespēju vai nevēlēšanos atbildēt uz kādu jautājumu. Jautājumi bija sadalīti grupās atbilstoši pieredzes apzināšanās faktoriem. Piemēram, atmiņu apzināšanās un spēja tās izstāstīt ietvēra ne tikai vienkāršu notikuma atstāstu, bet arī spēju detalizēti izstāstīt notikušo. Šajā nolūkā tika lietota šāda forma: “Tu teici, ka ... (atkārto vienu no būtiskām notikumu aprakstošajām frāzēm). Pastāsti par to

vairāk!” Nepieciešamības gadījumā tika izteikti pamudinoši jautājumi: „Kā tas sākās? Kāda bija tava pirmā reakcija?” – un tamlīdzīgi. Līdzīgā veidā tika izzināta spēja apzināties saistītās jūtas un uzvedības izmaiņas. Savukārt iegūtās pieredzes nozīmes formulēšana un pieņemšana tika sadalīta trīs līmeņos:

- 1) nozīme, nesaistīta ar iepriekšējo („Ko tu domā par to, ka... (nosaukt notikušo tā, kā to nosaucis respondents)?” vai „Ko tev nozīmē tas, ka...?” vai „Kā tu novērtē to, ka tavā dzīvē ir...?”);
- 2) nozīme, pašlaik nesaistīta vai pretrunīga iepriekšējai (Ja notikuma pieredze ir mainījusi uzskatu par sevi, citiem cilvēkiem vai pasauli, seko jautājumi „Kāda nozīme... (aprakstīt nozīmi respondenta vārdiem) ir šim notikumam tavā dzīvē? (apjukums, pretrunīgas izjūtas, bezcerība...)” un „Vai nākotnē šajās izjūtās un domās varētu kas mainīties? Kas?”);
- 3) nozīmes integrēšana iepriekšējā pieredzē („Vai šīs izmaiņas jau ir sākušās?” – „Kādas ir šīs izmaiņas pašlaik?” un „Iedomājies, ka tu būtu jau nodzīvojis (-usi) garu mūžu un būtu gudrs, vecs cilvēks un ... (tik gadu, cik respondentam tagad) gadus jauns(-a) puisis/vīrietis/meitene/sieviete tev izstāstītu līdzīgu notikumu, kas noticis ar viņu. Ko tu varētu pateikt viņam(-ai)?”).

Tā kā intervijas novērtēšanā un pieredzes apzināšanās līmeņa noteikšanā ir pietiekami augsts intervētāja subjektīvā viedokļa aspekts, 10 intervijas pēc vienotiem kritērijiem izvērtēja pētījuma vadītājs un neatkarīgs eksperts (3 intervijas – viens psihologs, 7 intervijas – otrs psihologs). Vērtējumi sakrita par 85,83%.

Rezultāti

Pētījuma datu apstrādes gaitā tika noteikta grupas statistika par pārciestas vardarbības pieredzi, vardarbības seku simptomiem un pieredzes apzināšanās līmeni. Izmantojot korelāciju analīzi, pētīts, vai pastāv statistiski nozīmīga korelācija starp pārciestas vardarbības līmeni un vardarbības seku simptomiem, kā arī starp pieredzes apzināšanās līmeni un vardarbības seku simptomiem. Aprēķini tika veikti ar SPSS programmas palīdzību.

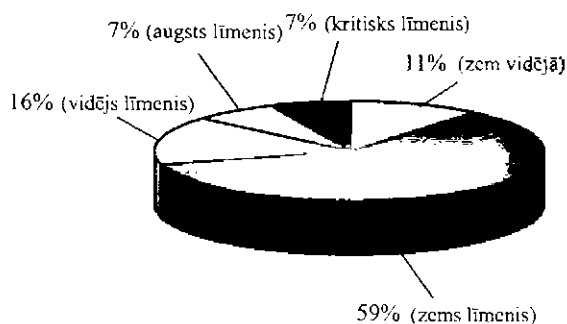
Grupas raksturojums

Pārciestas vardarbības pieredze grupā

Aptaujā par pēdējā gada laikā pārciestu vardarbību visi 89 respondenti – 41 meitene (46,07%) un 48 zēni (53,93%) – uzrādīja, ka pārcietuši tiešu vai netiešu vardarbību vai bijuši klāt viņus ietekmējošā vardarbīgā situācijā. Vairums respondentu uzrāda, ka cietuši no vairākiem vardarbības veidiem. Tātad grupa atrodas vidē, kurā ir augsts vispārīgais vardarbības fons:

- 1) augsts netiešās emocionālās vardarbības līmenis – par to liecina 32,58% respondentu;
- 2) 35,96% respondentu bijuši situācijās, kurās ir bailes par savu dzīvību vai ievainošanu;
- 3) 44,94% respondentu bijuši aculiecinieki cita ievainošanai vai nogalināšanai.

1. attēls rāda pēdējā gada laikā pārciestas vardarbības līmeni grupā.

1. att. Pēdējā gada laikā pārciestas vardarbības līmeņa sadalījums grupā (n=89)

Traumas simptomu līmenis grupā

Visām TSI skalām Kronbaha α koeficients ir pietiekami augsts ($\alpha > 0.6$), kas liecina par šo skalu pietiekamu ticamību, līdz ar to iegūtās traumas simptomu vērtības ir analizējamas un interpretējamas. Aprakstošās statistikas dati apkopoti 1. tabulā.

1. tabula

Traumas simptomu līmeņa statistika grupā (n=89)

	Netipiskas atbildes ATR	Aizsardzība RL	Paranoid, tieksmes P	Trauksme AA	Depresija D	Dusmas AI	Uzmācību pieredze IE	Izvairīšanās DA	Disociācija DIIS	Seksuālas bažas SC	Disfunkc seks. uzvedība DSB	Identitāte ISR	Spridzi samaz. uzvedība RB
Vid. aritm.	1,17	1,92	1,66	1,73	1,56	1,67	1,66	1,73	1,48	1,29	1,50	1,62	1,45
Standart-novirze	0,14	0,37	0,26	0,40	0,37	0,37	0,38	0,48	0,29	0,25	0,26	0,31	0,30

Pieredzes apzināšanās līmenis grupā

Pētot pārciestas vardarbības pieredzi, analizēti un interpretēti 30 interviju dati (33,71% no pētījumā vēra ņemamajiem respondentu datiem). Tikai 6 no 30 intervijām (20%) respondenti atzina, ka šī – pēdējā gada laikā notikusi vardarbība – ir pirmā vardarbības pieredze viņu mūžā. Pārējie (80%) liecināja, ka viņi jau iepriekš pārcietuši dažādas vardarbības epizodes ģimenē, ārpus tās vai no vienaudžiem.

Vairāk nekā puse respondentu (53,34%) uzrāda vidēju apzināšanās līmeni (6–8 balles), trešā daļa (33,33%) – zemu līmeni (4–5 balles), tikai 4 respondenti uzrāda augstu līmeni (9–11 balles). Nevienam respondentam apzināšanās līmenis nav zemāks par 3, neviens nesasniedz maksimālo līmeni – 12 balles. Tā kā pētāmā grupa bija salīdzinoši neliela, netika analizēta vardarbības pieredzes apzināšanās pa apzināšanās blokiem.

Korelāciju analīze

Saistība starp pēdējā gadā pārciestu vardarbību un vardarbības seku simptomiem

Korelācijas starp pēdējā gada laikā pārciestas vardarbības līmeni un vardarbības seku simptomiem, kas noteikti ar TSI, noteikšanai izmantots Pīrsona koeficients. Iegūtie rezultāti parādīti 2. tabulā. Rezultāti atbilst teorētiskai nostādnei, ka pārciesta vardarbība ir saistīta ar ilgstošām un nozīmīgām sekām – traumas simptomiem.

2. tabula

Traumas simptomu korelācija ar pēdējā gadā pārciestās vardarbības līmeni (n=89)

	Paranoidālās tieksmes P	Trauksme AA	Depresija D	Dusmas AI	Uzmācību piederze IĒ	Izvaiņšanās DA	Disociācija DIS	Seksuālās bažas SC	Disfunkc. uzvedība DSB	Identitāte ISR	Sprīdzi samaz. uzvedība RB
Vardarbības līmenis	0,40**	0,44**	0,44**	0,54**	0,46**	0,42**	0,28**	0,23*	0,42**	0,27**	0,41**

** p<0,01

* p<0,05

Saistība starp pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās un vardarbības seku simptomiem

Lai noteiktu korelāciju starp pārciestas vardarbības apzināšanās līmeni (kopējo un pa blokiem) un vardarbības sekām – traumas simptomiem – izmantots Pīrsona koeficients. Visi statistiski nozīmīgās korelācijas koeficienti ir negatīvi, tātad starp jauniešu pārciestas vardarbības apzināšanās līmeni un šiem traumas simptomiem eksistē apgriezta sakarība: ja diviem jauniešiem ar dažādu vardarbības pieredzes apzināšanās līmeni ir paaugstināts kāda korelējošā traumas simptoma līmenis, augstāks simptoma līmenis paredzams tam, kuram zemāks apzināšanās līmenis, un otrādi. Statistiski nozīmīga, kaut arī neliela (p<0,05) korelācija ar kopējo apzināšanās līmeni ir šādiem traumas simptomiem (3. tabula):

- 1) disforijas simptomam – paranoidālās tieksmes (r = -0,44*), t. i., agresīvo tieksmju faktors;
- 2) diviem traumas simptomiem – uzmācību pieredze (r = -0,46*) un izvairīšanās (r = -0,38*), t. i., pēctraumas stresa sindroms;
- 3) visiem patības disfunkcionālo izmaiņu simptomiem – seksuālās bažas (r = -0,42*), disfunkcionāla seksuālā uzvedība (r = -0,36*), identitātes traucējumi (r = -0,40*), sprīdzi mazinoša uzvedība (r = -0,46*).

Pieredzes satura apzināšanās apgriezti korelē ar seksuālajām bažām (r = -0,41*), bet ne ar pārējiem traumas simptomiem. Jūtu un uzvedības izmaiņu apzināšanās šajā grupā statistiski nozīmīgu korelāciju ar traumas simptomiem neuzrāda. Nozīmes apzināšanās statistiski nozīmīgi korelē paranoidālām tieksmēm (r = -0,45*) un uzmācību pieredzi (r = -0,37*). Specifiska ir korelācija nozīmes apzināšanās līmenim ar trauksmi (r = -0,46*), depresiju (r = -0,55**) un dusmām (r = -0,55**), kam nav korelācijas ar vispārējo apzināšanās līmeni (**p<0,01 un *p<0,05).

Papildus tika aprēķināta korelācija starp apzināšanās līmeni un vardarbības seku simptomiem atkarībā no pārciestās vardarbības smaguma (3. tabula). Ja

pārciestās vardarbības līmenis ir zems, neparādās papildu korelācijas jau esošajām statistiski nozīmīgajām korelācijām. Ja pārciestās vardarbības līmenis ir vidējs, attiecīgajā apakšgrupā fiksēta apzināšanās korelācija ar disociāciju, kas nebija novērojama visā grupā (ar dažāda līmeņa pārciesto vardarbību) un apakšgrupā ar zemu vardarbības līmeni. Īpaši būtiska korelācija ir starp disociāciju un pārciesto vardarbību jūtu apzināšanos ($r = -0,85$, $p < 0,01$). Korelācija ar jūtu apzināšanos nav fiksēta ne kopējā grupā, ne apakšgrupā ar zemu vardarbības līmeni. Apakšgrupas, kurās vardarbības līmenis ir augsts vai kritisks, bija pārāk mazas ($n = 3$).

3. tabula

Traumas simptomi, kuri statistiski nozīmīgi korelē ar apzināšanās līmeni (kopējo un pa apzināšanās blokiem) pie noteikta vardarbības līmeņa

		Kopējais vardarbības līmenis	Pārciesta vardarbības līmeņa grupas			
			zems	vidējs	augsts	kritisks
Resp. skaits grupā		30	16	8	3	3
Kopējais apzināšanās līmenis Apzināšanās bloki		Paranoidālas tieksmes $r = -0,44^*$ Uzmācību pieredze $r = -0,46^*$ Izvairšanās $r = -0,38^*$ Seksuālās bažas $r = -0,42^*$ Disfunkc. seks. uzvedība $r = -0,36^*$ Identitātes neskaidrība $r = -0,40^*$ Spriedzi samaz. uzved. $r = -0,46^*$	Disfunkc. seks. uzvedība $r = -0,51^*$ Spriedzi samaz. uzvedība $r = -0,53^*$	Paranoidālas tieksmes $r = -0,77^*$ Disociācija $r = -0,71^*$	Grupa par mazu korelācijas aprēķināšanai	
	Satura	Seksuālās bažas $r = -0,41^*$	Paranoidālas tieksmes $r = -0,56^*$ Izvairšanās $r = -0,51^*$	Seksuālās bažas $r = -0,77^*$		
	Jūtu			Disociācija $r = -0,85^{**}$		
	uzv. izmaiņas					
	Nozīmes	Paranoidālas tieksmes $r = -0,45^*$ Trauksme $r = -0,46^*$ Depresija $r = -0,55^{**}$ Dusmas $r = -0,55^{**}$ Uzmācību pieredze $r = -0,37^*$	Depresija $r = -0,60^*$ Dusmas $r = -0,63^{**}$ Disfunkc. seks. uzvedība $r = -0,51^*$	Trauksme $r = -0,73^*$		

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$

Lai pētījuma ietvaros precīzāk noskaidrotu, vai noteikta vardarbības veida pārciešanas gadījumā kādi traumas simptomi statistiski nozīmīgi korelē apzināšanās līmeni, tika aprēķināti attiecīgie Pīrsona korelācijas koeficienti (4. tabula). Statistiski nozīmīga korelācija starp pieredzes apzināšanos un vardarbības seku simptomiem lielākā vai mazākā mērā parādās gan saistībā ar atsevišķa vardarbības

veida pārciešanu, gan neatkarīgi no pārciestās vardarbības veida. Visvairāk statistiski nozīmīgu korelāciju ir grupās, kas redzējuši smagu vardarbību (8 simptomi), izjutuši bailes par savu dzīvību (6 simptomi) un pārcietuši seksuālu vardarbību (5 simptomi). Statistiski nozīmīga korelācija, neņemot vērā pārciestās vardarbības veidu (visa grupa), apzināšanās līmenim ir ar 10 simptomiem (visiem, izņemot disociāciju, – tā parādās tikai saistībā ar pārciestu seksuālo vardarbību).

4. tabula

Traumas simptomi, kuri statistiski nozīmīgi korelē ar apzināšanās līmeni (kopējo un pa apzināšanās blokiem) pie noteiktu vardarbības veidu pārciešanas

	Resp. skaits	Kopējais apzināšanās līmenis	Apzināšanās bloki			
			satura	jūtu	uzved. izmaiņas	nozīmes
Kopējā pārciestā vardarbība	30	Paranoidālas tieksmes $r = -0,44^*$ Uzmācību pieredze $r = -0,46^*$ Izvairīšanās $r = -0,38^*$ Seksuālās bažas $r = -0,42^*$ Disfunkc.seks. uzvedība $r = 0,36^*$ Identitātes neskaidrība $r = -0,40^*$ Spriedzi samaz. uzved. $r = 0,46^*$	Seksuālās bažas $r = -0,41^*$			Paranoidālas tieksmes $r = -0,45^*$ Trauksme $r = -0,46^*$ Depresija $r = -0,55^{**}$ Dusmas $r = -0,55^{**}$ Uzmācību pieredze $r = -0,37^*$
Nevēriība	8	Identitātes neskaidrība $r = 0,89^{**}$	Seksuālās bažas $r = -0,91^{**}$	Dusmas $r = -0,64^*$		
Netieša emocionāla vardarbība	11	Paranoidālas tieksmes $r = -0,65^*$		Paranoidālas tieksmes $r = -0,63^*$		
Tieša emocionāla vardarbība	8	Paranoidālas tieksmes $r = -0,71^*$ Uzmācību pieredze $r = 0,86^{**}$ Izvairīšanās $r = -0,87^{**}$ Disociācija $r = -0,78^*$	Seksuālās bažas $r = -0,90^{**}$			
Fiziska vardarbība	14					Depresija $r = -0,72^{**}$ Dusmas $r = -0,65^*$
Seksuāla vardarbība	9	Spriedzi samazinoša uzvedība $r = -0,69^*$	Seksuālās bažas $r = -0,80^{**}$	Paranoidālas tieksmes $r = -0,85^{**}$ Dusmas $r = 0,69^*$ Uzmācību pieredze $r = -0,71^*$ Disociācija $r = -0,68^*$		Paranoidālas tieksmes $r = -0,80^{**}$

Bailes par savu dzīvību vai ievainošanu	17	Paranoidālas tieksmes $r = -0,49^*$ Depresija $r = -0,50^*$ Uzmācību pieredze $r = -0,60^*$ Izvairīšanās $r = -0,64^*$ Seksuālās bažas $r = -0,49^*$		Izvairīšanās $r = -0,62^{**}$	Uzmācību pieredze $r = -0,54^*$	Depresija $r = 0,68^{**}$ Dusmas $r = -0,65^{**}$
Aculiecība	16	Uzmācību pieredze $r = -0,62^*$ Izvairīšanās $r = -0,56^*$ Spridzi mazinoša uzvedība $r = 0,51^*$	Seksuālās bažas $r = -0,61^*$			Paranoidālas tieksmes $r = -0,58^*$ Depresija $r = -0,51^*$ Dusmas $r = -0,68^{**}$ Spridzi mazinoša uzvedība $r = -0,73^{**}$

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Iztirzājums

Pētījuma respondentu grupa ir izlase, ko vieno kopēja pazīme – dažāda līmeņa un veida pārciesta vardarbība. Izlase veidota pēc „ligzdu” principa – divu dažādu (lauku un pilsētas) arodskolu 6 dažādas mācību grupas. Tomēr pēc izlases rezultātiem nevar pilnībā spriest par visā populācijā esošo saistību starp vardarbības seku simptomiem un pārciestas vardarbības apzināšanos, jo viens no mainīgajiem – apzināšanās līmenis – pētīts mazā grupā (30 respondenti).

Grupās novērtējums

Pētāmajai grupai piemīt vairākas īpatnības, kas jāņem vērā, interpretējot rezultātus. Tā kā tiek pētīta pārciestas vardarbības pieredze, nozīme ir tam, vai grupa atrodas vidē, kurā ir augsts vispārīgais vardarbības fons. Arī pašiem respondentiem ir nozīmīga iepriekšējās vardarbības pieredze pirms pētāmā laika intervāla – pēdējā gada. Vardarbības līmeņa amplitūda grupā ir liela – no ļoti zema līdz kritiskam, līdz ar to teorētiski iespējams seku simptomu atšķirīgs līmenis.

Pētāmajā periodā respondenti visbiežāk pārcietuši fizisko vardarbību, kā arī bijuši aculiecinieki uzbrukumam, kas beidzies ar kāda ievainošanu vai nogalināšanu. Tomēr intervijās, stāstot par vardarbību vienaudžu vidū, jaunieši lieto izteicienus “tā parasti notiek”, “kad iedzer, tad gribas kasīties (strīdēties, kauties)”, “nu, viņš man iesita, es situ pretī” un tamlīdzīgus, kas liecina, ka vardarbība saskarsmē tiek pieņemta par “normu”. Tāda attieksme pret pārciestu un pieredzētu fizisku vardarbību ietekmē pieredzes apzināšanās un fiziskas vardarbības radītu traumas simptomu korelāciju. Respondenti liecina par visiem teorētiski izdalāmajiem vardarbības veidiem (Dimanta u. c., 2000, Briere, 1995) – nevēriba, emocionālā vardarbība, fiziskā vardarbība, seksuālā vardarbība, kā arī situācijas, kas pielīdzināmas vardarbīgām – bailes par sevi un klātbūtnē smagā vardarbībā pret citu personu (aculiecība).

Grupā augstākais līmenis ir tādiem vardarbības seku simptomiem kā trauksme, pēctraumas stresa sindroms (uzmācību pieredze un izvairīšanās) un agresiju veicinošie faktori (dusmas/uzbudināmība un paranoidālās tieksmes).

Trauksme pieder vardarbībā gūtajām tiešajām traumatiskajām izmaiņām (traumas grupas simptomiem). Savukārt otrs šīs grupas simptoms – disociācija – ir ar zemāku līmeni. Tas atbilst teorētiskajam pieņēmumam, ka disociācija zināmā mērā ir aizsargreakcija pret emocionāli pārāk spēcīgām un nepieņemamām izjūtām un domām (Wieland, 1998), bet šajā grupā tā ir mazāk raksturīga nekā pēctraumas stresa sindroms. Tas varētu būt izskaidrojams ar vardarbīgo vidi, kurā pārāk bieži ir notikumi, kas asociatīvi saistās ar vardarbīgo notikumu, kā arī ar iepriekšējo vardarbības pieredzi. Varētu teikt, ka atkārtojumi ir pārāk bieži, lai tos būtu iespējams iekšēji noliegt vai no tiem distancēties (Hyden, 1994).

Trauksme un agresivitāte ir disforijas (vispārējās pašsajūtas izmaiņas) grupas vardarbības seku simptomi. Trauksmes līmeni, iespējams, palielina arī respondentu vecuma (pusaudži, jaunieši) īpatnības. Savukārt, agresivitātes līmeni ietekmē vardarbīgā vide, un respondentu agresivitāte ir ne tikai vardarbības traumas simptoms, bet daļēji arī reakcija uz vidi. Turklāt viens no faktoriem – dusmas/uzbudināmība – ir arī personības disfunkcionālo izmaiņu rādītājs, kas šajā gadījumā varētu būt arī saistīts ar vecuma īpatnībām.

No visām faktoru grupām zemākie rādītāji ir patības disfunkcionālo izmaiņu grupā, kas parāda, ka aktuālie vispārējās pašsajūtas izmaiņu un tiešo traumatisko izmaiņu simptomi šajā grupā ir būtiskākie simptomi.

Saistība starp pārciesto vardarbību, traumas simptomiem un pieredzes apzināšanos

I. Vardarbības un traumas simptomu saistība

Pēdējā gada laikā pārciestas vardarbības saistība ar vardarbības seku simptomiem atbilst teorētiskajiem pieņēmumiem. Turklāt smagāku vardarbību pārciestušiem jauniešiem raksturīgi izteiktāki simptomi, tātad tieši viņiem nepieciešama personības psiholoģisko resursu maksimāla aktivizēšana, stabils sociālais atbalsts un psiholoģiskā palīdzība.

Augstākais vardarbības līmeņa korelācijas koeficients šajā grupā ir ar dusmām, zemākais – ar seksuālajām bažām. Salīdzinoši zemāka saistība pēdējā gada laikā pārdzīvotas vardarbības līmenim ir arī ar tādiem traumu simptomiem kā identitātes neskaidrība un disociācija. Pārējie korelācijas koeficienti savstarpēji būtiski neatšķiras. Aplūkojot visus korelācijas koeficientus, var izdarīt secinājumu, ka šajā pētījumā pārciestam vardarbības līmenim ir nozīmīgāka saistība (augstāka korelācija) ar tiem seku simptomiem, kas atbilst disforijai jeb vispārējām pašsajūtas izmaiņām, mazāka tiem, kas attiecas uz traumu jeb tiešajām traumatiskajām izmaiņām vardarbības rezultātā, un vismazāk nozīmīga ir saistība ar patību jeb patības disfunkcionālajām izmaiņām. Tieši šādu korelācijas hierarhiju varētu ietekmēt vismaz divi faktori – augstais vardarbības fons, kas ietekmē vispārējās pašsajūtas izmaiņas, un tas, ka vardarbības līmenis mērīts salīdzinoši īsā laika periodā (1 gads), kas paaugstina traumas aktualitāti.

II. Pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās un traumas simptomu saistība

Teorētiski pieredzes apzināšanās tiek uzskatīta par iekšēju psiholoģisku resursu, kas palīdz pārvarēt pārciestas vardarbības sekas (Dimanta u. c., 2000, Veitnere, 1997, Dolan, 1991, Fearon & Mansell, 2001, Hyden, 1994, Reavey & Gough,

2000, Hall, 1985, Siegel, 1999, Shapiro & Dominiak, 1992 un citi). Tātad būtu paredzams, ka vardarbības pieredzes apzināšanās līmenis ir apgriezti saistīts ar vardarbības seku līmeni un to raksturo negatīvi korelācijas koeficienti. Pētījuma rezultāti uzrāda dažu (ne visu) vardarbības seku simptomu statistiski nozīmīgu saistību ar vispārējo apzināšanās līmeni, kuru korelācijas koeficienti ir negatīvi:

- 1) viens no disforijas simptomiem – paranoidālās tieksmes (t. i., viens no agresivitātes faktoriem, bet ne otrs – uzbudināmība/dusmas, kuram ir augstākais korelācijas koeficients ar vardarbības līmeni). Tātad – pārciesta vardarbība paaugstina uzbudināmību, izraisa dusmas, bet šī procesa zems apzināšanās līmenis izraisa tieksmi izskaidrojumu meklēt ārpus sevis, cilvēkos vai apstākļos. Savukārt augstāks apzināšanās līmenis var radīt motivāciju pārstrādāt vardarbības pieredzi, kā arī uzlabot un stabilizēt vispārējo pašsajūtu;
- 2) divi no tiešajiem traumas simptomiem – uzmācību pieredze un izvairīšanās (t. i., pēctraumas stresa sindroms). Tas nozīmē – jo zemāks apzināšanās līmenis, jo biežāk notiek patvaļīga psihotraumējošās epizodes pārdzīvošana un lielāks psihes darbs tiek veikts, lai no tā izvairītos. Tas ir tieši pretrunā sabiedrībā izplatītajam mītam “ja par notikušo nerunās un nedomās, tad tas ātrāk aizmirsīsies”;
- 3) visi patības disfunkcionālo izmaiņu simptomi – seksuālās bažas, disfunkcionāla seksuālā uzvedība, identitātes traucējumi, spriedzi mazināšana uzvedībā. Tātad – zems apzināšanās līmenis ir nozīmīgi saistīts ar patības disfunkcionālo izmaiņu attīstīšanos.

Acīmredzot šo simptomu izpausmes vai izpausmju pašnovērtēšana ir apgriezti saistīta ar verbāli izprotamās atmiņas epizodisko (autobiogrāfisko) atcerēšanās formu, kas ir tieši saistīta ar sevis uztveri, pazīšanu un izjūtu par sevi laikā un telpā (Siegel, 1999). Paranoidālās tieksmes raksturo savu izjūtu pamatošana ar reālu vai iedomātu citu cilvēku rīcību. Pēctraumas stresa sindroms ir neveiksmīga savu izjūtu noliegšana vai represēšana pretēji tam, ka veiksmīga pārstrādāšana izraisa traumatiskās pieredzes saistīšanu ar paštēlu un pasaules iekšējās reprezentācijas modeļiem (Fearon & Mansell, 2001). Patības disfunkcionālo izmaiņu simptomu augsts līmenis ir tieši saistīts ar iespēli darbībā un tieksmi lietot netiešas manipulācijas, sevis (identitātes, lomu, pašvērtības) neapzināšanos vai noliegšanu. Šādas darbības var raksturot kā spriedzes neapzinātu mazināšanu bez verbālas formulēšanas. Iegūtā rezultāta praktiskā nozīme – palīdzot vardarbībā cietušajam apzināties sevi visdažādākajos veidos un formulēt to vārdos, iespējams mazināt iepriekš minētos simptomus.

Aplūkojot simptomu un atsevišķu apzināšanās bloku – satura, jūtu, izmaiņu un nozīmes apzināšanās – saistību, iegūti šādi rezultāti:

- 1) satura apzināšanās ir apgriezti saistīta ar seksuālajām bažām;
- 2) nozīmes apzināšanās apgriezti saistīta ar visiem disforijas grupas simptomiem (trauksme, depresija, dusmas, paranoidālās tieksmes) un uzmācību pieredzi.

Seksuālo bažu skala uzrāda seksuālo stresu, bet stresa mazināšana saistīta ar sociālā atbalsta, palīdzības un veiksmīgu attiecību veidošanu. Teorētiskie secinājumi liecina, ka tie, kuri ir spējīgi runāt par pārciesto vardarbību, arī meklē un saņem

vairāk sociālā atbalsta nekā tie, kuri nevēlas runāt par pārdzīvoto (*Nolen-Hoeksema & Davis, 1999*). Tāpat pārciestās vardarbības satura apzināšanās – sava personīgā stāsta radīšana – mazina seksuālo bažu līmeni. Turklāt jauniešu vecumā notiek sevis kā individualitātes un sabiedrības daļas apzināšanās un seksualitātes jautājumi ir vieni no aktuālākajiem, tādēļ trauma tieši skar attiecību un seksuālās identitātes sfēru un rada seksuālās bažas, t. i., bažas par savu seksuālo identitāti. Savukārt, spēja apzināties notikušo kā atsevišķu epizodi veicina seksuālās identitātes stabilitāti un mazina stresu.

Atbildes uz jautājumiem par nozīmi un saistību ar iepriekšējo pieredzi acīmredzot palīdz vispārējās pašsajūtas izmaiņu un daļēji pēctraumas stresa sindroma (resp., uzmācību pieredzes) mazināšanai. Uzmācīgās domas, sajūtas un patvaļīgi atmiņu uzliesmojumi “neļauj” noliegt vai izstumt notikušo, uzrāda būtiskāko (traumējošo) piedzīvoto vardarbības epizodē un, izmantojot palīdzību vai personīgos resursus, liek apzināties nozīmīgāko jaunajā pieredzē. Spēja reālistiski novērtēt traumas pakāpi, simptomu smagumu, iespējamās atrisinājumus un savus iepriekšējā pieredzē balstītos resursus lielā mērā nosaka indivīda spēju pārvarēt vardarbības sekas (*Hawton, et al, 1989*) un pieredzes integrācijas veicināšanu – novērtējot notikušajam tiek piešķirta tāda subjektīvā nozīme, kas ļauj to iekļaut iepriekšējā pieredzē.

III. Atsevišķu traumatisko simptomu un apzināšanās bloku saistība:

- 1) seksuālās bažas var būt ne tikai seksuālas, bet arī cita veida vardarbības sekas, kas jauniešiem skar identitātes apzināšanās seksuālo sfēru. Seksuālo bažu mazināšana saistīta ar vardarbības satura apzināšanos, t. i., veiksmīga personīgā stāsta radīšana ir saistīta ar stresa mazināšanos un spēju saņemt atbalstu;
- 2) pārciestā nozīmes apzināšanās ir saistīta ar pašsajūtas uzlabošanos (disforijas mazināšanos) un patvaļīgu psihotraumējošo epizožu pārdzīvošanas (uzmācību pieredze) pārtraukšanu;
- 3) jauniešiem, kas piedalījās pētījumā, uzvedības izmaiņu apzināšanās maz saistīta ar traumatisko simptomu mazināšanos. Iespējams, ka šo izmaiņu novērtēšana vairāk noderēs speciālistiem, izvērtējot sniedzamās palīdzības nepieciešamību un plānojot rehabilitāciju;
- 4) disociācija liecina par augsta līmeņa vardarbības pārciešanu. Disociācijas raksturs – atdalīt sevi no tā, kas rada sāpīgas vai nepieņemamas izjūtas -- nosaka to, ka ar vardarbību saistīto jūtu apzināšanās ir būtiska disociācijas mazināšanai;
- 5) izmantojot korelācijas (4. tabula), speciālisti var izvērtēt, kādu pieredzes daļas apzināšanos (satura, jūtu, uzvedības izmaiņu vai nozīmes) ir būtiski veicināt rehabilitācijas procesā, analizējot konkrētus vardarbības veidus un simptomus.

Literatūra

- Bite, I. *Bērnības vardarbības pieredzes seku simptomu saistības ar pieaugušo piesaistes stiliem studentiem*. Maģistra darbs (nepublicēts materiāls). Latvijas Universitāte, 1998.
- Dimanta, R., Majore, I., Sebre, S., Spruževica, I., Žagare, I. *Kā palīdzēt vardarbībā cietušam bērnam*. Rīga: Centrs pret vardarbību bērnam un ģimenes atbalstam, 2000.

- Gerharde, I. *Disociācija īpatnības 20–30 un 40–50 gadus vecām sievietēm, kas cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības*. Maģistra darbs (nepublicēts materiāls). Latvijas Universitāte, 2000.
- Lasmanis, A. *Datu ieguves, apstrādes un analīzes metodes pedagoģijas un psiholoģijas pētījumos*. SPSS, 2. grāmata. Rīga: Izglītības solī, 2002.
- Raščevska, M., Kristapsone, S. *Statistika psiholoģijas pētījumos*. Rīga: JUMI, 2000.
- Veitnere, I. *Bērnu seksuālā izmantošana: Psiholoģiskie aspekti un izmeklēšanas īpatnības*. Rīga: LPA, 1997.
- Albright, L. & Malloy, T. E. Self-observation in Social Behavior and Metaperception. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999, 77, pp. 726–734.
- American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Washington, DC : American Psychiatric Association, 1994.
- Briere, J. *Childhood Maltreatment Interview Schedule – Short Form*. University of Southern California (unpublished). 1991.
- Briere, J. *Trauma Symptoms Inventory*. Lutz (Florida): Psychological Assessment Resources, 1995.
- Dolan, I. M. *Resolving Sexual Abuse: Solution-focused Therapy and Ericksonian Hypnosis for Adult Survivors*. New York W. W. Norton & Company. 1991.
- Dolan, I. M. *Reclaiming the Self* (unpublished). 1990.
- Fearon, R. M. P & Mansell, W. Cognitive perspectives on unresolved loss: Insights from the Study of PTSD. *Bulleting of the Menninger Clinic*. Database: Academic Search Premier, AN 5011583, 2001. 65, pp. 380–397.
- Gil, E. *The Healing Power of Play: Working with Abused Children*. New York: The Guilford Press, 1991.
- Gilliand, B. E. & James, R. K. *Crisis Intervention Strategies*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Company, 1992.
- Gottfredson, L. S. Role of Self-concept in Vocational Theory. *Journal of Counseling Psychology*, 1985, 32, pp.159–162.
- Hall, R. E. *Ask Any Women: a London Inquiry into Rape and Sexual Assault*. Bristol: Falling Wall Press, 1985.
- Hyden, M. *Women Battering as Marital Act*. Oslo: Scandinavian University Press, 1994.
- Nolen-Hoeksema, S. & Davis, C. G. “Thanks for Sharing that”: Ruminators and Their Social Support Networks. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1999, 77, pp. 801–814.
- Reavey, P. & Gough, B. Dis/Location Blame: Survivors’ Constructions of Self and Sexual Abuse. *Sexualities*, 2000. 3, pp. 325–246.
- Siegel, D. J. *The Developing Mind: Toward a Neurobiology of Interpersonal Experience*. New York, London: The Guilford Press, 1999.
- Shapiro, S. & Dominiak, G. M. *Sexual Trauma and Psychopathology: Clinical Intervention with Adult Survivors*. New York: Lexinton Books, 1992.
- Woike, B., Gershikovich, I., Poirkowski, R. & Polo, M. The Role of Motives in the Content and Structure of Autobiographical Memory. *Journal of Personality and Social psychology*, 1999, 76, pp. 600–612.
- Wicland, S. *Techniques and Issues in Abuse-focused Therapy with Children & Adolescents: Addressing the Internal Trauma*. Thousand Oaks, London: SAGE, 1998.

Лоуэн, А. *Физическая динамика структуры характера*. Москва, Компания ПАНИ, 1996.

Summary

The purpose of the study is to look at the association between level of experienced abuse and symptoms which are a consequence of abuse, and at the association between awareness of experienced abuse and these symptoms for 16-21 year old youth. This is the first such study in Latvia. 89 students were given questionnaires to evaluate their self-report of suffered violence and trauma symptoms. 30 respondents with various levels of reported symptoms were interviewed to analyze their narrated level of awareness of abuse experience. Theoretical principles suggest that awareness develops from the ability to develop an integrated narrative including facts, emotions, and consequences of the event. There are trauma elevated symptoms at the highest level in the group of respondents - anxious arousal, post-traumatic stress disorder: factors of aggression. All of abuse symptoms have a significant correlation with the level of experienced abuse. The relationship between awareness of experienced abuse and these symptoms is reverse - consequences of abuse are lesser at higher level of awareness. Correlations differ between level of awareness and different symptoms associated with level and kind of abuse and kind of awareness. Results show that a low level of awareness is significantly associated with frequency of intrusive experience and development of self-dysfunction. A mind needs great psychological force to avoid this. The more important practical implication is that the low level of awareness creates a sense of lack of control and impotence. Promoting of level of awareness can create a motivation to transform the abuse experience and to improve one's view of life.

Key words: *suffered violence, symptoms which are a consequence of abuse or trauma symptoms, awareness of experienced abuse.*

Roberta Sternberga (Sternberg) triarhisko spēju testa (STAT–H līmenis) kreatīvā intelekta skalas esejas oriģinālās idejas

Sternberg Triarchic Ability Test (H level): Students' Original Ideas in Creative Scale Essays

Malgožata Raščevska

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: malgozata.rascevska@lu.lv

Ilze Hāzenfuse

Pētījuma mērķis ir noteikt ar Latvijas skolēnu piedalīšanos R. Sternberga triarhisko spēju testa (STAT) kreativitātes esejā pausto ideju oriģinalitāti (par nākotnes izglītības sistēmu), šo ideju kategorijas un biežumus. Pētījumā piedalījās 57 vidusskolēni 17–18 gadu vecumā (53% zēnu un 47% meiteņu, kas mācās 11.–12. klasē). Datu vākšanai izmantota STAT (*Sternberg Triarchic Abilities Test, Sternberg, 1993*) latviešu testa versija ar korigēto kreatīvās esejas instrukciju. Rakstā analizēti tikai Kreatīvās skalas dati. Kontentanalīzes rezultāti liecina, ka skolēni piedāvā ļoti plaša spektra idejas izglītības sistēmas uzlabošanai (17 dažādās jomās), tomēr tās pārsvarā nav oriģinālas, bet jau pazīstamas Latvijas izglītības sistēmā. Vairāk nekā 50% ideju piedāvā uzlabot skolas materiālo vidi, ap 33% – uzlabot mācību procesu. Apmēram 20% ideju izsaka jau zināmus ierosinājumus par skolotāja profesionalitāti un viņa attieksmi pret skolēnu. Tikai 5% ir oriģinālas idejas. Tas nav pietiekami daudz, lai STAT eseju izmantotu kā kreativitāti mērošu instrumentu ar pietiekamu šī mainīgā lieluma variāciju.

Atslēgvārdi: kreativitāte, kontentanalīze.

Ievads

Latvijā pētnieku rīcībā vēl nav neviena standartizēta kompleksa intelekta testa. 2005. gada vasarā ASV tiks iespiests Vudkoka-Džonsona Starptautiskā izdevuma Kognitīvo spēju testa standartizācijas rezultāti. Tomēr šis tests pārstāv tradicionālo piecu intelektuālo izpēti, kaut arī pieder pie jaunākās paaudzes testiem. Lai paplašinātu Latvijas psihologu pētniecības iespējas, 2001. gadā tika uzsākts darbs pie jauna veida intelekta testa adaptācijas, kas pamatojas uz mūsdienu integrālo intelekta teoriju idejām. Šī raksta mērķis ir iepazīstināt ar dažām – literatūrā praktiski neanalizētām – metodoloģiska rakstura problēmām šāda jauna tipa intelekta

testa adaptācijā un iespējamo problēmas risinājumu. Aplūkojamo problēmu var formulēt šādi: kā noteikt idejas oriģinalitāti verbālo datu kopā, kurā praktiski trūkst oriģinālu ideju attiecībā pret kritēriju – konkrētajā sabiedrībā vai sociālajā grupā nezināma, vērtīga ideja.

R. Sternberga triarhiskā intelekta teorija ir viena no jaunākajām mūsdienu teorijām, kas skaidro intelektu, izmantojot pēc satura plašākus jēdzienus nekā tradicionālās tradicionālās psihometriskās pieejas teorijas (Sternberg, 1985, 1988, 1991a, 1991b, 1991c, 1993, 1995, Sternberg, Grigorenko, Ferrari & Clinkenbeard, 1999). Jaunākajās publikācijās Sternbergs šo teoriju dēvē par sekmīgā intelekta teoriju (Sternberg, 1997, 1999). Saskaņā ar to intelekts ietver trīs aspektus: analītisko intelektu, kreatīvo (jeb radošo) intelektu un praktisko intelektu. Katrs no tiem sastāv no trīs modalitātēm: verbālās, kvantitatīvās un figurālās modalitātes. Tā ir atšķirīga pieeja no L. Thurstonea (Thurstone, 1938) vai F. Vernona (Vernon, 1971) intelekta teorijām, kas akceptē trīs relatīvi neatkarīgas intelektuālas spējas – verbālās, kvantitatīvās un telpiskās. Lai pamatotu savu teoriju, Sternbergs izstrādāja Sternberga Triarhisko spēju testu (Sternberg & Clinkenbeard, 1995; Sternberg, Ferrari, Clinkenbeard, & Grigorenko, 1996), kas mēra intelektu iepriekšminētajos trīs aspektos, izmantojot 9 kvantitatīvās mērījumu skalas un 3 kvalitatīvi analizējamās esejas. Katra intelekta veida (analītiskā, kreatīvā vai praktiskā) skalas balli iegūst, summējot 4 apakšskalu balles. Tā, piemēram, kreatīvā intelekta kopvērtējumu iegūst, summējot kreatīvi verbālās, kreatīvi kvantitatīvās, kreatīvi figurālās un kreatīvās esejas skalas balles. Kreatīvās esejas idejas jāvērtē atkarībā no to oriģinalitātes un produktivitātes konkrētās kultūrvides kontekstā.

Saskaņā ar Sternberga un viņa līdzstrādnieku STAT pētījumu publicētajiem rezultātiem ir iegūts empīrisks pamatojums triarhiskai jeb sekmīgā intelekta teorijai (Sternberg, 1997, 1999, Sternberg, Castejón, Prieto, Hautamäki & Grigorenko, 2001; Grigorenko, Gil, Jarvin & Sternberg, 2001), ka intelekts sastāv no trim relatīvi neatkarīgiem aspektiem, kurus nesaista g jeb vispārīgo spēju faktors. Testa mērījumi veikti ASV, Spānijas un Somijas izlasēs. Tomēr, kā atzīmē autori, trīs valstu datu faktoru analīzes rezultātu salīdzinošā analīze atklāj atšķirības starp iegūto modeļu faktoru svāriem, ko var saistīt arī ar atšķirībām uzdevumu grūtības indeksos, skalu iekšējā saskaņotībā. ASV izlasē iekšējā saskaņotība analītiskā intelekta skalai bija 0,64, praktiskā intelekta – 0,47 un kreatīvā intelekta – 0,57, bet Somijas izlasē tā attiecīgi bija: 0,31, 0,28 un 0,46 un Spānijas izlasē: 0,52, 0,42 un 0,70 (bez esejām). Testa autors atzīmēja, ka STAT testa psihometriskie rādītāji jāuzlabo (Sternberg, Castejón, Prieto, Hautamäki, & Grigorenko, 2001). Tomēr, lai gan pastāv šīs atšķirības, visās izlasēs ir iegūtas vienādas latentu faktoru struktūras, kas ļauj apgalvot, ka trīs aspektu intelekta konstrukts ir pamatots. Saskaņā ar 1999. gada Sternberga publikācijas atzinumiem STAT faktoru analīzes rezultātā ir iegūti trīs atsevišķi nekorelējoši analītiskā, kreatīvā un praktiskā intelekta faktori (ja ieskaita eseju testus), pie tam šo intelekta aspektu korelācijas ar eseju testiem bija vājas (Sternberg, 1999, p. 299). Analītiskajā faktorā visaugstākie svāri bija analītisko uzdevumu subtestiem, nevis analītiskai esejai, bet pārējos faktoros tieši atbilstošās esejas (kreatīvā un praktiskā) bija ar visaugstākajiem faktoru svāriem salīdzinājumā ar attiecīgo skalu uzdevumu subtestu svāriem. Tāpēc esejām ir būtiska loma STAT testa faktoru struktūrā.

Citi pētnieki (*Brody*, 2003a; *Brody*, 2003b; *Gottfredson*, 2003), diskutējot par Sternberga teoriju un tās pamatoību, tik viennozīmīgi neatbalsta teorijas empīriskos pierādījumus. N. Brodi norāda (*Brody*, 2003a), ka STAT testa rezultātus var kvantitatīvi apstrādāt un interpretēt arī citādi, nekā to ir darījis testa autors, un šādā gadījumā diskutējams ir jautājums, vai patiešām starp analītisko, kreatīvo un praktisko intelektu nav *g* faktora. L. Gottfredsone (*Gottfredson*, 2003) savukārt neuzskata par pietiekami argumentētu Sternberga atzinumu, ka vispārīgais praktiskā intelekta faktors labāk prognozē turpmākos cilvēka panākumus dzīvē nekā "akadēmiskā intelekta" *g* faktors, jo attiecīgo praktiskā intelekta dažādu mērījumu pētījumi neparāda savstarpēji stabilu korelāciju; tādējādi viņa apstrīd praktiskā intelekta pietiekamu pamatoību Sternberga teorijā.

Kaut arī zinātniskajā literatūrā turpinās kritiskas diskusijas par Sternberga sekmīgā intelekta teorijas pamatoību (*Sternberg*, 2003a, 2003, b), tomēr jāatzīst, ka Sternberga postulētā ideja par trim intelekta aspektiem ir padziļinātas izpētes vērtā vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, ne tikai Sternberga publikāciju ietvaros, bet arī citos iepriekšējos pētījumos var atrast ticamus apliecinājumus analītiskā intelekta un kreativitātes vai diverģentās domāšanas vājai korelatīvai sakarībai (no 0.20 līdz 0.40, *Barron & Harrington*, 1981) un vienlaikus būtiskai lomai vides adaptācijas, izvēles un veidošanas procesā. Tas nozīmē, ka cilvēka intelekta izpēte tikai no vispārīgo spēju viedokļa būtu daļēja. Jaunākie pētījumi psihofizioloģijā arī parāda, ka analītiskais un kreatīvais intelekts ir relatīvi atšķirīgi procesi (*Jausovec*, 2000) un tātad pētāmi katrs atsevišķi. Otrkārt, Sternbergs, izstrādājot STAT testu, piedāvā oriģinālu pieeju kreativitātes mērīšanai (*Sternberg*, 1993). Treškārt, piedaloties neskaidro problēmu risināšanā, var gan vairot zināšanas par intelektu, gan attīstīt jaunas pieejas jaunas paaudzes testu izstrādē. Tāpēc, lai adaptētu STAT testu Latvijā, kopš 2000. gada tika uzsākta sadarbība ar testa autoru.

Mūsu sākotnējie empīriskie STAT testa Latvijas versijas aprobācijas pētījumi parādīja, ka tieši kreativitātes skalai ir viszemākā iekšējā saskaņotība. Pētnieki ir vienprātīgi, ka analītiskais un kreatīvais intelekts ir reāli konstruktīvi un kreativitātes skalām tradicionāli vienmēr bijusi ne sevišķi augsta iekšējā saskaņotība.

Pirmā STAT adaptācija Latvijā tika veikta manā vadībā 2001. gadā Solvitas Maizītes maģistra darbā 82 vidusskolēnu izlasē (*Maizīte*, 2001). Pirmās adaptācijas rezultāti liecināja, ka testa adaptētā versija nav pietiekami iekšēji saskaņota, jo skalu iekšējās saskaņotības rādītāji bija zemāki nekā oriģinālajā testā, īpaši kreativitātes skalā. Esejas mērījumi nekorelēja ar pārējiem šīs skalas mērījumiem. Bija arī problēmas ar atsevišķu pantu psihometriskajiem rādītājiem (līdzīgas problēmas akcentēja arī pats testa autors, analizējot citās valstīs veikto pētījumu rezultātus).

Konsultējoties ar R. Sternbergu par iespējamiem šādu rezultātu iemesliem, radās ieteikums papildināt esejas instrukciju, ievērojot Latvijas kultūrvides specifiku. Koriģēti tika arī atsevišķi panti. Pēc tam tika veikta atkārtota testa adaptācija.

Otrā Latvijas STAT testa versija ar dažām korekcijām, bet būtiski neatkāpjoties no autora versijas, tika pārbaudīta I. Hāzenfuses kursa darba pētījumā 60 vidusskolēnu izlasē 2004. gada pavasarī (*Hāzenfuse*, 2004). Lai gan tika veikti testa papildu uzlabojumi, joprojām ieguva zemu kreatīvās skalas iekšējās saskaņotības rādītājus. Netika konstatēta kreativitātes esejas vērtējuma (izmantojot 9 baļļu vērtēšanas skalu, atbilstoši oriģinālā testa norādēm) statistiski nozīmīga korelācija

($r=0.16$, $p>0.05$) ar pārējo kreatīvā intelekta apakšskalu summu. Veicot papildu analīzi, netika konstatēta esejā pausto ideju produktivitātes korelācija ar kopējo kreativitātes skalas summu ($r=-0.02$, $p>0.05$), kas savukārt nesaskan ar uzskatu, ka ideju produktivitāte ir viens no kreativitātes rādītājiem. Tomēr būtiskākais trūkums, kas neļāva izstrādāt stabilus kreatīvās esejas vērtēšanas kritērijus, bija ļoti niecīgais oriģinālu ideju skaits.

Esejas vērtēšanas procesā īpaši problemātiski bija noteikt, kādas skolēnu idejas ir uzskatāmas par oriģinālām, tāpēc nolēmām padziļināti izpētīt kreativitātes esejā paustās idejas. Pētījuma jautājumi:

- Kā Latvijas skolēni kategorizē STAT kreatīvās esejas idejas?
- Kāds ir pausto ideju biežums izdalīto kategoriju grupās?
- Kādas STAT testa Latvijas versijas kreatīvās esejas idejas ir vērtējamas kā oriģinālas, kādas – ne?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Latvijas vidēja mēroga pilsētas skolas 57 vidusskolēni vecumā no 17 līdz 18 gadiem (53% zēnu, 47% meiteņu), kas mācās 11.–12. klasē.

Instrumentārijs

STAT (*Sternberg Triarchic Abilities Test*, Sternberg, 1993) Latvijas otrreizējās adaptācijas testa versija ar koriģēto kreatīvās esejas instrukciju (sk. turpmāk). Pētījumā analizēti tikai Kreatīvās skalas esejas dati. Kreativitātes kvantitatīvās skalas (ar atbilstu variantiem) dati ir izmantoti korelācijas noteikšanai ar esejas datiem. Saskaņā ar autora pieeju esēja jāvērtē 9 baļļu sistēmā, ekspertiem nosakot, cik inovatīva jeb jauna ir ideja, vai tā ataino spēju iztēloties šo situāciju, vai ir aprakstītas kādas specifiskas detaļas. Novitāte, savdabība un detalizēts apraksts nosaka kreativitātes vērtējumu.

Procedūra

Dati tika ievākti frontāli klasē pa 10–15 cilvēkiem grupā. Saskaņā ar instrukciju esejai ir atvēlētas 2 lapas, kur vidēji var ierakstīt 500–600 vārdus, izpildes laiks – 15 minūtes.

Koriģētā esejas instrukcija: „Pieņemsim, ka jūs jau mācāties materiāli nodrošinātā skolā, kurā ir skaistas izremontētas telpas, nepieciešamie kabineti un datorklase, sirsniņi un zinoši skolotāji, jūs apmierinoša ēdināšana. Iedomājieties, ka jums tagad piedāvā iespēju būt pārstāvim komisijā, kam ir vara un nauda, lai veidotu uz nākotni orientētu izglītības sistēmu. Raksturojiet, jūsu prāt, ideālo nākotnes izglītības sistēmu, tostarp mācību programmas, telpas, skolotājus un citus, jūsu prāt, svarīgus aspektus!” Nekoriģētā jeb oriģinālā instrukcija: „Iedomājieties, ka jums tagad piedāvā iespēju būt pārstāvim komisijā, kam ir vara un nauda, lai veidotu uz nākotni orientētu izglītības sistēmu. Raksturojiet, jūsu prāt, ideālo nākotnes izglītības sistēmu, tostarp mācību programmas, telpas, skolotājus un citus, jūsu prāt, svarīgus aspektus!” Eksperta lomu izpildīja trīs cilvēki – abas raksturotāres un skolotājs ar 16 gadu darba stāžu skolā.

Respondenti testēšanas laikā netiek informēti, kādas intelektuālās spējas tiek mērītas un kura no esejām raksturo kādu Sternberga izdalīto intelekta aspektu.

Rezultāti un to iztirzājums

Kreatīvās esejas dati tika analizēti trīs veidos.

1. Satura vispārīgā analīze. Tās mērķis bija iegūt vispārīgu priekšstatu, cik plaši, savdabīgi un detalizēti skolēni apraksta savas idejas un kādas ir dominējošās tēmas. t. i. kādās jomās viņi piedāvā veikt skolas uzlabojumus.
2. Kontentanalīze. Tās rezultātā tika izdalītas skolēnu ideju par nākotnes izglītības sistēmu *satūra vienības*, grupējot tās *pirmā līmeņa kategorijā* un *otrā līmeņa kategorijā* (detalizētāku paskaidrojumu sk. turpmāk).
3. Kontentanalīzes procesā izdalīto satūra vienību biežumu un oriģinalitātes analīze un saistības noteikšana ar pārējiem STAT kreativitātes skalas mērījumiem.

Esejas satūra vispārīgā analīze

Veicot vispārīgo analīzi, tika konstatēts, ka lielākā daļa eseju sastāvēja no trīs veidu informācijas: skolas pašreizēja stāvokļa raksturojuma (kaut arī tas netika jautāts un no atbildes vērtēšanas viedokļa šī informācija nav būtiska); idejām par vēlamām izmaiņām skolā, izglītības sistēmā; pamatojuma, kāpēc ir nepieciešamas šīs izmaiņas. Ideju izklāstu drīzāk var vērtēt kā vārdos skopu, nevis detalizētu: visvairāk tika izteiktas idejas par skolas materiālās vides uzlabojumiem, lai gan instrukcijā bija īpaši atrunāts: skolēnam jāiedomājas, ka skolā jau ir viss nepieciešamais mācību procesam. Nevienu eseju nevar vērtēt kā īpaši savdabīgu, kā neparastu skatījumu par izmaiņām skolā. Tikai divās esejās skolēni snieguši detalizētāku savu jauninājumu aprakstu, un arī tie skar nevis idejas būtību, bet gan iegādājāmās jaunās lietas (ko ierosina respondenti) ražotājfirmas nosaukumus.

Satūra vienību izdalīšanai tika izmantotas tikai idejas par vēlamām izmaiņām skolā un izglītības sistēmā. Šīs idejas variēja no 10% līdz 90% no kopējā skolēna esejas materiāla, vidēji ap 30%. Idejas mēdza būt gan ļoti vispārīgas, norādot tikai izmaiņu jomu (piemēram, jābūt modernām skolas telpām), gan ļoti konkrētas (piemēram, kādas firmas futbola bumbas skolai būtu jānopērk), tomēr pārsvarā konkrētas, bet ne detalizētas (piemēram, nepieciešami jauni datori). Detalizētība nebija tas mainīgais lielums, kas variēja skolēna darbos. Pārsvarā katrs skoiēns piedāvāja ne vairāk kā 10 ideju, ko viņš vai viņa vēlētos redzēt nākotnes skolā. Lasot skolēnu esejas, radās priekšstats, ka esejas nemaz neveido vienotu nākotnes skolas ainu, skolēnu iztēloto ainu drīzāk var raksturot kā fragmentāru, nevis skolas sistēmu kopumā aptverošu.

Skolēnu esejas ietvēra no 20 līdz 280 vārdiem. Nevienam skolēnam neizmantoja maksimālo iespēju rakstīt eseju 2 lapu jeb 500–600 vārdu apjomā. Lielākā daļa skolēnu neizmantoja atvēlētās 15 minūtes esejas rakstīšanai. Vispārīgā analīze parādīja, ka skolēni nebija pārāk motivēti strādāt pie savām esejām, tāpēc turpmāk būtu vēlams pārskatīt jautājumu par respondentu informēšanas lietderību par esejas mērķiem – kreativitātes izpaušmju pārbaudi. Tas varētu nodrošināt citādu attieksmi pret izpildāmo darbu, lai gan nav noliedzams fakts, ka kreativitātes mērīšana neinformētā situācijā ļauj noteikt šī procesa individuālās atšķirības labāk nekā sociāli motivētā situācijā – kā dabisku reakciju uz diverģentās domāšanas uzdevuma izaicinājumu.

Esejas ideju par nākotnes izglītības sistēmu kontentanālizē un statistiskā analizē

Analīze tika veikta trīs posmos. Vispirms tika izdalītas primāras satura vienības, kas raksturo *ideju* par vēlamām izmaiņām izglītības sistēmā. Primārās satura vienības tika apvienotas pirmā un otrā līmeņa kategorijās. Pirmā līmeņa kategorijas vispārināja saturā līdzīgas idejas ar līdzvērtīgu novitātes pakāpi. Piemēram, ja skolēns minēja, ka nepieciešams iekārtot klases ar jauniem krēsliem vai jauniem soliņiem, abas satura vienības tika apvienotas vienā pirmā līmeņa kategorijā – mēbeles. Tomēr līdzīgas satura vienības tika apvienotas vienā kategorijā tikai tajā gadījumā, ja no idejas oriģinalitātes viedokļa tās arī būtu vērtējamas kā skolai vienādi tipiskas jeb līdzīgas. Piemēram: skolēns iesaka visus skolas gaitēņus apgādāt ar daudzziem mīkstiem dīvēniem, bet tas nav tipisks Latvijas skolu iekārtojums, tāpēc šī satura vienība ir iedalīta atsevišķā apakškategorijā – dīvēni skolas gaitēņos. Otrā līmeņa kategorijas tika veidotas, vispārinot pirmā līmeņa kategorijas, lai izprastu, kurās jomās skolēni piedāvā jauninājumus. Šīs kategorijas netika izmantotas oriģinalitātes pakāpes vērtēšanai indivīda līmenī, bet lai saprastu, kuras izglītības sistēmas un skolas jomas jauniešu priekšstatos būtu maināmas nākotnē.

Dati tika analizēti secīgi. Katra skolēna esejā izdalīto atšķirīgo satura vienību iedala atsevišķā pirmā līmeņa kategorijā un, analizējot pārējo skolēnu esejas, pievieno tām aizvien jaunas radnieciskas vienības, precizējot pirmā līmeņa kategorijas nosaukumus. Radnieciskas pirmā līmeņa kategorijas tika grupētas, veidojot otrā līmeņa kategorijas. Pirms radnieciskas satura vienības tika apvienotas vienotā pirmā līmeņa kategorijā, tās *a priori* tika analizētas no oriģinalitātes viedokļa salīdzinājumā ar Latvijas izglītības sistēmā jau funkcionējošām idejām (oriģinalitātes kritēriji izklāstīti turpmāk).

Satura vienību oriģinalitātes noteikšanai tika izmantoti dažādi pamatkritēriji – idejai ir jābūt vismaz mazpazīstamai, vērtīgai no izglītības sistēmas attīstības viedokļa un neīstenotai Latvijas izglītības sistēmas praksē (piemēram, viesnīcas lauku skolēniem pilsētās). Tika izmantoti arī dažādi papildu kritēriji, ja kāds no pamatkritērija punktiem neīstenojās.

- Ja ideja ir labi pazīstama, bet nav plaši īstenota Latvijas skolās dārgo izmaksu dēļ, tā netiek atzīta par oriģinālu (piemēram, baseins skolā).
- Ja ideja skar mācību procesa laika organizācijas jautājumus un reāli iepriekš ir aprobežta izglītības sistēmā, piemēram, stundu ilguma, starpbrīžu garuma, skaita maiņa u. tml., tā arī netiek atzīta par oriģinālu un vērtīgu, īpaši, ja nav argumentu, kāpēc tas būtu nepieciešams.
- Ja ideja nav realizēta konkrētajā skolā vai konkrētu skolotāju izpildījumā, bet citās skolās ir pieejama (piemēram, brīvpusdienas maznodrošinātajiem skolēniem).
- Ja ideja ir ļoti vispārīga, piemēram, veidot modernākus mācību priekšmetus, tā netiek vērtēta kā oriģināla, jo nav skaidrs, kādu saturu idejas autors tajā ieliek.

Turpmāk sniegts pirmā un otrā līmeņa kategoriju saraksts (numurējot otrā līmeņa kategorijas). Aiz katra otrā līmeņa kategorijas iekavās ir norādīts attiecīgajā kategorijā identificētais satura vienību absolūtais skaits un izteikts procentos pret kopējo satura vienību skaitu izlasē – 292, kā arī pret cilvēku skaitu izlasē – 57, pēc

tam ar atkāpi seko pirmā līmeņa kategoriju uzskaitījums. Pasvītrotās pirmā līmeņa kategorijas ir vērtētas kā oriģinālas Latvijas kultūrvidē. aiz to nosaukumiem iekavās ir norādīts absolūtais un relatīvais respondentu skaits, kas ir izteikuši šīs idejas. Nepasvītrotās pirmā līmeņa kategorijas ir novērtētas kā vispārzināmas, neoriģinālas.

1. *Skolas telpas* (izdalītas 64 jeb 21.9% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 112.2%):
  - estētiskas un ērtas vispārīgās telpas (gaišas, izremontētas, siltos toņos krāsotas, plašas telpas),
  - pilnīgs nodrošinājums ar kabinetiem un laboratorijām,
  - datorklase ar moderniem datoriem.
  - sporta telpas (zāle, stadions, trenāžieru zāle, baseins, duša),
  - sakopta skolas apkārtnē (parks),
  - jauniešu atpūtas telpa jeb klubīnš (minējuši 3 (5%) respondenti),
  - viesnīca pie skolas skolēniem no attālākajiem rajoniem (minējis 1 (2%) respondents),
  - plaša bibliotēka un lasītava.
2. *Skolas inventārs* (izdalītas 56 jeb 19.2% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 98.2%):
  - labas tāfeles,
  - labas mēbeles,
    - katram skolēnam skapītis, kur glabāt savas mantas,
    - gaitenīs dīvāni, kur atpūsties,
  - mācību grāmatas skolā un mājās,
  - jauns un kvalitatīvs sporta inventārs,
  - nodrošināti kabineti ar iekārtām un eksperimentiem paredzētiem materiāliem,
  - dažāda aparātūra klasēs (TV, video, dators),
  - skolas mediji (radio, avīze),
    - skolas televīzija (minējis 1 (2%) respondents),
  - citi ērtības priekšmeti (piem., žalūzijas).
3. *Ārpusklases un ārpusskolas pasākumi* (izdalīta 21 jeb 7.2% satura vienība; attiecībā pret skolēnu skaitu – 36.8%):
  - vairāk interešu pulciņu,
    - t. sk. karsējmeiteņu komanda,
  - pieejamākas konsultācijas,
  - izlaidums,
  - plašākas sportošanas iespējas (lai tiktu sporta elitē: brīvas iespējas darboties skolas sporta kompleksā),
  - bezmaksas izklaidējoši un izglītojoši pasākumi ārpus skolas (ekskursijas),
  - skolas finansēti kultūras pasākumi skolā (koncerti u. tml.),
  - organizēti pasākumi un kontakti ar ārzemju skolām,
  - vairāk erudīcijas pasākumu.
4. *Stundu apjoms, grafiks* (izdalītas 19 jeb 6.5% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 33.3%):
  - stundu skaita samazināšana (6–9 st. dienā),

- stundu skaita palielināšana atsevišķos priekšmetos.
  - „izkritušo” stundu skaita samazināšana.
  - stundas vai starpbriža ilguma maiņa (30–35 min. un 15–20 min.).
  - elastīgs stundu sākuma laiks.
5. *Skolotāja attieksme pret skolēnu* (izdalītas 18 jeb 6.2% satura vienība; attiecībā pret skolēnu skaitu – 31.6%):
- vienlīdzība starp skolēnu un skolotāju.
  - interese par skolēnu vēlmēm.
  - ieinteresēta un uzmanīga attieksme pret tiem, kam ir problēmas (mācās slikti, kavē un smēķē),
  - pretimnākoša, saprotoša, toleranta un citreiz pat stingra attieksme,
  - bez īgnuma un nomāktības klasē.
  - daudz runā ar skolēniem.
6. *Izglītības finansēšana un vadība* (izdalītas 18 jeb 6.2% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 31.6%):
- lielāka skolotāju darba alga,
  - izglītības ministrs, kas saprot, ka ne visi ir gudri.
  - vairāk budžeta vietas augstskolā vai izglītība par brīvu.
  - mazāk augstskolu, bet stabilas (minējis 1(2%) respondents).
7. *Mācību priekšmetu vai to tēmu maiņa* (izdalītas 18 jeb 6.2% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 31.6%):
- ievieš un mācīt tos priekšmetus vai tēmas, kas vajadzīgi dzīvē (oratora māksla, seksa mācība, uzvedības etiķete, autovadīšana) (minējuši 4 (7%) respondenti).
  - vairāk mācīt atsevišķus skolēnus interesējošus priekšmetus (ekonomika, informātika, peldēšana, citas valodas, piem., franču, spāņu),
  - atcelt dažus priekšmetus (piem., vēsturi).
  - ievieš modernus mācību priekšmetus,
  - iespēja brīvi izvēlēties mācību priekšmetus.
8. *Skolotāju profesionalitāte un personības iezīmes* (izdalītas 17 jeb 5.8% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 29.8%):
- spējīgi mācīt skolēnus ar uzmanības traucējumiem,
  - tikai ar augstāko izglītību.
  - spilgtas personības.
  - ar psiholoģijas zināšanām.
  - spējīgi panākt, lai skolēns izprot mācību vielu.
  - noteikta vecuma skolotāji (ne vecākus par 60 gadiem: līdz 25–30 gadiem: jābūt jauniem).
  - pieaicināt viesskolotājus no citu pilsētu skolām (minējis 1 (2%) respondents).
9. *Mācību programmas maiņa* (izdalītas 16 jeb 5.5% satura vienības; attiecībā pret skolēnu skaitu – 28.1%):
- var izvēlēties vidusskolas programmu atbilstoši augstskolu studiju virzienam (minējis 1 (2%) respondents).
  - mainīt programmu iedalījumu.
  - izveidot programmas ar lielāku izvēli,

- izveidot programmas ar kādas profesijas apguvi,
  - vienkāršot vai saīsināt programmas,
  - katrā skolā visas programmas,
  - veidot apmainas programmas ar ārzemēm (minējies 1 (2%) respondents).
10. *Mācību satura izklāsta veids, metodes* (izdalītas 12 jeb 4.1% satura vienības: attiecībā pret skolēnu skaitu – 21,0%):
- vairāk individuāla darba,
  - izmantojot radošas mācību metodes, atšķirīgas no citām skolām (minējies 1 (2%) respondents),
  - vairāk praktisku nodarbību, mazāk teorijas,
  - labāk plānot uzdotās vielas apjomu un kontroldarbus,
  - visas stundas notiek pie datora (minējies 1 (2%) respondents),
  - vairāk izmantojot video un citus palīg līdzekļus,
  - stundas ārpus skolas, katru priekšmetu mācīt savā vidē.
11. *Skolēnu motivēšana, atalgošana* (izdalītas 10 jeb 3,4% satura vienības: attiecībā pret skolēnu skaitu – 17,5%):
- dod atlaides vai privilēģijas, ja mācās ļoti labi,
  - dod materiālus labumus (stipendijas), ja mācās ļoti labi,
  - soda, ja nemācās,
  - palīdz apzināties, kāpēc jā mācās labi,
  - ieinteresē apgūt priekšmetu.
12. *Skolas ēdināšana* (izdalītas 6 jeb 2% satura vienības: attiecībā pret skolēnu skaitu – 10,5%):
- garšīgs, veselīgs un svaigs ēdiens pusdienās,
  - bezmaksas vai lēta ēdināšana,
  - pieejams ūdens padzerties.
13. *Eksāmeni un sekmju vērtēšana* (izdalītas 5 jeb 1,7% satura vienības, attiecībā pret skolēnu skaitu – 8,7 %):
- iespēja pārlīkt eksāmenus,
  - reālistiski, izpildāmi eksāmeni,
  - sakārtotāka vērtēšanas sistēma.
14. *Skolēna drošība* (izdalītas 3 jeb 1% satura vienības, attiecībā pret skolēnu skaitu – 5,2%):
- apsardze skolā,
  - novērošanas kameras.
15. *Citu speciālistu pakalpojumi skolā* (izdalītas 3 jeb 1% satura vienības, attiecībā pret skolēnu skaitu – 5,2%):
- nepieciešams psihologs,
  - nepieciešams ārsts.
16. *Maznodrošināto un invalīdu atbalsts* (izdalītas 3 jeb 1% satura vienības, attiecībā pret skolēnu skaitu – 5,2%):
- atbalstīt maznodrošinātos ar brīvpusdienām un grāmatām,
  - dot iespēju mācīties skolā invalīdiem.
17. *Attieksme pret skolotāju* (izdalītas 2 jeb 0,7% satura vienības, attiecībā pret skolēnu skaitu – 3,5%):
- pret skolotājiem jāizturas kā pret cilvēkiem, nepārslogojot,
  - jābūt pozitīvai attieksmei pret skolotāju.

Pavisam skolēni izteica 292 idejas jeb satura vienības, vidēji katrs skolēns – 5.12 idejas ($SD=2.20$). Kreatīvās idejas tika izteiktas 15 (5.1%) gadījumos 10 pirmā līmeņa kategorijās. Vidējais katra skolēna oriģinālo ideju skaits ir 0.26 ($SD=0.52$). Arī šīs idejas var tikai daļēji dēvēt par kreatīvām, jo tās nav pilnībā nezināmas izglītības sistēmā strādājošiem, drīzāk tās nav realizētas Latvijas skolās. Vērtējot no visstingrākās pozīcijas, 2 eksperti atzina, ka absolūti oriģinālu un vērtīgu ideju, kas varētu patiesi noderēt izglītības sistēmas uzlabošanai, šo eseju vidū nav.

Saskaņā ar STAT eseju vērtēšanas principiem katra skolēna sniegums jānovērtē 9 baļļu sistēmā, ņemot vērā gan ideju oriģinalitāti, gan ideju produktivitāti un detalizētību. Tomēr analīzes procesā atklājās, ka tās ir pilnīgi nesavienojamas lietas, jo piedāvātajām idejām ir atšķirīga vispārīgākās pakāpe. Piemēram, viens skolēns detalizēti apraksta 8 konkrētas sporta preces, kuras ir jāiegādājas skolai, un cits savukārt to pašu izsaka ar vienu vispārīgu terminu – jāiegādājas moderns sporta inventārs. Nav konstatēta statistiski nozīmīga korelācija starp ideju produktivitātes un oriģinalitātes mainīgo lielumu $r = 0.10$, $p > 0.05$, kā arī starp esejas oriģinalitātes rādītāju un STAT kreativitātes skalas pārējiem kvantitatīviem mērījumiem (neiekļaujot esejas vērtējumu) – $r = 0.04$, $p > 0.05$. Tā kā kreatīvo ideju skaits ir ļoti mazs, 5% cilvēku minēja pa divām un 16% cilvēku minēja pa vienu idejai (pārējie 79% skolēnu neminēja nevienu oriģinālu ideju, t. i., viņu esejas vērtējums bija 0), praktiski nav iespējams piemērot 9 baļļu skalu esejas rezultātu vērtēšanai. Nav arī iespējams piemērot satura vienību izvēršanu to vērtēšanas procesā, pamatojoties uz konkrētās idejas minēšanas biežumu, jo tikai viena radoša ideja, izmantojot līdzīgus formulējumus, atkārtojās 3 reizes.

Lai izprastu skolēnu domāšanas specifiku un nelielo oriģinālo ideju skaitu šai situācijā, detalizētāk analizēsīm kreatīvās esejas izdalītās ideju kategorijas un to jomas.

Lai gan esejas instrukcijas pirmajā daļā tika īpaši uzsvērts, ka respondentam jāpiedāvā izglītības sistēmas uzlabošanas idejas, vadoties no situācijas pieņēmuma, ka „jūs jau mācāties materiāli nodrošinātā skolā, kurā ir skaistas, izremontētas telpas, nepieciešamie kabineti un datorklase, sirsniņi un zinoši skolotāji, jūs apmierinoša ēdināšana...”, – tomēr lielākā daļa skolēnu priekšlikumu skāra skolas materiālās vides uzlabošanu jau sabiedrībā zināmu priekšstatu līmenī (41.1% satura vienību):

- *skolas telpas* (satura vienības no kopskaita – 21.9%),
- *skolas inventārs* (satura vienības no kopskaita – 19.2%).

Tā kā jauniešiem ir lielas iespējas gūt informāciju par skolām citās attīstītākās valstīs vai citās Latvijas skolās un, kā zināms, Latvijas skolu materiālais nodrošinājums ir zems, pilnīgi saprotams, ka jaunieši vispirms ir norūpējušies par šo savas dzīves aspektu un vēlas savu vidi sakārtot. Te ir būtiski atzīmēt, ka STAT pirmās adaptācijas pētījuma rezultāti parādīja (kad kreatīvās esejas instrukcija nebija papildināta ar iepriekšminēto ievaddaļu), ka gandrīz 70% satura vienību bija vispārzināmas idejas par skolas materiālās vides uzlabošanu. Tas bija par iemeslu instrukcijas koreģēšanai, lai skolēnus orientētu domāt plašāk, ne tikai savas konkrētās skolas kontekstā cerot, ka parādīsies vairāk radošu ideju.

Salīdzinājumā ar pirmajām divām plaši ar idejām pārstāvētajām jomām pārējās 15 jomās ir izteikts relatīvi maz ideju – no 1% līdz 7% satura vienību katrā (sk. 1. tabulu). Turklāt vairāk uzmanības veltīt ārpusskolas un ārpusskolas pasākumiem un pēc tam – ar mācību procesu saistītajiem jautājumiem.

1. tabula

Kreatīvās esejas satura vienību biežums otrā līmeņa kategorijās

Jomas	Otrā līmeņa kategorijas	Satura vienību skaits	
		Absolūtais skaits	Procentos
1	Skolas telpas	64	21,92
2	Skolas inventārs	56	19,18
3	Ārpusskolas un ārpusskolas pasākumi	21	7,19
4	Stundu apjoms, plānojums	19	6,51
5	Skolotāju profesionalitāte un citas iezīmes	19	6,51
6	Skolotāja attieksme pret skolēnu	18	6,16
7	Izglītības finansēšana un vadība	18	6,16
8	Mācību priekšmetu vai to tēmu maiņa	17	5,82
9	Mācību programmas maiņa	16	5,48
10	Mācību satura izklāsta veids, metodes	15	5,14
11	Skolēnu atalgošana, motivēšana	7	2,40
12	Skolas ēdināšana	6	2,05
13	Eksāmeni un vērtējumi	5	1,71
14	Skolēnu drošība	3	1,03
15	Citu speciālistu pakalpojumi skolā	3	1,03
16	Maznodrošināto un invalīdu atbalsts	3	1,03
17	Attieksme pret skolotāju	2	0,68
	Kopā	292	100

Izmantojot pirmā līmeņa kategorijas, var izveidot ideālās skolas aprakstu mūsdienu skolēnu skatījumā (sk. pielikumu). Šis apcerējums parāda mūsdienu skolēnu priekšstatu par nākotnes skolu salīdzinājumā ar pašreizējo. Tas tiešām diezgan labi raksturo kopējās vēlmes par nākotnes skolu. Tomēr tajā nav nekādu īpaši oriģinālu ideju, kas vedinātu attīstīt skolas sistēmu netradicionālā gultnē, kas tā lasītājos izraisītu pārsteigumu un liktu padomāt par nākotnes skolas aizraujošām perspektīvām. Turpmākajos pētījumos būtu vērts salīdzināt šo „stāstiņu” ar tādu, kas iegūts situācijā, kad skolēni būtu īpaši motivēti parādīt savas radošās idejas par skolas nākotnes izmaiņām. Apcerējumu būtu lietderīgi arī salīdzināt ar līdzīgu pētījumu pēc 10–15 gadiem, lai fiksētu skolēnu priekšstatu un kreativitātes maiņu.

Ņemot vērā šos otrās adaptācijas rezultātus, jāsecina, ka papildu norāžu ieviešana kreatīvās esejas instrukcijā lielu progresu nepanāca. Skolēni, rakstot eseju, turpināja balstīties savā konkrētajā pieredzē. Viņu piedāvātās idejas drīzāk atspoguļo analītiskās domāšanas un personīgo vajadzību produktus, jo skolēni salīdzināja savu skolu ar citām redzētām labākām skolām un izdarīja secinājumu – „kas manai skolai un man personiski trūkst”. Varbūt idejas būtu radošākas, ja skolēni patiešām mēģinātu sevi iztēloties materiāli sakārtotā skolas vidē un tad veidotu savas nākotnes vīzijas par izglītības sistēmu. Ļoti zems vidējais radošo ideju skaits

un augsts vispārzināmo ideju īpatsvars rosina domāt: vai nu STAT piedāvātais kreatīvās esejas temats (nākotnes izglītības sistēmas vīzijas) Latvijas sociālekonomiskās vides kontekstā nav pietiekami piemērots kreatīvo ideju ierosināšanai (turklāt jāņem vērā, ka STAT vispārīgā instrukcija neparedz skolēnus informēt, kura eseja kādu intelekta aspektu mēra), vai arī skolēni jāinformē, ka tiks vērtētas tikai oriģinālas idejas, definējot, kādas idejas tiek atzītas par oriģinālām.

Lai izskaidrotu novēroto fenomenu skolēnu esējās – nelielu kreatīvo ideju apjomu – var izvirzīt dažus pieņēmumus par to. Pirmais pieņēmums: ja pastāv liela atšķirība starp divām realitātēm – vienu, kurā cilvēks dzīvo, un otru, kura pastāv citur un ir cilvēka priekšstats kā vēlamā vide, – tad, vienkārši aktivizējot cilvēka nākotnes vīzijas, cilvēks vispirms tiecas konstruēt šo vidi, bet tas savukārt neveicina kreatīvu ideju parādīšanos. Otrais pieņēmums: šī vecuma jaunieši (17–18 gadi), kas, pēc Ž. Piažē teorijas, jau atrodas formālo priekšstatu stadijā un ir spējīgi domāt iztēlē abstrakti, praktiskās dzīves situāciju risinājumā vairāk balstās uz konkrētiem priekšstatiem par izzināmo objektu, un tie dominē, kad jāpiedāvā idejas par praksē labi pazīstamu situāciju. Lai šādā situācijā rosinātu radošo ideju parādīšanos, jauniešiem būtu tieši jānorāda, kas no viņiem tiek gaidīts, lai viņi paši varētu kritiski izvērtēt savas idejas un piedāvātu tās, kas viņiem šķiet jaunas un oriģinālas, izglītības sistēmai vērtīgas, t. i., iedarbinātu vienu no kreatīvās domāšanas posmiem – kritisku ideju vērtēšanu.

Tātad, ja nevar panākt pietiekamu esejas individuālo vērtību variāciju, ir vai nu jāmaina esejas temats, vai esejas instrukcija. Viens no instrukcijas maiņas variantiem jau tika izmēģināts šajā pētījumā, bet apmierinoši rezultāti tik un tā nav iegūti, jo nav palielinājusies oriģinālo ideju variācija un kopapjoms. Ja ņem vērā iepriekš izteiktos pieņēmumus, kāpēc šīs vecumgrupas ietvaros ir tik maz oriģinālu ideju, turpmāk mērinstrumenta – esejas – uzlabošanā varētu iet divus ceļus. Pirmkārt, instrukcijā tieši jānorāda, ka tiks vērtētas tikai oriģinālas, izglītības sistēmas attīstībai vērtīgas idejas, nevis tās, kas sabiedrībā jau ir zināmas, bet nav realizētas skolas finansiālo vai citu resursu trūkuma dēļ. Tas varētu vairāk atraisīt skolēnu radošo aktivitāti un mazinātu to ideju skaitu, kas jau ir sabiedrībā zināmas. Otrkārt, mainīt esejas tematu tā, lai skolēniem, meklējot idejas, nebūtu iespējams balsūties savā konkrētajā pieredzē, to samērojot ar citiem, labākiem paraugiem un lai par šo tematu ekspertiem nebūtu iespējams piemērot tādu originalitātes kritēriju – sabiedrībā realizēta jeb zināma vai nezināma ideja. Piemēram, rakstot eseju par pilsētas pārbūvi jauna tipa cilvēkiem, kas spēj lidot, varētu par kreativitātes rādītāju izmantot gan ideju produktivitāti, gan oriģinalitāti, svērtu ar idejas parādīšanās biežumu.

Secinājumi

Vidusskolēni piedāvā ļoti plaša spektra idejas izglītības sistēmas uzlabošanai (17 dažādās jomās). Tomēr pārsvarā tās ir labi zināmas, Latvijas izglītības sistēmā apzinātas.

- Nedaudz vairāk par pusi ideju attiecas uz skolas materiālās vides uzlabošanu – skolas telpām un inventāru (lai gan esejas instrukcijā bija norādīts, ka skolai šajā ziņā ir viss nepieciešamais).
- Trešā daļa ideju skar mācību procesu, saturu un metodes.

- Apmēram piektā daļa ideju attiecas uz skolotāja profesionalitāti un atieksmi pret skolēnu.
- Ļoti neliels skaits ideju attiecas uz izglītības finansēšanu, drošību, atbalsta sniegšanu maznodrošinātajiem un tamlīdzīgi.

No visām skolēnu idejām tikai 5% ir atzīstamas kā oriģinālas un savdabīgas Latvijas izglītības sistēmas jomā, kaut arī nav absolūti oriģinālas, tādas, kas piedāvā kādas radikālas izmaiņas izglītībā. Kopumā tas ir niecīgs skaits, lai originalitāti STAT esejā varētu izmantot kā mērāmo mainīgo lielumu. STAT trešās adaptācijas gaitā vēlams vai nu mainīt esejas tematu, kas nebūtu saistīts ar skolēnu reālo pieredzi un vairāk rosinātu respondentus izteikt oriģinālas idejas, vai arī informēt respondentus par katras esejas mērāmo mainīgo lielumu un tādā veidā aktivizēt tieši šo spēju atklāsmi. Tā kā literatūrā turpinās diskusija par Sternberga sekmiņģā intelekta teorijas pamatotību (Brody, 2003a, 2003b; Sternberg, 2003a, 2003b; Gottfredson, 2003a, 2003b), šo intelekta aspektu padziļināta izpēte citās kultūrvidēs spēj sniegt būtisku ieguldījumu šīs metodes un teorijas turpmākai pilnveidei.

Literatūra

- Barron, F., & Harrington, D. M. Creativity, Intelligence, and Personality. *Annual Review of Psychology*. 1981. 32. pp. 439–476.
- Brody, N. Construct Validation of the Sternberg Triarchic Abilities Test: Comment and Reanalysis. *Intelligence*. 2003a, 31(4), pp. 319–329.
- Brody, N. What Sternberg should have Concluded. *Intelligence*. 2003b, 31(4), pp. 339–342.
- Gottfredson, L. S. Dissecting Practical Intelligence Theory: Its Claims and Evidence. *Intelligence*. 2003, 31(4), pp. 343–397.
- Grigorenko, E. L., Gil, G., Jarvin, L., & Sternberg, R. J. *Toward a Validation of Aspects of the Theory of Successful Intelligence* (in print). 2001.
- Hāzenfuzse, I. *Vidusskolēnu intelektuālo spēju dzimumatšķirības*. LU Psiholoģijas nodaļa. Kurša darbs. (Nepublicēts materiāls). 2004.
- Maizīte, S. *Sternberga Triarhisko spēju testa adaptācija*. LU Psiholoģijas nodaļa. Maģistra darbs. (Nepublicēts materiāls). 2001.
- Jaušovec, N. Differences in Cognitive Processes Between Gifted, Intelligent, Creative, and Average Individuals While Solving Complex Problems: An EEG Study. *Intelligence*. 2000, 28(3), pp. 213–237.
- Sternberg, R. J. & Clinkenbeard, P. A Triarchic View of Identifying, Teaching, and Assessing Gifted Children. *Roeper Review*. 1995, 17(4), pp. 255–260.
- Sternberg, R. J. *Beyond IQ: a Triarchic Theory of Human Intelligence*. New York: Cambridge University Press. 1985.
- Sternberg, R. J. *The Triarchic Mind: a New Theory of Intelligence*. New York: Cambridge University Press. 1988.
- Sternberg, R. J. Giftedness According to the Triarchic Theory of Human Intelligence. In: N. Colangelo & G. A. Davis (Eds.). *Handbook of Gifted Education* (2nd ed.). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 1991a, pp. 45–54.
- Sternberg, R. J. Theory-based Testing of Intellectual Abilities: Rationale for the Triarchic Abilities Test. In: H. Rowe (Ed.). *Intelligence: Reconceptualization and Measurement*. Hillsdale, New York: Erlbaum, 1991b, pp. 183–202.

- Sternberg, R. J. Triarchic Abilities Test. In: D. Dickinson (Ed.). *Creating the Future: Perspectives on Educational Change*. Aston Clinton, Bucks: Accelerated Learning Systems, 1991c, pp. 76–81.
- Sternberg, R. J. *Sternberg Triarchic Abilities Test*. Unpublished test. 1993.
- Sternberg, R. J. *In Search of the Human Mind*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1995.
- Sternberg, R. J. *Successful Intelligence*. New York: Plume, 1997.
- Sternberg, R. J. The Theory of Successful Intelligence. *Review of General Psychology*. 1999. 3(4), pp. 292–316.
- Sternberg, R. J. Issues in the Theory and Measurement of Successful Intelligence: a Reply to Brody. *Intelligence*. 2003a. 31(4), pp. 331–337.
- Sternberg, R. J. Our Research Program Validating the Triarchic Theory of Successful Intelligence: Reply to Gottfredson. *Intelligence*. 2003b. 31(4), pp. 399–413.
- Sternberg, R. J., Castejon, J. L., Prieto, M. D., Hautamaki, J., & Grigorenko, E. L. Confirmatory Factor Analysis of the Sternberg Triarchic Abilities Test: N Three International Samples: an Empirical Test of the Triarchic Theory of Intelligence. *European Journal of Psychological Assessment*. 2001. 17(1), pp. 1–16.
- Sternberg, R. J., Grigorenko, E. L., Ferrari M., & Clinkenbeard, P. A Triarchic Analysis of an Aptitude-treatment Interaction. *European Journal of Psychological Assessment*. 1999. 15(1), pp. 3–13.
- Sternberg, R. J., Ferrari, M., Clinkenbeard, P., & Grigorenko, E. L. Identification, Instruction, and Assessment of Gifted Children: a Construct Validation of a Triarchic Model. *Gifted Child Quarterly*. 1996. 40, pp. 129–137.
- Thurstone, L. L. *Primary Mental Abilities*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1938.
- Vernon, P. E. *The Structure of Human Abilities*. London: Methuen, 1971.

Pielikums

Nākotnes izglītības sistēmas vīzija vidusskolēnu skatījumā

Estētiski noformētas un ērtas skolas telpas. Katrā klasē ir laba tāfele, mēbeles, TV, video, radio un dators katram skolēnam. Kabineti un laboratorijas nodrošinātas ar nepieciešamiem materiāliem un iekārtām. Skolā ir moderni aprīkota datorklase, sporta un treniņu zāle un baseins, plaša bibliotēka un lasītava, jauniešu apūtas telpa, gaiteni ar dīvaniem un skolēnu personiskiem skapīšiem, sakopta skolas apkārtnē, viesnīca skolēniem no attālākajiem rajoniem. Skolā ir apsardze un novērošanas kameras, ir pieejams psihologs un ārsts, ir bezmaksas vai lēts garšīgs, veselīgs un svaigs ēdiens pusdienās, pieejams ūdens padzerties.

Katram skolēnam ir mācību grāmatas gan skolā, gan mājā, skolā viņi var darboties skolas medijos (radio, avīzē, vietējā televīzijā). Skolā ir daudz interešu pulciņu, arī karsējmeiteņu komanda, ir pieejamas skolotāju konsultācijas, plaša sportošanas iespēja, bezmaksas izklaidējoši, kultūras un izglītojoši pasākumi (piemēram, erudīcijas pasākumi, kontakti ar ārzemju skolām, izlaidums). Skolā ir samazināts kopējais stundu skaists, nav izlaisto stundu, stundas ilgums 30–35 min, un starpbrīžu garums 15–20 min., kā arī elastīgs stundu sākuma laiks. Skolotāji ar skolēniem ir vienlīdzīgi, skolotāji vairāk interesējas par skolēnu vēlmēm, ir uzmanīgi pret tiem, kam ir problēmas, ir pretimnākoši, saprotoši, toleranti, ja va-

jadzīgs – stingri, bez īgnuma un nomāktības klasē un daudz runā ar skolēniem. Arī izglītības ministrs ir tāds, kas saprot, ka ne visi skolēni ir gudri. Skolā ir ieviesti tādi mācību priekšmeti vai tēmas, kas vajadzīgi dzīvē (oratora māksla, mācība par seksuālām attiecībām, uzvedības etiķete, autovadīšana). Skolēniem vairāk māca viņus interesējošos priekšmetus (ekonomika, informātika, peldēšana, citas valodas, piem., franču, spāņu), atceļot citus priekšmetus (piem., vēsturi) un nodrošinot brīvu mācību priekšmetus izvēli. Vidusskolā skolēni var izvēlēties programmu atbilstoši augstskolu studiju virzienam, ir izveidotas programmas ar lielāku izvēli vai ar kādas profesijas apguves iespējām. Programmas ir vienkāršotas vai saīsinātas. Katrā skolā ir pieejamas visas programmas, kā arī ir apmaiņas programmas ar ārzemēm. Skolotājs vairāk strādā ar skolēnu individuāli, izmantojot radošas mācību metodes, atšķirīgas no citām skolām, ir vairāk praktisku nodarbību, mazāk teorijas, uzdotās vielas apjoms un kontroldarbi ir labāk plānoti, stundās tiek lietoti datori, video un citi palīg līdzekļi, stundas tiek noturētas arī ārpus skolas, katru priekšmetu mācot atbilstošā vidē. Skolotājiem ir lielāka alga, un viņi ir spilgtas personības, ar augstāko izglītību, zināšanām psiholoģijā, 25–30 gadus veci, bet ne vecāki par 60 gadiem, spējīgi mācīt skolēnus ar uzmanības traucējumiem un spējīgi panākt, lai skolēns izprot mācību vielu. Skolas pieaicina viesskolotājus no citu pilsētu skolām. Skolēniem, kas labi mācās, ir atlaides vai privilēģijas, vai materiālie labumi (stipendijas), turpretī sodi tiem, kas nemācās. Skolotājs palīdz apzināties, kāpēc jā mācās labi, un ieinteresē apgūt priekšmetu. Ir iespēja pārlikt eksāmenus, to prasības ir reālistiski sastādītas un izpildāmas, kopumā ir sakārtota vērtēšanas sistēma. Augstskolās ir vairāk budžeta vietu vai izglītība tajās ir par brīvu. Augstskolu skaits ir mazāks, bet tās ir stabilākas. Maznodrošinātie tiek atbalstīti ar brīvpusdienām un grāmatām, skolā ir iespēja mācīties invalīdiem. Pret skolotājiem skolā izturas kā pret cilvēkiem, nepārslogo viņus, pauž pozitīvu atieksmi pret viņiem.

Summary

The aim of the present study was to determine originality and distribution of ideas in the STAT essay "A school of the future" (Sternberg Triarchic Abilities Test, Sternberg, 1993). In the study participated 57 high-school students from the grades 11 and 12 (53% males and 47% females). The age of participants was 17 to 18 and they represented a school with Latvian as an instruction language. In this paper only data of Creativity scales are analyzed. Results of content analysis show that students produce many different ideas about future school – they were classified in 17 fields (categories). Nevertheless, these ideas are not original, but commonly known in Latvia school setting. More than 50% of ideas suggest the improvement of school material environment, about 33% to improve the learning processes, and about 20% to improve teachers' professionalism and attitudes towards students. Only 5% ideas were original, which is not enough for using the STAT essay to measure creativity with a sufficient degree of variation.

Key words: *creativity, content analysis.*

Uzvedības traucējumu iezīmju saistība ar vardarbības pieredzi un traumas simptomiem 11–13 gadus veciem bērniem

Conduct Disorders of Abuse and Trauma Symptoms for 11–13 Years Old Children

Laura Ļebedeva

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasts: laura.l@tvnet.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot saistību starp uzvedības traucējumu iezīmēm, bērnu vardarbības pieredzi un traumas simptomiem. Šajā pētījumā piedalījās 317 piektās klases skolēni un 145 viņu mātes no Latvijas galvaspilsētas. rajonu centriem. mazpilsētām un lauku apvidiem. Pētījumā tika izmantotas šādas metodes: „Bērniības traumas aptauja” un „Bērna uzvedības aptauja”. „Traumas simptomu aptauja” un „Konflikta taktikas skala”. Šajā pētījumā tika noskaidrots, ka pastāv pozitīva korelācija starp bērnu uzvedības traucējumu iezīmēm, vardarbības pieredzi un traumas simptomiem. Tika atrasta pozitīva korelācija starp visiem vardarbības veidiem un uzvedības traucējumiem. Uzvedības traucējumu iezīmes visciešāk saistītas ar šādiem traumas simptomiem: agresiju/dusmām, seksuālajām raizēm, disociāciju un depresiju. Vardarbības pieredze visciešāk saistīta ar šādiem traumas simptomiem: dusmām un agresiju, depresiju, disociāciju un depresiju.

Atslēgvārdi: uzvedības traucējumi, vardarbības pieredze, traumas simptomi.

Pēdējos gados tiek veikts salīdzinoši daudz pētījumu, lai noskaidrotu un labāk izprastu, kāda saistība ir starp bērniībā piedzīvoto vardarbības pieredzi un dažādām emocionālajām un uzvedības problēmām. Šie pētījumu rezultāti galvenokārt norāda uz daudzveidīgām un nozīmīgām emocionālām un uzvedības problēmām (*Crouch & Milner, 1993; Egeland, Yates, Appleyard, & van Dulmen, 2002; Trickkett & McBride-Chang, 1995*). Ja vardarbībā cietušus vai novārtā pamestus bērnus salīdzina ar bērniem, kuri nav cietuši no vardarbības vai nav novārtā pamešanas, tad, lai gan tiek izmantoti dažādi instrumenti, iegūst sarnērā līdzīgus rezultātus: bērni, kuri ir cietuši no vardarbības, uzrāda daudz augstāku uzvedības un emocionālo problēmu līmeni. Viņi uzrāda daudz nozīmīgākas gan internālās (iekšējās), gan eksternālās (ārējās) uzvedības problēmas (*de Paul & Arruabarena, 1995; Shonk & Cicchetti, 2000*), daudz vairāk disciplīnas problēmu skolā (*Kendall-Tackett & Eckenrode, 1996*) un daudz vairāk depresijas un trauksmes simptomu (*Cerezo &*

Frias, 1994; Merry & Andrews, 1994). Turklāt viņi ir daudz agresīvāki pret saviem vienaudžiem vai arī sociāli daudz izolētāki (Prino & Peyrot, 1994; Shields & Cicchetti, 2001), un viņiem ir nabadzīgākas sociālās iemaņas (Levendosky, Okun, & Parker, 1995); viņiem ir daudz lielākas iespējas būt atstumtiem no saviem vienaudžiem vai arī kļūt par to agresivitātes upuriem (Rogosh & Cicchetti, 1994), viņiem ir arī lielākas grūtības ar savu emociju regulāciju (Shields & Cicchetti, 2001). Bērniem, kuri cietuši no seksuālas vardarbības, ir spēcīgi izteikti pēctraumas stresa sindroma simptomi (Wolfe, Sas, & Wekerle, 1992), seksualizēta uzvedība un miega traucējumi (Wells, McCann, Adams, Voris, & Ensign, 1995).

Ir konstatēts, ka seksuālas vardarbības pieredze bērībā palielina risku daudzu traucējumu attīstībai (šis saraksts iekļauj pēctraumas stresa sindromu, pašnāvību, depresiju, trauksmi, pazeminātu pašvērtējuma attīstīšanos, disociācijas, obsesīvi kompulsīvus traucējumus, fobijas, paranojālas idejas, atkarības, ēšanas traucējumus un personības traucējumus (Browne & Finkelhor, 1986; Deblinger, McLeer, Atkins, Ralphe, & Foa, 1989; Hill et al., 2000; Jasinski, Williams, & Siegel, 2000; McClelland, Mynors-Wallis, Fahy, & Treasure, 1991; Mulder, Beautrais, Joyce, & Fergusson, 1999; Silverman, Reinherz, & Giaconia, 1996). Turklāt seksuālas vardarbības pieredze paaugstina arī naidīgumu un agresijas līmeni pusaudžiem un pieaugušajiem (Kendall-Tackett, Williams, & Finkelhor, 1993; Wekerle et al., 2001), kā arī palielina grūtības veidot stabilas intīmās attiecības (Briere & Runtz, 1988; Hill et al., 2001). Seksuālas vardarbības pieredze bērībā tiek saistīta arī ar pārāgru seksuālu attiecību uzsākšanu (Fergusson, Horwood, & Lynskey, 1997), seksuālām problēmām un tieksmi savus partnerus uztvert kā tādus, kuri nerūpējas vai pārlieku kontrolē (Mullen, Martin, Anderson, Romans, & Herbison, 1994).

Pētījumi rāda, ka viena no piedzīvotās traumas sekām ir iespēja būt pakļautam atkal citām traumām (Hanson, Kilpatrick, Falsetti, & Resnick, 1995), īpaši tas attiecas uz seksuālu traumu, bet it īpaši – uz bērībā piedzīvotu seksuālu vardarbību (Messman & Long, 1996; Collins, 1998)

Viens no mehānismiem, kas skaidro, kādēļ piedzīvotā trauma palielina indivīda risku atkārtoti piedzīvot traumu, ir veids, kādā indivīds, kurš piedzīvojis traumu, reaģē uz stresoriem, īpaši, ja indivīdam pēc piedzīvotās traumas ir izteikti pēctraumas stresa simptomi (Orcutt, Erickson, & Wolfe, 2002).

Kā jau minēts, vardarbības pieredze saistīta ar daudzām emocionālām un uzvedības grūtībām. Vardarbības pieredze pusaudžos rada arī paaugstinātu naidīguma un agresijas līmeni, kas var izpausties kā uzvedības traucējumi.

Uzvedības traucējumi ir termins, kas apraksta problemātiskas uzvedības simptomu grupu. Šis termins aprakstīts DSM-IV (APA, 1994), un to raksturo četri uzvedības veidi: agresija pret cilvēkiem vai dzīvniekiem, īpašuma bojāšana, melošana vai zagšana un nopietna likumu un normu pārkāpšana. Tie ir ļoti daudzpusīgi traucējumi gan pēc sastopamības biežuma, gan etioloģijas. Uzvedības traucējumu rašanos var ietekmēt sociāli, psiholoģiski un bioloģiski (ģenētiski) faktori (Crowell, Evans, & O'Donnell, 1987).

Var izdalīt daudzus riska faktoros, kuri veicina uzvedības traucējumu attīstību. Tie ir: ģenētiskas predispozīcijas (Moffit, 1993), noraidoša attieksme pret bērnu, tā pamešana novārtā, nepietiekama bērna uzraudzība, sarežģīts temperaments (Maziade, Caron, Cote, et. al., 1990), hiperaktivitāte/uzmanības deficīts (Hechtman,

& Weiss, 1996), lielas ģimenes, nekonsekventa un barga disciplīna, fiziska un seksuāla vardarbība, zināma veida ģimenes psihopatoloģija (Frick, Lahey, Loeber, & Stouthamer-Loeber, 1992), bērna dzīvošana valsts aprūpē, bieža aprūpētāju maiņa, saistība ar delinkventām vienaudžu grupām (DSM-IV, American Psychiatric Association, 1994).

Šobrīd daudzi pētnieki pievērsušies to ģimenes faktoru izpētei, kuri varētu būt saistīti ar internālu un eksternālu traucējumu parādīšanos.

Jauniešiem ar uzvedības traucējumiem vecāku pieredzē bieži bijusi antisociāla uzvedība (Frick, Lahey, Loeber & Stouthamer-Loeber, 1992). Šie atklājumi daļēji norāda uz ģenētisku faktoru ietekmi (Slutske et al., 1997).

Ir arī iespējams, ka šo bērnu vecākiem varētu būt kāda psihopatoloģijas forma (antisociāla uzvedība), kura ir līdzīga bērnu psihopatoloģijām (uzvedības traucējumiem). Šajās ģimenēs sociālās interakcijas var būt izjauktas. Ģimenē, kurā ir bērns ar antisociālu uzvedību, bieži raksturīgs mazāks emocionālais siltums un sirsnība, mazāka izpratne par bērnu, mazāks emocionālais atbalsts, un šiem bērniem ir mazāka pārraudzība, ja viņus salīdzina ar bērniem bez uzvedības traucējumiem (Frick et al, 1992; Slec, 1996; Vostanis, Nicholls, & Harrington, 1994). Vecāki bērniem ar uzvedības traucējumiem ir tendēti skaidri nepaust savu attieksmi pret pieņemamu vai nepieņemamu uzvedību, nereaģē ar konsekventu disciplīnu par antisociālu uzvedību, neadekvātā veidā uzrauga un pieskata savus bērnus un izmanto neefektīvas problēmu risināšanas stratēģijas (Hemphill, 1996; Patterson, DeBaryshe, & Ramsey, 1989).

Kā jau iepriekš rakstīts, ir konstatēta saistība starp vardarbības pieredzi un uzvedības traucējumiem, kā arī daudz tiek pētīta vardarbības pieredzes saistība ar dažādiem traumas simptomiem, taču maz pētīta ir uzvedības traucējumu saistība ar traumas simptomiem un šo visu trīs mainīgo lielumu savstarpējā saistība. Līdz ar to šī pētījuma mērķis ir pētīt šo trīs mainīgo lielumu savstarpējo saistību. Izvirzīts šāds pētījuma jautājums: kāda ir saistība starp uzvedības traucējumu iezīmēm, vardarbības pieredzi un traumas simptomiem mūsdienu Latvijas apstākļos?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Šajā pētījumā tika iesaistīti 5. klases skolēni un viņu mātes no Latvijas galvaspilsētas, rajonu centriem, mazpilsētām un lauku apvidiem.

Kopā pētījumā piedalījās 462 pētījuma dalībnieki – 317 bērni vecumā no 10 līdz 13 gadiem un 145 viņu mātes vecumā no 29 līdz 52 gadiem. Pētījumā iesaistīto bērnu vidējais vecums ir 11,28 gadi, māšu vidējais vecums – 37,58 gadi.

No 5. klases skolēniem 54,4% bija zēni un 45,6% – meitenes. Iedalījums pēc tautības: latvieši – 81,6%, krievi – 15,8%, cita tautība – 2,5%.

Māšu demogrāfiskie rādītāji. No visām mātēm, kuras atsūtīja aptaujas, 80,3% bija latvietes, 12,7% – krievietes un 7% māšu bija cita tautība. Izglītība: augstākā izglītība – 47,2% māšu, nepabeigta augstākā – 10,6%, vidējā speciālā – 25,4%, vidējā – 16,2% un pamatskolas izglītība – 0,7% māšu.

Pētījuma gaita

Deviņās lielpilsētās un mazpilsētās skolās tika lūgts bērnu vecākiem atļaut bērniem iesaistīties pētījumā, kā arī pašiem tajā piedalīties. Skolās 5. klasēs tika izdalītas 317 aptaujas, kuras bērni aizpildīja klasē. un katram bērnam iedeva vēl vienu aptauju, kuru iedot mātei.

Aptaujas mātēm bija ievietotas aizlīmētā aploksnē, kurā atradās arī vēl tukša aploksnē ar marku, lai bērna māte varētu nosūtīt aizpildīto aptauju. Atpakal no mātēm tika saņemtas 144 aptaujas, t. i., 45.4% no visām mātēm izdalītajām aptaujām.

Lai izveidotu grupas, kurās būtu bērni ar un bez uzvedības traucējumu iezīmēm, tika salīdzināti uzvedības vidējie rādītāji uzvedības mērījumā starp bērniem, mātēm. Tika noskaidrots, ka bērnu uzvedības mērījumā $X = 8.47$ ($S = 4.46$), bet māšu mērījumā $X = 9.76$ ($S = 9.76$), un, kā parāda T kritērija pāru tests, $tad = -2.880$ ($p < 0.001$), kas liecina par statistiski nozīmīgām atšķirībām starp bērnu un māšu uzvedības mērījumiem. Līdz ar to, veidojot bērnu grupas, kurās būtu bērni ar un bez uzvedības traucējumiem, tika izmantots bērnu un māšu bērnu uzvedības mērījums, kura rezultāti tika summēti. Pēc kontrastu grupu veidošanas principa, katrā grupā atstājot 30% no galējām vērtībām, tika izveidotas grupas bērniem ar un bez uzvedības traucējumu iezīmēm.

Metodes

Šajā pētījumā tika izmantotas 4 pētījuma metodes, no kurām divas („Bērnības traumas aptauja” un „Bērna uzvedības aptauja”) aizpildīja gan bērni, gan viņu mātes, bet „Traumas simptomu aptauju” aizpildīja tikai bērni, savukārt „Konflikta taktikas skalu” aizpildīja tikai mātes.

Konflikta taktikas skala (*Conflict Tactics Scale*). Šī aptauja pirmo reizi Latvijā izmantota 1998. gada pētījumā par vardarbību un atkārtoti 2004. gada pētījumā, kad tā tika atkārtoti tulkota un pielāgota Latvijas apstākļiem (Sebre et al., 2004). Šī pētījuma ietvaros tā tika tulkota un piemērota Latvijas apstākļiem. Šo aptauju ir izstrādājis M. Štrauss (*Straus*, 1995), tā nosaka vecāku vardarbīgo uzvedību tagadnē un to, vai vecāki izmanto vardarbīgas audzināšanas pieejas. Šajā aptaujā ir 22 apgalvojumi saistībā ar pozitīvām un negatīvām vecāku uzvedības izpausmēm. Respondentiem šie apgalvojumi bija jānovērtē pēc 5 ballu sistēmas (1 = nekad, 2 = reti, 3 = dažreiz, 4 = bieži, 5 = vienmēr). Vecākiem tika lūgts atzīmēt, kuras pieejas viņi izmanto situācijās, kad rodas domstarpības starp viņiem un viņu bērnu, savukārt bērniem bija jāatzīmē, kādas pieejas viņu vecāki izmanto, risinot domstarpības. Šie novērtējumi tiek summēti līdzīgi kā augšminētajā aptaujā divās apakšskālās – emocionālā vardarbība un fiziskā vardarbība. Šajā pētījumā Kronbaha alfas ticamības koeficients bērniem ir $\alpha = 0.54$, bet pieaugušajiem $\alpha = 0.75$.

„Bērnības traumas aptauja” (*Childhood Trauma Questionnaire – CTQ*). Šo aptauju izstrādājis D. Bernstīns (*Bernstein & Fink*, 1998). Latvijā tā pirmo reizi izmantota pētījumā „Laulību, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte” (Sebre et al., 2004). Pētījuma ietvaros to tulkoja un piemēroja Latvijas apstākļiem. Aptauja mēra vardarbības pieredzi, kas piedzīvota bērnības laikā, un tajā ir 32 apgalvojumi, kas saistīti ar emocionālo, fizisko vardarbību

ģimenē un seksuālo vardarbību ģimenē vai ārpus tās. Tā, piemēram, emocionālā vardarbība tika mērīta ar apgalvojumu – „Kāds manā ģimenē mani izsmēja vai pazemoja”, fiziskā vardarbība, piemēram, ar apgalvojumu – „Kāds manā ģimenē sita mani tik stipri, ka bija redzami zilumi vai sitienu pēdas” un seksuālā vardarbība ģimenē vai ārpus tās tika mērīta, piemēram, ar apgalvojumu – „Vecumā līdz 17 gadiem kāds pieaugušais vai kāds vismaz 5 gadus vecāks par mani draudēja ievainot vai apmelot mani, ja es nepiekrītu seksuālām darbībām ar viņu”. Respondenti katru apgalvojumu novērtēja pēc 5 ballu sistēmas (1 = nekad, 2 = vienu vai divas reizes, 3 = dažreiz, 4 = bieži, 5 = ļoti bieži). Šo aptauju aizpildīja gan bērni, gan viņu vecāki. Šajā pētījumā Kronbaha alfas ticamības koeficients bērniem ir šāds: emocionālās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,82$, fiziskās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,74$ un seksuālās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,85$, savukārt pieaugušajiem emocionālās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,89$, fiziskās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,79$ un seksuālās vardarbības apakšskalā $\alpha = 0,66$.

Iegūtās atbildes analizēja divos veidos. Pirmkārt, katram bērnam tika aprēķināts katra vardarbības veida vidējais rādītājs saistībā ar viņa atzīmēto vecāku vardarbīgās rīcības biežumu – kopumā summējot vidējos rādītājus trijās apakšskalās: emocionāla vardarbība ģimenē, fiziska vardarbība ģimenē un seksuāla vardarbība ģimenē vai ārpus tās. Tādā pašā veidā arī tika aprēķināta bērnu vecāku vardarbības pieredze bērībā.

Otrkārt, saistībā ar katru vardarbības veidu respondenti tika sadalīti divās grupās: tie, kuri uzrāda, ka ir cietuši, un tie, kuri uzrāda, ka nav cietuši no vardarbības. Saistībā ar emocionālu vardarbību: ja respondents uzrāda, ka viņš ir cietis – kaut arī tikai “dažreiz” – no smagākiem apvainojumiem (“Kāds manā ģimenē mani izsmēja vai pazemoja”) vai “bieži” cietis no salīdzinoši vieglākiem apvainojumiem (“Kāds manā ģimenē lika man justies vainīgam”), tā tika uzskatīta par emocionālu vardarbību. Par fizisko vardarbību: ja respondents uzrādīja, ka viņš ir cietis pat “vienu vai divas reizes” no smagākiem apvainojumiem (“Kāds manā ģimenē sita mani tik stipri, ka bija redzami zilumi vai sitienu pēdas”) jeb “dažreiz” cietis no salīdzinoši vieglākiem apvainojumiem (“Kāds manā ģimenē mani sita”), tā tika uzskatīta par fizisku vardarbību. Par seksuālo vardarbību: ja respondents atbildēja pat “vienu vai divas reizes” par jebkuru no apgalvojumiem, kas norādīja uz seksuālu vardarbību, tika uzskatīts, ka viņš vai viņa ir cietuši no seksuālas vardarbības.

Bērnu traumas simptomu aptauja (*Trauma Symptom Checklist for Children – TSCC*), izstrādājis J. Brīrs (*J. Briere*, 1995). Šī aptauja pirmo reizi Latvijā izmantota 1998. gada pētījumā par vardarbību un arī 2004. gada pētījumā, kad tā tika atkārtoti tulkota un pielāgota Latvijas apstākļiem (Sebre et al., 2004). Šo aptauju izmantoja, lai novērtētu bērnu izjūtas un emocijas, kas bieži saistītas ar pārdzīvotu traumas situāciju – vai viņi cieš no nepatīkamām izjūtām. Kopumā aptaujā ir 54 apgalvojumi, kuri tiek summēti šādās apakšskalās: depresija ($\alpha = 0,77$) – “Es jūtos bēdīgs un nelaimīgs”, dusmas/agresija ($\alpha = 0,81$) – “Es jūtos dusmīgs”, disociācija ($\alpha = 0,78$) – „Es „atslēdzu” savu prātu, lai man nebūtu jādodomā”, pēctraumas stresa simptomi ($\alpha = 0,77$) – „Es atceros notikumu, kas man nepatika”, trauksme ($\alpha = 0,72$) – “Es uztraucos”, seksuālās raizes ($\alpha = 0,68$) – “Es domāju par seksu, kad nevēlos domāt par to” u. c. Respondentiem bija jānovērtē šie apgalvojumi pēc 4 ballu sistēmas (0 = nekad, 1 – dažreiz, 2 = bieži, 3 = gandrīz visu laiku).

Bērna uzvedības aptauju (*The Child Behavior Checklist – CBCL*) izveidoja T. Akenbahs (*Achenbach*, 1991). To aizpildīja gan bērna māte, gan bērna tēvs, kā arī paši bērni. Latvijā šī metode līdz šim ir izmantota studentu maģistra darbu ietvaros, un tā tika arī izmantota pētījuma „Laulību, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte” (2004). Šī pētījuma ietvaros tā tika tulkota un piemērota Latvijas apstākļiem. Šajā aptaujā ir astoņas apakšskalas: atturīga uzvedība, somatiskas sūdzības, trauksmaini/depresīvi simptomi, sociālas problēmas, domāšanas problēmas, uzmanības problēmas, delinkventa uzvedība, agresīva uzvedība. Šajā pētījumā izmantota tikai viena aptaujas apakšskala – delinkventa uzvedība, ar kuras palīdzību noskaidroja bērna uzvedības problēmu dziļumu. Apakšskalā ir 22 apgalvojumi, kurus vajadzēja novērtēt pēc 3 punktu Likerta skalas (0 = nekad, 1 = dažreiz, 2 = bieži). Šajā pētījumā Kronbaha alfas ticamības koeficients bērniem ir 0.77, bet pieaugušo $\alpha = 0.82$.

Rezultāti

Tika noskaidrots, ka kopumā, ņemot vērā visus jautājumus par vardarbību pēc CTQ, respondenti uzrādījuši, ka no emocionālas vardarbības ir cietuši 22.6 % bērnu, no fiziskas vardarbības – 15.3% bērnu, bet no seksuālās vardarbības ir cietuši 2.7% bērnu.

Tika aplūkots arī, cik lielā mērā vecāki atzīst (pēc CTS) savu vardarbīgo izturēšanos pret bērniem. Tika noskaidrots, ka 28.8% māšu atzīst, ka izturējušās pret bērnu emocionāli vardarbīgā veidā, un 14.0% māšu atzīst, ka izturējušās pret bērnu fiziski vardarbīgā veidā.

Vardarbības pieredze var radīt dažādus simptomus, tādēļ tika izmantota Traumas simptomu aptauja, lai noskaidrotu, vai pastāv saistība starp traumas simptomiem un vardarbības pieredzi un kuri simptomi uzrāda visciešāko saistību ar vardarbības pieredzi bērniem.

Noskaidrojās, ka pastāv saistība starp uzrādīto (pēc CTQ) vardarbības pieredzes biežumu un traumas simptomiem. Visiem traumas simptomiem (depresijai, agresijai/dusmām, disociācijām, pēctraumas stresa simptomiem, trauksmei un seksuālajām raizēm) ir statistiski nozīmīga ($p < 0.001$) korelācija ar vardarbības pieredzes biežumu bērniem. Visciešākā korelācija ir starp emocionālās vardarbības biežumu un depresiju ($r = 0.54$, $p < 0.001$), agresiju/dusmām ($r = 0.51$, $p < 0.001$) un disociāciju ($r = 0.48$, $p < 0.001$). Savukārt, atzīmētās fiziskās vardarbības biežumam ciešākā korelācija ir ar disociāciju ($r = 0.43$, $p < 0.001$), agresiju/dusmām ($r = 0.41$, $p < 0.001$) un depresiju ($r = 0.35$, $p < 0.001$). Atzīmētās seksuālās vardarbības biežumam ciešākā korelācija ir ar agresiju/dusmām ($r = 0.31$, $p < 0.001$), disociāciju ($r = 0.29$, $p < 0.001$) un seksuālajām raizēm ($r = 0.51$, $p < 0.001$) (sk. 1. tabulu).

1. tabula

Bērnu uzrādītā emocionālās, fiziskās un seksuālās vardarbības saistība ar bērnu uzrādītajiem traumas simptomiem (n = 317)

Vardarbības veidi	Depresija	Agresija/ dusmas	Disociācija	PTSS	Trauksme	Seksuālās raizes
Emocionālā vardarbība	0.54**	0.51**	0.48**	0.42**	0.46**	0.40**
Fiziskā vardarbība	0.35**	0.41**	0.43**	0.31**	0.35**	0.31**
Seksuālā vardarbība	0.25**	0.31**	0.30**	0.16**	0.22**	0.29**

**p<0.001

Tika aplūkots arī, vai pastāv saistība starp uzrādīto (pēc CTQ) vardarbības pieredzes biežumu bērniem un uzvedības traucējumiem. Tika noskaidrots, ka bērnu uzvedības traucējumu līmenis ir statistiski nozīmīgi saistīts ar bērnu atzīmēto fiziskās vardarbības biežumu ($r = 0,33$, $p < 0,001$), seksuālās vardarbības biežumu ($r = 0,33$, $p < 0,001$) un emocionālās vardarbības biežumu ($r = 0,26$, $p < 0,001$). Tika arī noskaidrots, ka bērnu uzvedības traucējumu līmenis statistiski nozīmīgi ir saistīts ar vecāku piedzīvoto vardarbību bērnībā – tēva bērnībā piedzīvotās emocionālās vardarbības biežums ($r = 0,29$, $p < 0,005$), mātes bērnībā piedzīvotās emocionālās vardarbības biežums ($r = 0,26$, $p < 0,001$), mātes bērnībā piedzīvotās fiziskās vardarbības biežums ($r = 0,19$, $p < 0,005$) un mātes bērnībā piedzīvotās seksuālās vardarbības biežums ($r = 0,19$, $p < 0,005$) (sk. 2. tabulu).

2. tabula

Bērnu summētā* uzvedības traucējumu līmeņa saistība ar uzrādīto vardarbības pieredzi un vecāku uzrādīto vardarbīgo izturēšanos pret bērnu (n = 144)

	Bērnu summētais uzvedības traucējumu līmenis
Bērnu uzrādītā emocionālās vardarbības pieredze	0,26**
Bērnu uzrādītā fiziskās vardarbības pieredze	0,33**
Bērnu uzrādītā seksuālās vardarbības pieredze	0,34**
Mātes uzrādītā emocionāli vardarbīgā izturēšanās pret bērnu	0,42**
Mātes uzrādītā fiziski vardarbīgā izturēšanās pret bērnu	0,40**

* Bērnu un mātes norādīto uzvedības traucējumu līmeņa summa.

**p<0.001.

Par bērnu uzvedības traucējumu līmeni un māšu uzrādīto (pēc CTS) vardarbīgas izturēšanās biežumu tika noskaidrots, ka pastāv statistiski nozīmīga saistība starp bērnu uzvedības traucējumu līmeni un mātes emocionāli vardarbīgo izturēšanos ($r = 0,42$, $p < 0,001$), mātes fiziski vardarbīgo izturēšanos ($r = 0,40$, $p < 0,001$) (sk. 2. tabulu).

Izmērot uzvedības traucējumu saistību ar traumas simptomiem, noskaidrojās, ka uzvedības traucējumiem visciešākā saistība ir ar agresiju/dusmām ($r = 0,47$, $p < 0,001$), seksuālajām raizēm ($r = 0,29$, $p < 0,001$), disociāciju ($r = -0,26$, $p < 0,001$) un depresiju ($r = 0,22$, $p < 0,005$), bet nav saistības ar pēctrauma stresa simptomiem un trauksmi (sk. 3. tabulu).

3. tabula

Bērnu summētā* uzvedības traucējumu līmeņa saistība ar bērnu uzrādītajiem traumas simptomiem (n = 144)

	Bērnu summētais uzvedības traucējumu līmenis
Depresija	.222*
Agresija/dusmas	.468**
Disociācija	.264**
PTSS	.169
Trauksme	.097
Seksuālās raizes	.285**

* Bērnu un mātes norādīto uzvedības traucējumu līmeņa summa.

** p<0.001.

Tika veikta multiplās regresijas analīze ar bērnu aprēķināto uzvedības traucējumu līmeni kā atkarīgo mainīgo. Rezultāti rāda, ka traumas simptomam – agresijai/dusmām ir vislielākā ietekme uz uzvedības traucējumu līmeni, nosakot 23% no visas iespējamās sakarības (beta = 0.92, p<0.000). Otra nozīmīgākā ietekme ir bērnu uzrādītajai fiziskās vardarbības pieredzei (beta = 0.58, p<0.05), kas nosaka 4% no visas iespējamās sakarības. Trešā nozīmīgākā ietekme ir traumas simptomam – seksuālajām raizēm (beta = 0.76, p<0.05), kas arī nosaka papildus 4% no visas iespējamās sakarības (sk. 4. tabulu).

4. tabula

Regresiju analīze: bērnu summētais* uzvedības traucējumu līmenis, uzrādītā vardarbības pieredze un uzrādītie traumas simptomi

Modelis	Ietekmējošie mainīgie	Beta	R ²	p
1	Traumas simboms – agresija/dusmas	0.92	0.23	0.000
2	Traumas simboms – agresija/dusmas	0.77	0.27	0.000
	Bērnu uzrādītā fiziskās vardarbības pieredze	0.58		0.025
3	Traumas simboms – agresija/dusmas	0.73	0.31	0.000
	Bērnu uzrādītā fiziskās vardarbības pieredze	0.34		0.023
	Traumas simboms - seksuālās raizes	0.76		0.029

* Bērnu un mātes norādīto uzvedības traucējumu līmeņa summa.

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti parāda, ka bērnu uzvedības traucējumu iezīmes ir saistītas ar vardarbības pieredzi un traumas simptomiem.

Šajā pētījumā tika noskaidrots, ka pastāv ciešas korelācijas starp bērnu uzrādīto emocionālo, fizisko un seksuālo vardarbību un uzvedības traucējumu iezīmēm. Šāda saistība tiek atrasta arī citos pētījumos (Frick, Lahey, Loeber, & Stouthammer-Loeber, 1992). Tas var būt saistīts ar to, ka bērni piesavinās uzvedības modeļus un var iemācīties konfliktus un nesaskaņas risināt vardarbīgā veidā. Turklāt vardarbības pieredze izraisa dusmas un agresiju, kas var izpausties ne tikai pret vardarbības veicēju, bet arī pret citiem cilvēkiem, īpaši tad, ja vardarbības upuris ir vājāks un nespēcīgāks vai atkarīgs no vardarbības veicēja.

Raksturīgi: ja bērns cieš no vardarbības, viņš atrodas šajā pozīcijā, līdz ar to viņa dusmas un agresija var skart plašu cilvēku loku, viņš tās var vērst arī pret dzīvniekiem.

Arī šī pētījuma kontekstā tika iegūts apstiprinājums tam, ka vardarbības pieredze ir saistīta ar uzvedības traucējumiem, jo parādījās cieša saistība starp mātes uzrādīto vardarbīgo izturēšanos pret bērnu un bērna uzvedības traucējumu iezīmēm.

Šis pētījums norāda uz uzvedības traucējumu saistību ar traumas simptomiem. Visciesākā saistība ir starp uzvedības traucējumu iezīmēm un agresiju/dusmām, seksuālajām raizēm, disociāciju un depresiju. Kā zināms, viens no galvenajiem uzvedības traucējumu raksturojumiem ir agresija pret citiem cilvēkiem un dzīvniekiem (APA, 1994), tas saskan arī ar šī pētījuma rezultātiem. Tie norāda arī uz uzvedības traucējumu saistību ar depresiju, ko psihiatrijā mēdz dēvēt par maskēto depresiju. Tādējādi, strādājot ar bērniem, kuriem ir vērojami uzvedības traucējumi, būtu svarīgi pievērst uzmanību arī viņu depresijas līmenim.

Tika noskaidrots, ka visiem traumas simptomiem (depresijai, agresijai/dusmām, disociācijām, pēctraumas stresa simptomiem, trauksmei un seksuālajām raizēm) ir statistiski nozīmīga saistība ar vardarbības pieredzes biežumu bērniem. Šie rezultāti saskan ar citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem (Ether, L., Lemelin, J. P., & Lacharite, C., 2004; Shonk & Cicchetti, 2000; Egeland, Yates, Appleyard, & van Dulmen, 2002; Wells, McCann, Adams, Voris, & Ensign, 1995). Tas parāda, ka vardarbības pieredze ir saistīta ar tālāko bērna emocionālo attīstību un spēj radīt nopietnus emocionālus traucējumus.

Analizējot vardarbības veidu saistību ar dažādiem traumas simptomiem, var redzēt, ka visi vardarbības veidi visciešākās saistības uzrāda ar vieniem un tiem pašiem traumas simptomiem. Būtiskākā atšķirība ir tā, ka pie seksuālās vardarbības pie ciešākajām korelācijām neparādās depresija, bet gan seksuālās raizes. Tas norāda uz to, ka seksuālā vardarbība ir saistīta ar bērna turpmāko dzimumattīstību. Līdzīgi rezultāti ir iegūti arī citos pētījumos (Cerezo & Frias, 1994; Merry & Andrews, 1994; Simpson & Miller, 2002; Nelson et al., 2002; Jasinski, Williams, & Siegel, 2000; Hill et al., 2000). Par dažādām seksualitātes problēmām (seksualizēta uzvedība, nepiemērota partneru izvēle, vecumam neatbilstoša seksuāla uzvedība u. c.) un to saistību ar seksuālo vardarbību norāda vairāki pētījumi (Fergusson, Horwood, & Lynskey, 1997; Roosa, Tein, Reinholz, & Angelini, 1997; Stock, Bell, Boyer, & Connell, 1997; Kendall-Tackett, Williams, & Finkelhor, 1993; Wekerle et al., 2001; Wells, McCann, Adams, Voris, & Ensign, 1995).

Pētījuma rezultāti parāda, ka vislielākā ietekme uz uzvedības traucējumu līmeni ir traumas simptomam – agresijai/dusmām, tad – bērnu uzrādītajai fiziskās vardarbības pieredzei, un trešā nozīmīgā ietekme ir traumas simptomam – seksuālajām raizēm. Tas saskan ar citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem: vardarbības pieredzes rezultātā pieaug agresijas un naidīguma līmenis (Kendall-Tackett, Williams, & Finkelhor, 1993; Wekerle et al., 2001). Šie rezultāti liek domāt, ka, strādājot ar bērniem, kuriem ir uzvedības traucējumi, liela uzmanība jāpievērš viņu dusmām un jāmāca viņiem, kā kontrolēt savas dusmas un izrādīt tās sociāli pieņemamos veidos. Trešā nozīmīgākā ietekme uz uzvedības traucējumiem ir seksuālajām raizēm, kas ir samērā maz pētīts jautājums šādā skatījumā. Seksuālajām

raizēm kā traumas simptomam raksturīgi, ka bērns daudz domā un raizējas par seksuālām izjūtām un tēmām, bet nav runa par reālu seksuāli uzbrūkošu uzvedību, ko dažkārt saista ar uzvedības traucējumiem. Šajā gadījumā to var skaidrot ar spriedzi, ko izjūt bērns: iespējams, ka uzvedības grūtības rodas no tā, ka viņam ir nepieciešamība šo spriedzi izlādēt vai arī ir nepieciešamība no šīm domām un izjūtām atbrīvoties, tādēļ viņa darbība izraisa spēcīgas emocijas, izvēloties riskantu uzvedību un pārkāpjot pieņemtās normas un likumus. Šie rezultāti parāda arī to, ka uzvedības traucējumu veidošanās ir saistīta gan ar bērna kognitīvo, gan afektīvo sfēru.

Šī pētījuma praktiskā nozīme: tas ļauj labāk izprast bērnus ar uzvedības traucējumiem un vardarbības pieredzi. Kā redzams no pētījumā iegūtajiem rezultātiem, uzvedības traucējumi un vardarbības pieredze ir savstarpēji saistīti, tas liek pārdomāt jautājumus par Latvijā veiktajiem preventīvajiem pasākumiem, lai mazinātu vardarbību pret bērniem. Šobrīd Latvijā ir veikti vairāki pasākumi un īstenoti vairāki projekti, kas saistīti ar vardarbības pieredzes pārstrādi un vardarbības līmeņu mazināšanu. Būtiskākie no tiem ir: Valsts programma, kas paredz no vardarbības cietušu bērnu rehabilitāciju institūcijā un/vai dzīvesvietā, apmācības programmas speciālistiem, kas strādā ar vardarbībā cietušiem bērniem; nevalstiskās organizācijas, sadarbojoties ar valsts institūcijām, izstrādā dažādus projektus, kuros vecāki tiek apmācīti izmantot efektīvākus disciplinēšanas paņēmienus, vecāku apmācības programma „Bērnu emocionālā audzināšana”, bērnu apmācības programmas, kurās viņiem tiek mācīts, kā atpazīt apdraudošas situācijas un atbilstoši rīkoties. Lai gan šajā jomā veikti daudzi pasākumi, joprojām vardarbības rādītāji ir vēl samērā augsti, un, kā parāda arī šī pētījuma rezultāti, vardarbības pieredze ir saistīta ar nopietniem emocionāliem un uzvedības traucējumiem. Līdz ar to nepieciešams arī turpmāk īstenot visus pasākumus, kas saistīti gan ar vardarbības seku mazināšanu, gan preventīvas nodrošināšanu.

Šis pētījums paver iespējas tālākai pētnieciskai darbībai. Šajā pētījumā tika iekļautas tikai mātes un bērnu pašnovērtējuma aptaujas, taču nākotnē, lai iegūtu objektīvākus datus, varētu izmantot arī bērnu uzvedības novērošanu un/vai skolotāju veikto bērnu uzvedības novērtējumu. Pētījumu var padziļināt specifiskāk, pētot, kā savstarpēji darbojas visi trīs uzvedības traucējumus veidojošie faktori: sociālie, psiholoģiskie un bioloģiskie (ģenētiskie) faktori.

Literatūra

- Achenbach, T. M. *Manual for the Child Behavior Checklist 4-18 and 1991 Profile*. Burlington: University of Vermont, Department of Psychiatry, 1991.
- American Psychiatric Association. *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th edn.). Washington, DC: Author, 1994.
- Bernstein, D. P., Fink, L. *Childhood Trauma Questionnaire: a Retrospective Self-report*. San Antonio: The Psychological Corporation, 1998.
- Briere, J. *Trauma Symptom Inventory*. Odessa, FL: Psychological assessment Resources, 1995.
- Briere, J., & Runtz, M. Symptomatology Associated with Child Sexual Victimization in a Non-clinical Adult Sample. *Child Abuse & Neglect*, 1988, 12, pp. 51-59.
- Browne, A., & Finkelhor, D. Impact of Child Sexual Abuse: a Review of the Research. *Psychological Bulletin*, 1986, 99, pp. 66-77.

- Cerezo, M. A., & Frias, D. Emotional and Cognitive Adjustment in Abused Children. *Child Abuse & Neglect*, 1994, 18, pp. 923-932.
- Collins, M. E. Factors Influencing Sexual Victimization and Revictimization in a Sample of Adolescent Mothers. *Journal of Interpersonal Violence*, 1998, 13, pp. 3-24.
- Crouch, J., & Milner, J. S. Effects of Child Neglect on Children. *Criminal Justice and Behavior*, 1993, 20, pp. 49-65.
- Crowell, D., Evans, I., & O'Donnell, C. *Childhood Aggression and Violence*. New York: Plenum, 1987.
- Deblinger, E., McLeece, S., Atkins, M. S., Ralph, D., & Foa, E. Post-traumatic Stress in Sexually Abused Physically Abused and Non-abused Children. *Child Abuse & Neglect*, 1989, 13, pp. 403-408.
- De Paul, J., & Arruabarena, M. I. Behavior Problems in School-Aged Physically Abused and Neglected Children in Spain. *Child Abuse & Neglect*, 1995, 19, pp. 409-418.
- Egeland, B., Yates, T., Appleyard, K., & van Dulmen, M. The Long-term Consequences of Maltreatment in the Early Years: a Development Pathway Model to Antisocial Behavior. *Children's Services*, 2002, 5, pp. 249-260.
- Fergusson, D., Horwood, L. J., & Lynskey, M. T. Childhood Sexual Abuse, Adolescent Sexual Behaviors and Sexual Revictimization. *Child Abuse & Neglect*, 1997, 21(8), pp. 789-803.
- Frick, P. J., Lahey, B. B., Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. Family Risk Factors to Oppositional Defiant Disorder and Conduct Disorder: Parental Psychopathology and Maternal Parenting. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1992, 60, pp. 49-55.
- Hanson, R. F., Kilpatrick, D. G., Falsetti, S. A., & Resnick, H. S. Violent Crime and Mental Health. In: J. R. Freedy & S. E. Hobfoll (Eds.), *Traumatic Stress: from Theory to Practice*. New York: Plenum, 1995, pp.129-161.
- Hechtman, L., & Weiss, G. Controlled Prospective Fifteen Year Follow-up Hyperactives as Young Adults: Non-medical Drug and Alcohol use and Anti-social Behavior. *Canadian Journal of Psychiatry*, 1996, 31, pp. 557-567.
- Hemphill, S. A. Characteristics of Conduct - Disordered Children and their Families: a Review. *Australian Psychologist*, 1996, 31, pp. 109-118.
- Hill, J., Davis, R., Rollinson, L., & Fear, S. Childhood Sexual Abuse and Affective Symptoms in Women: a General Population Study. *Psychological Medicine*, 2000, 30, pp. 1283-1291.
- Hill, J., Pickles, A., Burnside, E., Byatt, M., Rollinson, L., Davis, R., & Harvey, S. Child Sexual Abuse, Poor Parental Care and Adult Depression: Evidence for Different Mechanisms. *British Journal of Psychiatry*, 2001, 179, pp. 104-109.
- Jasinski, J. L., Williams, L. M., & Siegel, J. Childhood Physical and Sexual Abuse as Risk Factors for Heavy Drinking Among African-American Women. *Child Abuse & Neglect*, 2000, 24 (8), pp. 1061-1071.
- Kendall-Tackett, K. A., & Eckenrode, J. The Effects on Academic Achievement and Disciplinary Problems: a Developmental Perspective. *Child Abuse & Neglect*, 1996, 20, pp. 161-169.
- Kendall-Tackett, K. A., Williams, I. M., & Finkelhor, D. Impact of Sexual Abuse on Children: a Review and Synthesis of Recent Empirical Studies. *Psychological Bulletin*, 1993, 113, pp. 164-180.
- Levendosky, A. A., Okun, A., & Parker, J. G. Depression and Maltreatment as Predictors

- of Social Competence and Social Problem Solving Skills in School-age Children. *Child Abuse & Neglect*. 1995. 19, pp. 1183–1195.
- Maziade, M., Caron, C., Cote, R., et. al. Psychiatric Status of Adolescents who had Extreme Temperaments at age 7. *American Journal of Psychiatry*. 1990. 147, pp. 1531–1536.
- McClelland, L., Mynors-Wallis, L., Fahy, T., & Treasure, J. Sexual Abuse, Disordered Personality and Eating Disorders. *British Journal of Psychology*, 1991. 10, pp. 63–68.
- Merry, S., & Andrews, L. Psychiatric Status of Sexually Abused Children 12 Months after Disclosure of Abuse. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 1994. 33, pp. 939–944.
- Messman, T. L., & Long, P. J. Child Sexual Abuse and its Relationship to Revictimization in Adult Women: a Review. *Clinical Psychology Review*. 1996. 16, pp. 397–420.
- Mulder, R. T., Beautrais, A. L., Joyce, P. R., & Fergusson, D. M. Relationship Between Dissociation, Childhood Sexual Abuse, Childhood Physical Abuse, and Mental Illness in a General Population Sample. *American Journal of Psychiatry*, 1999, 155(6), pp. 806–811.
- Orcutt, H. K., Erickson, D. J., & Wolfe, J. A Prospective Analysis of Trauma Exposure: the Mediating Role of PTSD Symptomatology. *Journal of Traumatic Stress*. 2002. 15, pp. 259–266.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., & Ramsey, E. A Developmental Perspective on Antisocial Behavior. *American Psychologist*. 1989. 44, pp. 329–335.
- Prino, C. T., & Peyrot, M. The Effects of Child Physical Abuse and Neglect on Aggressive, Withdrawn, and Prosocial Behavior. *Child Abuse & Neglect*, 1994. 18, pp. 871–884.
- Rogosh, F. A., & Cicchetti, D. Illustrating the Interface of Family and Peer Relations through the Study of Child Maltreatment. *Social Development*. 1994. 3, pp. 291–308.
- Shields, A., & Cicchetti, D. Parental Maltreatment and Emotional Dysregulation as Risk Factors for Bullying and Victimization in Middle Childhood. *Journal of Clinical Psychology*. 2001. 30, pp. 349–363.
- Shonk, S. M., & Cicchetti, D. Maltreatment, Competency Deficits, and Risk for Academic and Behavioral Maladjustment. *Developmental Psychology*. 2000. 37, pp. 3–17.
- Silverman, A. B., Reinherz, H. Z., & Giaconia, R. M. The Long Term Sequelae of Child and Adolescent Abuse: a Longitudinal Community Study. *Child Abuse & Neglect*. 1996. 20, pp. 709–723.
- Slee, P. T. Family Climate and Behavior in Families with Conduct Disordered Children. *Child Psychiatry and Human Development*. 1996. 26, pp. 255–266.
- Slutske, W. S., Heath, A. C., Dinwiddies, S. H., Madden, P. A. F., Dunne, M. P., Statham, D. J., & Martin, N. G. Modeling Genetic and Environmental Influences in the Etiology of Conduct Disorder: a Study of 2,682 Adult Twin Pairs. *Journal of Abnormal Psychology*. 1997. 106, pp. 266–279.
- Straus, M. A. *Manual for the Conflict Tactics Scales*. Durham, N. H: Family Research Laboratory, University of New Hampshire. 1995.
- Trickett, P. K., & McBride-Chang, C. The Developmental Impact of Different Forms of Child Abuse and Neglect. *Developmental Review*, 1995. 15, pp. 311–337.

- Vostanis, P., Nicholls, J., & Harrington, R. Maternal Expressed Emotion in Conduct and Emotional Disorders of Childhood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1994, 35, pp. 365-376.
- Wekerle, C., Wolfe, D. A., Hawkins, D. L., Pittman, A. L., Glickman, A., & Lovald, B. F. Childhood Maltreatment, Posttraumatic Stress Symptomatology, and Adolescent Dating Violence: Considering the Value of Adolescent Perceptions of Abuse and a Trauma Mediation Model. *Developmental & Psychopathology*, 2001, 847-871.
- Wells, R., McCann, J., Adams, J., Voris, J., & Ensign, J. Emotional, Behavioral, and Physical Symptoms Reported by Parents of Sexually Abused, Nonabused, and Allegedly Abused Prepubescent Females. *Child Abuse & Neglect*, 1995, 19, 155-163.
- Wolfe, D., Sas, L., & Wekerle, C. Factors Associated with the Development of Post-traumatic Stress Disorder Among Child Victims of Sexual Abuse. *Child Abuse & Neglect*, 1992, 18, pp. 37-50.

Summary

The purpose of this research to examine the connection between conduct disorders, abuse experience in childhood and trauma symptoms. 317 fifth grade students and 145 of their mothers participated in this research. Respondents completed "Conflict Tactics Scale", "Childhood Trauma Questionnaire", "Trauma Symptom Checklist for Children" and "The Child Behavior Checklist". In this research it was found out that there is a positive correlation between conduct disorders, abuse experience and symptoms of a trauma. There exist positive correlations between different forms of abuse and conduct disorders. Conduct disorders are most strongly connected with following symptoms of trauma: aggression/anger, sexual concerns, abuse experience and depression. Abuse experience it is most strongly connected to the following symptoms of trauma: aggression/anger, abuse experience and depression.

Key words: conduct disorders, child abuse, symptoms of a trauma.

Piesaistes stils, dusmas un vardarbības starppaaudžu pārmantojamības pārtraukšana

Attachment Style, Anger and Discontinuation of Abuse

Sandra Sebre, Laura Ļebedeva

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte. Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: sebre@lu.lv

Šī pētījuma mērķis bija izpētīt ar emocionālo vardarbību saistītos "riskā faktoros" un "aizsargājošos faktoros" un izpētīt vardarbības starppaaudžu pārmantojamības saistību ar māšu piesaistes stiliem. Pētījumā piedalījās 245 mātes, kuras izpildīja anketas un novērtēja apgalvojumus par vardarbības pieredzi bērnībā ģimenē, psihosociāliem simptomiem, alkohola lietošanu, materiālo labklājību, sociālo atbalstu un tagadnes uzvedību ar savu bērnu. Pētījuma rezultāti rāda, ka mātes emocionāli vardarbīgā rīcība pret bērnu tagadnē ir saistīta ar viņas bērnībā pārciesto vardarbību, kā arī ar viņas emocionālo situāciju tagadnē sakarā ar dusmu, depresiju un disociāciju rādītājiem. Pārmērīga alkohola lietošana arī ir saistīta ar pastiprinātu emocionālu vardarbību pret bērnu. Savukārt, sociālais atbalsts tiek uzrādīts kā "aizsargājošs faktors" ar negatīvu korelāciju pret tagadnes emocionālo vardarbību. Kad visi šie potenciālie "riskā faktori" un "aizsargājošie faktori" tiek ievadīti multiplās regresijas analizē ar emocionālo vardarbību tagadnē kā atkarīgo mainīgo, ietekmējošie faktori ir mātes dusmu līmenis, mātes pārciestā emocionālā vardarbība bērnībā un mātes negatīvais vērtējums par savu materiālo stāvokli. Pētījuma rezultāti norāda uz vajadzību pēc daudzpusīgām pieejām saistībā ar vardarbīgo māšu rehabilitāciju.

Atslēgvārdi: piesaistes stils, dusmas, vardarbības pārmantojamības pārtraukšana.

Ir vajadzība skaidrāk izprast cēloņus vardarbībai pret bērniem, lai būtu iespēja radīt un attīstīt efektīvākas preventīvās programmas, kas palīdzētu šo vardarbību novērst vai vismaz mazināt. Līdzīgi kā citās valstīs, arī Latvijā liels daudzums bērnu cieš no vardarbības. Nesen, izdarot pētījumu ar 4. un 7. klases bērniem, 28,8% norādīja, ka cieš no emocionālas vardarbības ģimenē, un 17,4% norādīja, ka cieš no fiziskas vardarbības ģimenē (Sebre et al., 2004). Šie dati no Latvijas bērniem tika salīdzināti ar aptauju rezultātiem Lietuvā, kur 33,3% bērnu uzrādīja, ka cieš no emocionālas vardarbības ģimenē, un 26,0% uzrādīja, ka cieš no fiziskas vardarbības ģimenē. Šī pētījuma rezultātu analīze rāda, ka bērniem, kuri cietuši no vardarbības, ir augstāki trauksmes, depresijas un dusmu/agresijas rādītāji nekā tiem bērniem, kas nav cietuši no vardarbības.

Lai rastu sākotnēju izpratni par vardarbības cēloņiem, 1998. gadā tika aicināti uz diskusijām profesionāļi, kuri strādā ar bērniem (skolotāji, ārsti, sociālie darbinieki, nepilngadīgo lietu inspektori u. c.), un vaicāts, ko viņi uzskata par cēloņiem vardarbībai pret bērniem. Diskusiju dalībnieki galvenokārt uzsvēra, ka vardarbības cēloņi ir saistīti ar ģimenes ekonomiskajām grūtībām, kas veicina "neirozes" un pārmērīgu alkohola lietošanu, kas, savukārt, noved līdz vardarbībai. Profesionāļi secināja, ka "vecāki izgāz stresu uz bērniem" (Sebre et al., 1998). Nesenās

diskusijās ar rehabilitācijas centru bērnu audzinātājiem tika sniegti līdzīgi skaidrojumi. Daži uzsvēra, ka vardarbības cēlonis ir "viennozīmīgi alkohols", citi atsaucās uz ekonomiski saistītiem skaidrojumiem, piemēram, ģimenes materiālajām grūtībām vai arī vecāku pārmērīgo aizraušanos ar naudas pelnīšanu, kādēļ bērni emocionāli tiek atstāti novārtā.

Augšminētā pētījuma rezultāti daļēji apstiprināja šos sabiedrības priekšstatus, jo bērnu aptauju rezultātu analīze parādīja, ka vecāku pārmērīga alkohola lietošana ir korelatīvi saistīta ar biežāku vecāku vardarbību pret bērniem, un 12% no bērniem atzīmēja, ka ģimenēs alkohols tiek lietots pārmērīgi daudz. Tēvi visbiežāk bija uzrādīti kā šī pārmērīgā alkohola lietotāji. Tomēr alkohola lietošana ir tikai viens no vairākiem faktoriem, kas tiek minēts un pētīts kā vardarbības cēlonis. Pētnieki ASV ir identificējuši virkni riska faktorus saistībā ar vardarbību pret bērniem ģimenē: socioekonomiskie faktori, vecāku pārmērīgā alkohola/narkotiku lietošana, vecāku psihiatriskie traucējumi, mātes depresija, vecāku atribūcijas stils un sabiedrības attieksme pret vardarbības izpausmēm (Friedrich, 1990; Chaffin, Kelleher & Hollenberg, 1996).

Jau vairākus desmit gadus zinātniskajā literatūrā tiek izvirzīts princips par "vardarbības starppaaudžu pārmantojamību" (*intergenerational model of abuse transmission*) vai arī par "vardarbības pārmantojamības ciklu" (*cycle of intergenerational abuse*), un tiek veikti pētījumi, lai labāk izprastu šo starppaaudžu saistību (Kaufman & Ziegler, 1987; Widom, 2000). Vairākos pētījumos uzrādīts, ka apmēram 30% +/-5 vecāku, kuri paši cietuši no vardarbības savā bērnībā, turpina vardarbīgās uzvedības izpausmes arī attiecībā ar saviem bērniem.

Vardarbības starppaaudžu pārmantojamība ir īpašs pētāms jautājums postpadomju valstīs tādēļ, ka padomju valdības laikā vardarbība pret bērniem netika atpazīta vai atzīta kā problēma, vismaz ne oficiālā līmenī, un līdz ar to arī neformālajā sociālajā vidē par šo problēmu maz tika domāts vai runāts. Padomju sistēmas publiskā diskursa telpā tika radīts iespaids, ka vardarbība pret bērnu neeksistēja, jo šāda parādība būtu bijusi pretrunā ar ideālo tēlu, ko kultivēja sociālistiskās valsts vadītāji (Sicher et al., 2000). Padomju ideoloģijas ietvaros tika uzsvērts, ka ikviena pilsoņa galvenais dzīves uzdevums ir darbs un lojalitāte pret valsti, lai celtu komunismu (Zelče, 2003). Kaut gan sievietei tika piešķirta "dubultā slodze" kā aktīvai dalībniecei komunisma celšanā un vienlaikus ģimenes pavarda kopējai, netika uzsvērtā vajadzība pēc īpašas emocionālas vērības un emocionālā siltuma izpausmēm pret saviem bērniem. Čehu psihoanalītiķis Mihaels Šebeks uzskata, ka padomju sistēmas rezultātā bija radušās pat "staliniskās" mātes, kuras bija ne vien autoritāras un emocionāli vēsas pret saviem bērniem, bet vispār pievērsa minimālu uzmanību, jo gandrīz visu savu laiku un enerģiju veltīja, lai attīstītu savas darba spējas un karjeras augšupeju (Šebek, 1994).

Ja pieņemam, ka arī Latvijā varētu būt starppaaudžu pārmantojamība no vardarbības, ko viens no vecākiem izcietis savā bērnībā līdz tai uzvedībai, ko viņš pauž attieksmē pret saviem bērniem, tad vienlaikus ir nozīmīgi pētīt šīs pārmantojamības mehānismus. Līdz šim pētījumos ASV konstatēts, ka mātes tagadnes emocionālais stāvoklis ir "mediators" starp viņas pagātnes pieredzi un tagadnes uzvedību. Tā, piemēram, pārciestā vardarbība bērnībā izraisa pastiprinātu emocionālu jutīgumu vai grūtības emocijas savaldīt tagadnē, kas, savukārt, ietekmē

uzvedības izpausmes. Pētījumā, kura rezultāti norāda, ka mātes dusmu līmenis ir saistīts ar vardarbības starppaaudžu pārmantojamību (*Di Lillo et al., 2000*), autori skaidro šo saistību ar to, ka bērniem pārciestā vardarbība rada bezpalīdzības izjūtu. Lai pretotos šai izjūtai un kompensētu to, šiem vecākiem ir pastiprināta vajadzība noturēties varas pozīcijā attiecībā ar saviem bērniem. Šāda pārmērīgi kontrolējoša attieksme var pastiprināt bērnu un vecāku konfliktus, kas, savukārt, kāpina abpusējas dusmas un noved līdz šo dusmu izpausmei vardarbīgā rīcībā.

Citi pētījumi norāda uz saikni starp mātes vardarbības pieredzi bērniem, tagadnes disociatīvām iezīmēm un vardarbīgo rīcību (*Egeland & Sussman-Stillman, 1996*). Šie autori secina, ka mātes disociatīvās tendences (emocionālās reakcijas netiek integrētas ar kognitīvajiem aspektiem no šīm atmiņām) varētu ietekmēt viņas empātijas spējas; tas nozīmē, ka viņa ir mazāk spējīga izprast sava bērna emocionālās vajadzības un pret tām adekvāti reaģēt.

No teorētiskā viedokļa skatoties, Dž. Boulbija (*Bowlby, 1988; Main & Goodwyn, 1984*) attīstītā piesaistes teorija ("attachment theory") rada papildu iespējas meklēt skaidrojumus starppaaudžu pārmantojamības mehānismiem. Viens no piesaistes teorijas pamatprincipiem ir jēdziens par "iekšējo darbības modeli" ("internal working model"), kas līdzinās kognitīvai priekšstatu shēmai – priekšstats par sevi un savu galveno aprūpētāju savstarpējās attiecībās (piemēram, "māte ir mīloša un gādīga, es esmu šīs mīlestības un gādības vērts"). Šie kognitīvie priekšstati ir balstīti uz pagātnes pieredzi, bet tie ietekmē tagadnes notikumu interpretācijas, kā arī ietekmē ekspektācijas un gaidas saistībā ar nākotni. Ja māte ir piedzīvojusi pozitīvas attiecības savā bērniem, viņai būs radušies priekšstatu shēma, kas palīdzēs viņai adekvāti izprast un reaģēt pret bērna vajadzībām tagadnē. Turpretim, ja mātes kognitīvie attiecību priekšstati, kas radušies bērniem, būs saistīti ar konfliktējošu saskarsmi, ar atraidīšanu, pazemošanu vai ar nekonsekventu atsaucību, tad tāds arī būs modelis, kas ietekmēs viņas tagadnes uzvedību attiecībās ar savu bērnu. Piesaistes teorijas pētnieki ir norādījuši, ka šo pagātnes negatīvās pieredzes ietekmi var mazināt, ja indivīdam rodas pozitīvas attiecības ar partneri vai draugiem tagadnē, kā arī ar psihoterapijas palīdzību (*Egeland, Jacobvitz & Stroufe, 1988*).

Lai specifiskāk izpētītu "riskā faktoros" un "aizsargājošos faktoros", kas attiecas uz ar vardarbību pret bērnu Latvijā, tika izvirzīti šādi galvenie pētījuma jautājumi saistībā ar māšu emocionālo un fizisko vardarbību pret savu bērnu:

1. Kādas ir saistības starp mātes vardarbības pieredzi bērniem, ģimenes materiālo stāvokli, alkohola lietošanu, sociālo atbalstu un tagadnes vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu?
2. Kādas ir saistības starp mātes vardarbības pieredzi bērniem, tagadnes traumas simptomiem (depresiju, trauksmi, dusmām, disociāciju) un tagadnes vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu?
3. Kuri no šiem faktoriem ir ar visnozīmīgākajām ietekmēm saistībā ar mātes emocionāli vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu (multiplās regresijas analīzes rezultātā)?
4. Kāda ir saistība starp mātes norādīto piesaistes stilu un viņas tendenci turpināt vai pārtraukt starppaaudžu emocionālās vardarbības pārmantojamību?

Metode

Pētījuma dalībnieces un pētījuma gaita

Šī pētījuma analīze balstās uz datiem, kas ievākti no 245 mātēm, kuras ir piedalījušās plašākā pētījumā "Laulība, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte" (Sebre, Ļebedeva & Trapenciēre, 2004). Pētījuma dalībnieces bija 5. un 9. klašu audzēkņu mātes, kā arī pirmskolas bērnu mātes. Plašāko pētījuma ietvaros 5. un 9. klases audzēkņi pildīja aptaujas skolā un pārņēma mājas aploksnī ar aptaujām, ko pildīt vecākiem. Pēc izpildīšanas vecāki tās ielika klātpievienotā aploksnē ar pastmarku un pētnieku adresi. Pirmskolas bērnu mātēm aptaujas izdalīja audzinātāja. 43% no mātēm, kuras saņēma aptaujas, tās izpildīja un atsūtīja pētniekiem. Četras no mātēm, kuras pildīja aptaujas, netika iekļautas datu analīzē, jo viņas uzrādīja augstas noliegšanas tendences pēc "Traumu simptomu aptaujas" rezultātiem.

Šajā pētījumā iekļautās dalībnieces dzīvoja dažādos Latvijas novados un rajonos, gan valsts galvaspilsētā, gan rajona centros, gan mazpilsētās: Cēsīs, Priekuljos, Ozolniekos, Jelgavā, Daugavpilī, Špoģos, Kuldīgā, Alsungā un Rīgā. Vidējais vecums bija 36,23 (s. n. 7, 18). Pēc tautības: 70% bija latvietes, 23% – krievietes un 7% – citas tautības sievietes. Pēc izglītības: 14% bija ar vidējo izglītību, 27% – vidējo speciālo, 8% – nepabeigtu augstāko un 48% – pabeigtu augstāko izglītību. Pēc ģimenes statusa: 71% bija precējušās un dzīvoja kopā ar laulāto draugu, 8% nebija precējušās un dzīvoja kopā ar draugu, 6% bija šķīrušās un otrreiz precējušās vai dzīvoja kopā ar citu, 15% dzīvoja bez vīra vai cita partnera.

Pētījuma instrumentārijs

Bērnhības vardarbības pieredze. Bērnhības vardarbības pieredze tika mērīta, balstoties uz aptauju "Bērnhības traumas aptauja" (*Childhood Trauma Questionnaire*, CTQ), ko izstrādājis D. Bernstīns (*Bernstein et al.*, 1994) un kas tika papildināta ar dažiem specifiskiem papildu apgalvojumiem šī pētījuma nolūkos. Šajā aptaujā tika iekļauti 37 apgalvojumi par šādiem bērnu—vecāku attiecību aspektiem: par pozitīvām vecāku audzināšanas pieejām ("Ģimenē bija kāds, kuram es varēju izstāstīt savas problēmas"); par emocionāli vardarbīgām pieejām ("Kāds manā ģimenē mani izsmēja vai pazemoja"); fiziski vardarbīgām pieejām ("Kāds manā ģimenē sita mani tik stipri, ka bija redzami zilumi vai sitienu pēdas"); par seksuālu vardarbību – ģimenē vai ārpus tās ("Vecumā līdz 17 gadiem kāds pieaugušais vai kāds vismaz 5 gadus vecāks par mani draudēja ievainot vai apmelot mani, ja es nepiekritīšu seksuālai darbībai ar viņu"). Respondenti katru apgalvojumu novērtēja pēc piecu ballu sistēmas – (1 = "nekad"; 2 = "vienu vai divas reizes"; 3 = "dažreiz"; 4 = "bieži"; 5 = "ļoti bieži"). Kronbaha alfu rādītāji skalām ir no 0.71 līdz 0.87.

Atbildes uz šiem apgalvojumiem tika analizētas divos veidos. Vispirms rēķinājām vidējo rādītāju saistībā ar bērna atzīmēto vardarbīgās rīcības biežumu, kopumā summējot vidējos rādītājus pa četrām apakšskalām: pozitīvas bērnu—vecāku attiecības, emocionāla vardarbība ģimenē, fiziska vardarbība ģimenē un seksuāla vardarbība ģimenē vai ārpus tās. Otrkārt, saistībā ar katru vardarbības veidu sadalījām respondentus divās grupās – tie, kas uzrāda, ka viņi ir cietuši, un tie, kas uzrāda, ka viņi nav cietuši no vardarbības. Vardarbības biežuma analīze tika veikta pēc aprēķinu formulas, kas izmantota ASV ar vardarbības gadījumu pētījumiem

(Walker, et al. 1999), pēc kura tiek ņemts vērā summētais ballu skaits saistībā ar katru vardarbības veidu un katram dalībniekam tiek piešķirta kategorija "ir cietis" vai "nav cietis" atbilstoši tam, vai viņa uzrādītais ballu skaits pārsniedz noteikto robežu.

Vecāku vardarbīgā uzvedība tagadnē

Lai novērtētu, vai vecāki izmanto vardarbīgas audzināšanas pieejas tagadnē, pirmām kārtām tika izmantota aptauja, kas balstīta uz M. Štrausa (*Straus*, 1995) izstrādāto Konfliktu taktikas skalu (*Conflict Tactics Scale*, CTS). Šajā aptaujā tiek piedāvāti 22 apgalvojumi saistībā ar pozitīvām un negatīvām vecāku uzvedības izpausmēm, vērtēti pēc piecu ballu sistēmas – līdzīgi kā augšminētajā aptaujā. Vecākiem tika lūgts atzīmēt, kuras pieejas viņi izmanto situācijās, kad rodas domstarpības starp viņiem un viņu bērnu. Šie novērtējumi tiek summēti un aprēķināti vidējie rādītāji līdzīgi kā augšminētajā aptaujā divās apakšskālās – emocionālā vardarbība un fiziskā vardarbība. Kronbaha alfas rādītāji ir 0,82 emocionālās vardarbības skalai un 0,64 fiziskās vardarbības skalai.

Otrkārt, sadalījām respondentus divās grupās: tie, kas uzrāda, ka viņu uzvedība pret bērnu ir vardarbīga, un tie, kas uzrāda, ka viņi nav vardarbīgi, runājot par katru vardarbības veidu. Saistībā ar emocionālu vardarbību: ja māte uzrāda, ka viņa – kaut arī tikai "dažreiz" – izmantojusi kādu no smagākiem apvainojumiem ("Izsmēju vai pazemoju viņu") vai vismaz "bieži" kādu no salīdzinoši vieglākiem apvainojumiem ("Liku viņam justies vainīgam"), tā tika uzskatīta par emocionālu vardarbību. Par fizisko vardarbību: ja māte uzrādīja, ka viņa "vienu vai divas reizes" izmantojusi pat kādu no smagākām formām ("Iespēru vai iesitu ar dūri viņam") vai vismaz "dažreiz" kādu no salīdzinoši vieglākajām formām ("Situ vai mēģināju sist ar kaut ko viņam"), tā tika uzskatīta par fizisku vardarbību. Šī analīzes pieeja ir līdzīga citos starptautiskos pētījumos ar bērniem izmantotajai pieejai (Sebre, et al. 2004).

Psihosociālie traumu simptomi

Lai novērtētu mātes emocijas, tika lūgts atbildēt uz apgalvojumiem saistībā ar savām izjūtām. Šie apgalvojumi ir balstīti uz aptauju, ko izstrādājis J. Brīrs (*J. Briere*, 1995) – Traumas simptomu aptauja (*Trauma Symptom Inventory*, TSI) pieaugušajiem. Aptaujā ir 100 apgalvojumi, un tie tiek summēti šādās apakšskālās – depresija ("Es jūtos bēdīgs un nelaimīgs"); dusmas/agresija ("Es jūtos dusmīgs"); trauksme ("Es uztraucos"); disociācija ("Es nespēju izjust savas emocijas") u. c. Traumas simptomu aptauja iekļauj arī jautājumus par problēmām, kas saistītas ar alkohola lietošanu ("Es esmu nokļūvis nepatīkšanās dzeršanas dēļ"). Respondentiem ir jānovērtē šie apgalvojumi pēc 4 ballu sistēmas (0 = "nekad"; 1 = "dažreiz"; 2 = "bieži"; 3 = "gandrīz visu laiku"). Šī aptauja iekļauj arī apakšskalu, kas norāda, cik lielā mērā respondents savu simptomu noliedz. Kronbaha alfa rādītāji apakšskālām ir no 0,77 līdz 0,90.

Piesaistes stili

Piesaistes stila mērījumiem tika izmantota Attiecību aptauja (*Relationship Questionnaire*, *Bartholomew & Horowitz*, 1991), kas nosaka četrus piesaistes stilus: drošo, ar attiecībām pārņemto, izvairīgi noraidošo un izvairīgi bailīgo. Vispirms respondentam tiek piedāvāti četru attiecību stila apraksti, no kuriem

sākotnēji jāizvēlas viens, kurš visatbilstošāk raksturo to, kā respondents jūtas emocionāli tuvās attiecībās, pēc tam katrs no tiem jānovērtē Likerta skalā no 1 līdz 7, norādot, cik lielā mērā katrs stila apraksts raksturo respondenta attiecības (no 1 – “nemaz neraksturo mani” līdz 7 – “joti līdzīgi man”).

Drošais stils norāda uz spēju viegli veidot tuvas attiecības, uzticēšanos citiem cilvēkiem. Aptaujas autori uzskata, ka respondentiem, kas atzīmē drošo stilu, ir pozitīva attieksme pret sevi un pret citiem.

Izvirīgi bailīgais stils norāda, ka šie cilvēki ilgojas pēc attiecībām, bet vienlaikus no tām baidās. Bailēs no atraidījuma viņi visbiežāk izvairās veidot tuvas attiecības ar citiem. Viņiem ir negatīvs priekšstats par sevi un negatīvs priekšstats par citiem.

Ar attiecībām pārņemtais stils norāda uz pārmērīgu atkarību no citiem cilvēkiem. Šie cilvēki sevi uztver negatīvi, bet otru – pozitīvi (bieži idealizētā veidā) un meklē pieņemšanu un atzinību no citiem, gaidot, ka apkārtējie piepildīs viņu vajadzību pēc mīlestību, kuru viņi neizjūt paši par sevi.

Izvirīgi noraidošais stils norāda uz noraidošu attieksmi pret attiecībām un attiecību nozīmīgumu. Šie cilvēki uzsver savu pašpctiekamību un vēlni būt neatkarīgiem. Priekšstats par sevi ir ārēji pozitīvs (pseudopozitīvs) kā aizsargreakcija pret iekšēju nedrošības izjūtu, bet attieksme pret citiem – negatīva.

Sociālais atbalsts un ģimenes materiālais stāvoklis. Mātes tika lūgtas novērtēt savu izjusto sociālo atbalstu, atbildot uz 5 apgalvojumiem (piemēram, “Mani draugi patiešām cenšas man palīdzēt”), kas tika novērtēti pēc 5 ballu sistēmas (no 1 = “nemaz nepiekrītu” līdz 5 = “pilnīgi piekrītu”). Kronbaha alfas rādītājs šiem vērtējumiem ir 0.80. Mātēm tika lūgts arī novērtēt savu ģimenes materiālo stāvokli, atbildot uz jautājumu, kas tipiski bieži izmantots socioloģiskos pētījumos: “Kā jūs novērtētu jūsu ģimenes materiālo labklājību?” ar 5 atbilžu variantiem (no 1 = “varam atļauties visu, ko vēlamies” līdz 5 = “trūkst pat nepieciešamākā”).

Rezultāti

Sākotnējā korelāciju aprēķinā tika analizēta mātes bērnības vardarbības pieredzes rādītāji, ģimenes materiālā stāvokļa novērtējums, alkohola lietošana un sociālais atbalsts saistībā ar viņas pašreizējo emocionālo vai fizisko vardarbību pret bērnu. Tika konstatētas nozīmīgas korelācijas starp pagātnes vardarbības pieredzi un tagadnes vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu (sk. 1. tabulu). No šīm korelācijām starp pagātnes un tagadnes vardarbību vislielākā korelācija ir starp mātes uzrādītajiem emocionālās vardarbības bērnībā rādītājiem un viņas uzrādīto tagadnes emocionāli vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu $r(245) = 0.33, p < 0.01$. Mātes, kuras ir vairāk cietušas no emocionālas vardarbības bērnībā, uzrāda, ka viņas ir emocionāli vardarbīgākas pret saviem bērniem tagadnē. Šī analīze uzrāda arī, ka mātes vardarbības pieredze bērnībā ir saistīta ar pastiprinātām problēmām alkohola lietošanā, $r(245) = 0.18, p < 0.01$; kā arī ar pazemināti izjusto sociālo atbalstu $r(245) = -0.17, p < 0.01$. Savukārt, mātes uzrādītās problēmas ar alkohola lietošanu ir saistītas ar viņas uzrādīto emocionāli vardarbīgo uzvedību tagadnē pret savu bērnu $r(245) = 0.20, p < 0.01$. Pastāv negatīva korelācija starp mātes

izjusto sociālo atbalstu un viņas uzrādīto emocionāli vardarbīgo uzvedību tagadnē pret savu bērnu $r(245) = -0.18, p < 0.01$. Mātes, kuras izjūt vairāk sociālo atbalstu no ģimenes un draugiem, uzrāda pozitīvāku attieksmi pret saviem bērniem. Nepastāv korelācijas starp ģimenes materiālā stāvokļa novērtējumu un pagātnes vai tagadnes vardarbības rādītājiem.

Nākamajā korelāciju aprēķinā tika analizētas saistības starp mātes bērības vardarbības pieredzes rādītājiem, traumu simptomiem un mātes pašreizējo emocionālo vai fizisko vardarbību pret bērnu (sk. 2. tabulu). Mātes uzrādītā emocionālās vardarbība pieredze bērībā ir saistīta ar visiem norādītajiem traumu simptomiem, un visnozīmīgākā korelācija ir starp emocionālās vardarbības pieredzi bērībā un trauksmi $r(245) = 0.34, p < 0.01$. Mātes fiziskās vardarbības pieredze bērībā ir saistīta arī ar paaugstinātiem trauksmes rādītājiem $r(245) = 0.32, p < 0.01$. Mātes seksuālās vardarbības pieredze bērībā ir saistīta ar paaugstinātiem rādītājiem saistībā ar visiem minētajiem traumu simptomiem. Savukārt, paaugstinātie traumu simptomu rādītāji ir saistīti ar mātes vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu tagadnē.

1. tabula

Māšu uzrādītās bērības emocionālās, fiziskās un seksuālās vardarbības pieredzes rādītāju saistība ar ģimenes materiālo stāvokli, alkohola lietošanu, sociālo atbalstu un tagadnes vardarbīgās uzvedības rādītājiem (n = 245)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Emocionālā vardarbība ģimenē bērībā								
2 Fiziskā vardarbība ģimenē bērībā	0,68**	--						
3 Seksuālā vardarbība ģimenē vai ārpus tās bērībā	0,26**	0,23**	-					
4 Ģimenes materiālais stāvoklis	0,04	0,04	0,04	-				
5 Alkohola lietošana	0,18**	0,14*	0,06	-0,07	-			
6 Sociālais atbalsts	-0,17**	-0,09	0,10	-0,11	0,01	-		
7 Emocionāla vardarbība pret bērnu tagadnē	0,33**	0,26**	0,20**	0,02	0,20**	-0,18**	-	
8 Fiziska vardarbība pret bērnu tagadnē	0,32**	0,29**	0,23**	0,03	0,10	-0,07	0,53**	--

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Īpaši izteikta ir saistība starp dusmu rādītājiem un mātes emocionāli vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu $r(245) = 0.50, p < 0.01$. Arī saistībā ar mātes fiziski vardarbīgo uzvedību pret savu bērnu visnozīmīgākā korelācija ir ar dusmu rādītājiem $r(245) = 0.27, p < 0.01$.

Lai analizēto šo dažādo mainīgo savstarpējo ietekmi, tika veiktas divas atsevišķas multiplās regresijas analīzes: gan ar mātes emocionālās vardarbības, gan ar fiziskās vardarbības rādītājiem kā atkarīgajiem mainīgajiem (sk. 3. tabulu). Kā neatkarīgie mainīgie tika ievadīti šādi rādītāji: mātes emocionālā vardarbība bērībā, fiziskā vardarbība bērībā, mātes dusmas, depresija, trauksme, disociācija, sociālais atbalsts, alkohola lietošana un materiālā stāvokļa novērtējums.

2. tabula

Māšu uzrādītās bērībā emocionālās, fiziskās un seksuālās vardarbības pieredzes rādītāju saistība ar traumas simptomu un tagadnes vardarbīgās uzvedības rādītājiem (n = 245)

		1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Emocionālā vardarbība ģimenē bērībā	-								
2	Fiziskā vardarbība ģimenē bērībā	0.68**								
3	Seksuālā vardarbība ģimenē vai ārpus tās bērībā	0.26**	0.23**	-						
4	Depresija	0.24**	0.10	0.17**	-					
5	Dusmas	0.25**	0.19**	0.13*	0.52**	-				
6	Disociācija	0.24**	0.23**	0.14*	0.63**	0.44**	-			
7	Trauksme	0.34**	0.32**	0.19**	0.67**	0.64**	0.60**	-		
8	Emocionāla vardarbība pret bērnu tagadnē	0.33**	0.26**	0.20**	0.34**	0.50**	0.34**	0.35**	-	
9	Fiziska vardarbība pret bērnu tagadnē	0.32**	0.24**	0.23**	0.09	0.27**	0.13*	0.10**	0.53**	-

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Rezultāti rāda, ka visspēcīgākā ietekme ir no mātes dusmu agresijas rādītājiem, kas skaidro 16% no visas iespējamās sakarības ar emocionāli vardarbīgo rīcību (beta = 0.35, $p < 0.01$) un 6% no visas iespējamās sakarības ar fiziski vardarbīgo rīcību (beta = 0.25, $p < 0.01$). Saistībā ar emocionālo vardarbību pret bērnu mātes bērībā piedzīvotā emocionālā vardarbības skaidro papildu 3% ietekmi pret tagadnes vardarbību, un mātes materiālās labklājības trūkuma vērtējums skaidro 2% ietekmi. Kopīgi šie atkarīgie mainīgie skaidro 23% no ietekmes attiecībā pret mātes emocionālo vardarbību pret bērnu tagadnē. Ievadot visus augšminētos mainīgos attiecībā pret fizisko vardarbību pret bērnu, vienīgi mātes dusmu līmenis ir ar neatkarīgu skaidrojošu ietekmi.

3. tabula

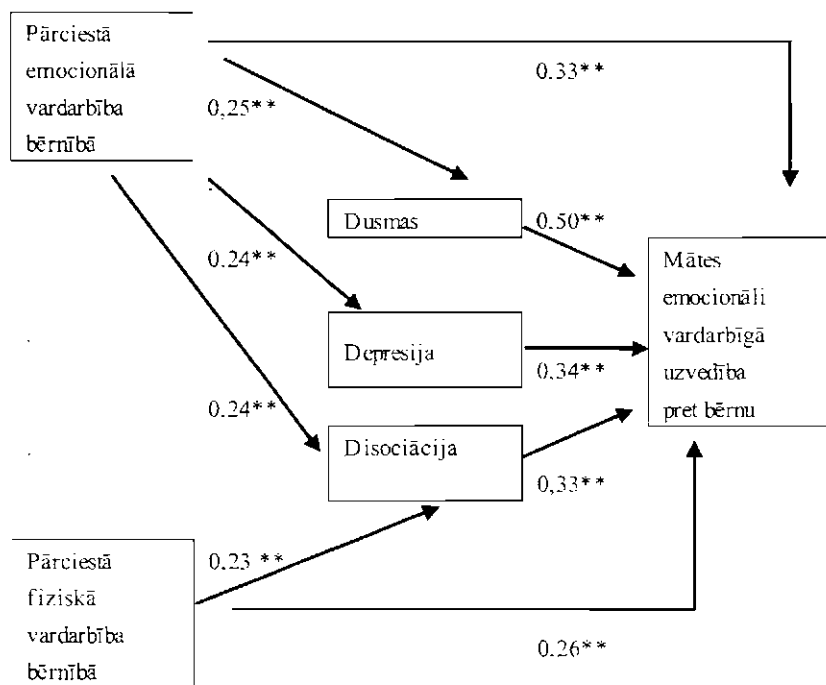
Multiplās regresijas analīzes rezultāti ar mātes emocionālo vai fizisko vardarbību pret bērnu kā neatkarīgo mainīgo

Multiplās regresijas analīzes rezultāti ar mātes emocionālo vardarbību pret bērnu kā atkarīgo mainīgo (n = 134)					
	R ²	pielāgotais R ²	t	B	Beta
Mātes dusmu līmenis (TSI)	0.16	0.16	4.49**	0.30	0.35
Mātes emocionālās vardarbības pieredze bērībā, ģimenē (CTQ)	0.20	0.19	2.45*	0.14	0.19
Mātes materiālās labklājības trūkuma vērtējums	0.23	0.21	2.28*	0.12	0.17
Multiplās regresijas analīzes rezultāti ar mātes fizisko vardarbību pret bērnu kā atkarīgo mainīgo (n = 134)					
Mātes dusmu līmenis (TSI)	0.06	0.06	2.98**	0.07	0.25

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Katrs bērības pieredzes rādītājs un katrs traumas simptoms tika ievadīts atsevišķā regresiju analizē, lai konstatētu to savstarpējo ietekmi. Standartizētie beta koeficienti norāda nozīmīgas sakarības ($p < 0.001$) starp mātes emocionālo un fizisko vardarbības pieredzi ģimenē bērībā, traumas simptomiem (dusmas, depresija un disociācija) un emocionāli vardarbīgo rīcību pret bērnu tagadnē (sk. 1. attēlu).

Lai atbildētu uz jautājumu par piesaistes stila atšķirībām mātēm, kuras turpina vai neturpina vardarbību pret bērnu, tika veikts gadījumu biežumu procentuāls salīdzinājums (sk. 4. tabulu). Visas mātes, kuras bija atbildējušas uz jautājumiem par savu pašreizējo piesaistes stilu, tika iedalītas grupās vispirms pēc principa – ir vai nav vardarbības pieredze bērībā: mātes, kuras bērībā nav cietušas no emocionālās vardarbības ģimenē (n = 181,79%); mātes, kuras bērībā ir cietušas no emocionālās vardarbības ģimenē (n = 49,21%). Šī otrā grupa – no emocionālās vardarbības bērībā cietušās mātes – tika vēlreiz iedalītas divās grupās: mātes, kuras turpina vardarbību pret savu bērnu (n = 16,33%), un mātes, kuras “pārrauj vardarbības ciklu” un neturpina vardarbību pret savu bērnu (n = 33,67%).

1. att. Modelis, kas norāda saistību starp mātes pārciesto vardarbības pieredzi ģimenē bērībā, traumas simptomiem un viņas emocionāli vardarbīgo uzvedību pret bērnu tagadnē. Attēlā norādīti standartizētie beta koeficienti, kas attiecas uz katra mainīgā saistībām ar otru

** $p < 0.001$

4.tabula

Mātes uzrādītais piesaistes stils procentos saistībā ar mātes vardarbības pieredzi bērībā un tagadnes emocionālo vardarbību pret bērnu

	Visas mātes (n = 230)	Mātes, kuras nav cietušas no emocionālas vardarbības (n = 181)	Mātes, kuras ir cietušas no emocionālas vardarbības (n = 49)	Mātes, kuras turpina vardarbību pret savu bērnu (n = 16) 33%	Mātes, kuras "pārrauj vardarbības ciklu" (n = 33) 67%
A Drošs	48%	53%	27%	25%	27%
B Izvairīgi bailīgs	15%	13%	22%	19%	24%
C Ar attiecībām pārņemts	21%	19%	31%	44%	24%
D Izvairīgi noraidošs	16%	15%	20%	13%	24%

Šajā analīzē parādās vairāki īpaši vērā ņemami aspekti. Atbilstoši teorētiskajam priekšstatam mātes, kuras nav cietušas no vardarbības, uzrāda visdrošāko piesaistes stilu (53% no šīm mātēm iepretim 25–27% no mātēm, kuras ir cietušas). Mātes, kuras ir cietušas no vardarbības bērnībā, visbiežāk uzrāda "ar attiecībām pārņemto" piesaistes stilu (31%). Mātes, kuras turpina emocionālo vardarbību pret savu bērnu tagadnē, uzrāda procentuāli visizteiktāko "ar attiecībām pārņemto" piesaistes stilu (44%). Savukārt, mātes, kuras "pārrauj vardarbības ciklu", atšķiras no iepriekšējās grupas: mazāk no šīm mātēm atzīmē ar attiecībām pārņemtu stilu (24% vs. 44%), bet salīdzinoši vairāk – izvairīgi noraidošo stilu (24% vs. 13%).

Iztirzājums

Šī pētījuma galvenais mērķis bija izpētīt vardarbību veicinošos "riska faktorus" Latvijas pašreizējā socioekonomiskā kontekstā saistībā ar mātes vardarbīgo rīcību pret bērnu, kā arī izpētīt vardarbības starppaaudžu pārmantojamības saistību ar māšu uzrādītajiem piesaistes stiliem. Pētījuma rezultāti rāda, ka mātes uzrādītā emocionāli vardarbīgā rīcība pret bērnu tagadnē ir saistīta ar viņas bērnībā pārciestoto vardarbību, kā arī ar viņas emocionālajām reakcijām tagadnē, it īpaši runājot par dusmu līmeni. Pārmērīga alkohola lietošana ir saistīta ar pastiprinātu emocionālu vardarbību pret bērnu. Savukārt, sociālais atbalsts tiek uzrādīts kā "aizsargājošs faktors" ar negatīvu korelāciju pret tagadnes emocionālo vardarbību – līdzīgi kā pētījumos ASV (*Egeland, Jacobvitz & Stroufe, 1988*). Tomēr, kad visi šie potenciālie "riskā faktori" un "aizsargājošie faktori" tiek ievadīti multiplās regresijas analīzē ar emocionālo vardarbību tagadnē kā atkarīgo mainīgo, ietekmējošie faktori ir mātes dusmu agresiju līmenis, mātes pārciestā emocionālā vardarbība bērnībā un mātes negatīvais vērtējums par savu materiālo stāvokli.

Tātad pētījuma rezultāti daļēji apstiprina diskusijās ar profesionāļiem iegūtos iepriekšminētos secinājumus: vardarbības cēloņi – ekonomiskie faktori un vecāku alkoholisms ir savstarpēji saistīti. Arī šī pētījuma korelāciju analīzes rezultāti norāda, ka alkohola lietošana mātē ir saistīta ar viņas emocionāli vardarbīgo rīcību pret bērnu. Savukārt, multiplās regresijas analīze norāda uz mātes materiālās labklājības vērtējuma nozīmi – tās mātes, kuras norāda uz nepietiekamu materiālu nodrošinājumu, norāda arī uz biežāku emocionālu vardarbību pret savu bērnu. Latvijas 5. un 9. klases audzēkņi līdzīgi min saistību starp vecāku pārmērīgo alkohola lietošanu, ģimenes finansiālām grūtībām un vecāku vardarbīgo uzvedību (*Sebre, Ļebedeva & Trapenciēre, 2004*). Pētījumos ASV arī tiek norādīts uz socioekonomisko apstākļu un pārmērīgas alkohola lietošanas negatīvo ietekmi uz vecāku rīcību pret saviem bērniem (*Friedrich, 1990; Chaffin, Kelleher & Hollenberg, 1996*). Tomēr šie aspekti – ekonomiskais un ar alkoholu saistītais – nav vienīgie un nav galvenie pēc pētījuma rezultātiem. Pēc iespējas precīzēt šo ietekmju saistību ir nozīmīgi, lai radītu sabiedrībā atbilstošāku izpratni par vardarbības cēloņiem – ja sabiedrība uzskata, piemēram, ka visa vaina ir ekonomiskos apstākļos, galvenais uzdevums vardarbības apkarošanai būtu it kā ekonomistiem.

Savukārt, šī pētījuma rezultāti norāda uz psiholoģiskajiem faktoriem kā no- teicošajiem saistībā ar mātes vardarbību pret bērnu. Mātes dusmu līmenis un viņas bērnībā pārdzīvotā emocionālā vardarbība tika statistiski izvirzīti kā galvenie ietekmējošie faktori saistībā ar viņas emocionālo vardarbību pret bērnu tagadnē.

Kā iepriekš minēts, arī ASV pētījumos dusmas parādījās kā nozīmīgs faktors starp bērnības vardarbības pieredzi un tagadnes vardarbību (*Di Lillo et al., 2000*). Bērnības vardarbības pieredzes rezultātā mātēm biežāk ir pastiprināts dusmu līmenis, kā arī biežāk pastiprināts depresijas, disociācijas un trauksmes līmenis. Bērnības trauma ir saistīta ar grūtībām kontrolēt un regulēt savas emocijas, kas savukārt noved līdz frustrācijai un nekontrolētai, agresīvai rīcībai pret savu bērnu. Mātes ar depresīvām iezīmēm pašas ir ar pazeminātu enerģijas līmeni un pazeminātu pašvērtējumu, reizēm bezpalīdzības izjūtām; tas ietekmē, kā viņas uztver un interpretē savu bērnu rīcību, nereti to interpretējot neatbilstoši situācijai kā problemātisku (*Schuetze & Eiden, 2005*). Disociatīvās tendences var ietekmēt mātes empātijas spējas, kas savukārt nozīmē, ka viņa ir mazāk spējīga izprast sava bērna emocionālās vajadzības un uz tām adekvāti reaģēt (*Egeland & Sussman-Stillman, 1996*).

Pētījuma rezultāti norāda arī, ka šo saikni starp pagāmi un tagadni nevar skaidrot vienīgi ar sociālās iemācīšanās principu, t. i., māte it kā vienkārši atdarina to uzvedību, ko viņa ir "iemācījusies" no saviem vecākiem. Pētījuma rezultāti rāda, ka arī bērnībā pārdzīvotās fiziskās un seksuālās vardarbības rādītāji ir saistīti ar mātes emocionālās vardarbības rādītājiem tagadnē. Tas nozīmē, ka dažādu veidu bērnības vardarbības traumas ietekmē indivīda emocionālo stāvokli tagadnē un spēju vai nespēju kontrolēt un modulēt savas emocijas, it īpaši situācijās, kad rodas kādi konflikti vai problēmas.

Piesaistes teorijas pamatprincipi palīdz labāk izprast saikni starp pagātnes pieredzi, tagadnes emocijām, tagadnes priekšstatiem un tagadnes uzvedību. Savos apsvērumos Dž. Boulbijs ir pievērsis īpašu uzmanību tieši dusmu nozīmīgumam un analizējis dusmu funkcionālos un disfunkcionālos aspektus (*Bowlby, 1988; Kesner & McCenry, 1998*). Boulbijs min, ka dusmu funkcionālais aspekts rodas nedrošību izraisošās situācijās – ja bērns nonāk nedrošā situācijā, mātē, nojaušot vai apzinoties šo nedrošību, rodas trauksme un dusmas, kas palīdz viņai mobilizēties un mainīt situāciju, lai bērna drošība tiktu atjaunota. Ja bērns atrodas nedrošībā ilgstoši un māte nav spējīga viņam radīt drošību, gan bērnam, gan mātei var rasties ilgstošas dusmas un trauksme, kas, savukārt, var novest pie agresīvas un bērnam kaitējošas uzvedības. Mātes emocionālais stāvoklis tagadnē var arī ietekmēt viņas gaidas un to, kā viņa interpretē sava bērna uzvedību (*Schuetze & Eiden, 2005; Fitzgerald et al., 2005*). Ja mātei ir veidojusies pozitīva priekšstatu shēma par bērnu–vecāku attiecībām, viņai būs pozitīvas ekspektācijas un gaidas no attiecībām ar savu bērnu. Ja šī priekšstatu shēma ir vērsta uz noraidījumu, līdzīgas varētu būt mātes ekspektācijas un bērna uzvedības interpretācijas. Piemēram, ja bērns aiz noguruma sāk niķoties, māte ar negatīvām ekspektācijām var interpretēt bērna uzvedību kā sevis noraidīšanu un reaģēt ar dusmām un agresiju.

Šajā pētījumā norādītā saikne starp "pārņemto" piesaistes stilu un vardarbības pārņemamību no vienas paaudzes uz otru palīdz mums labāk izprast arī vardarbības kognitīvos aspektus. Pēc piesaistes teorijas "iekšējās darbības modeļa", kognitīvo priekšstatu shēmas, ir izvirzīts pieņēmums, ka "pārņemtais" piesaistes stils ir saistīts ar neskaidru, pārsvarā negatīvu un nedrošu priekšstatu par sevi, un neskaidru, divdabīgu priekšstatu par māti – māte ir nekonsekventa, reizēm mīloša un gādīga, reizēm nejauka vai noraidoša, nodarbināta ar savām vajadzībām, kas

izriet no viņas personīgajām raizēm (*Bowlby, 1988; Main & Goodwyn, 1984*). Šie ambivalentie, divdabīgie priekšstati, kas raksturīgi "pārņemtam" piesaites stilam, ir savukārt saistīti ar pastiprinātām dusmām – ilgstošām disfunkcionālām dusmām. Mātes, kuras cietušas no vardarbības bērnbā un tagadnē uzvedas vardarbīgi pret saviem bērniem, nespēj adekvāti kontrolēt savas dusmas, bet tajā pašā laikā ir ar neskaidru priekšstatu par to, kādām vajadzētu būt pozitīvām bērnu un vecāku attiecībām. Viņām trūkst šo priekšstatu, kas palīdzētu izprast, kā vajadzētu reaģēt uz bērna vajadzībām.

Neformālās un formālās intervijās mātes norādījušas, ka tieši šis kognitīvais aspekts – tieši "zināšanas" par pozitīvu bērnu–vecāku attiecību veidošanu bijušas izšķirīgas saistībā ar to, vai viņas turpina vai "pārrauj" šo vardarbības starppaudžu pārmantojamības ciklu. Tā, piemēram, kāda 32 gadus veca bērna māte stāstīja, ka viņas māte esot spīlgti izpaudusi šo nekonsekvenci – viņas mātei bijušas "krasas garastāvokļa maiņas. Ja mammai bija labs garastāvoklis, mēs varējām fantastiski pavadīt laiku. Diemžēl bieži vien viņai bija slikts garastāvoklis, un tad galvenais – netrāpīties zem 'karstas rokas'" (*Sebre, Lebedeva & Trapenciere, 2004, 40. lpp.*). Savukārt, šī intervētā māte bija izlēmusi, ka vēlas audzināt savus bērnus, izmantojot atšķirīgas pieejas, kas vērstas uz pozitīvu attieksmi, nevis uz sodīšanu un kaunināšanu. Viņa stāsta, ka šīs atšķirīgās pieejas viņa lielā mērā guvusi un iemācījusies no "jaunās, modernās" literatūras par bērnu audzināšanu.

Pašreiz Latvijā zināšanas par pozitīvām bērnu audzināšanas pieejām tiek izplatītas ne vien ar populārzinātniskās literatūras palīdzību, bet arī ar vecāku apmācību programmām, piemēram, Bērnu emocionālās audzināšanas programmu, kas Latvijā uzsākta 2004. gadā (*Lendija & Ozola, 2004*). Jautājums par apmācību programmu efektivitāti ir nozīmīgs, un to vajadzētu specifiskāk analizēt turpmākos pētījumos, izmantojot gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās metodes. Šī pētījuma rezultāti rāda, ka mātes, kuras "pārrauj" starppaudžu vardarbības pārmantojamību, biežāk uzrāda "izvairīgi noraidošo" piesaites stilu nekā mātes, kuras norāda, ka viņas turpina vardarbīgo uzvedību. "Izvairīgi noraidošais" stils ir visbiežāk saistīts ar spējām kontrolēt savas emocijas, reizēm līdz emociju pilnīgai apspiešanai (*Main & Goodwyn, 1984*), bet līdz ar to šīs mātes mazāk izpauž tiešu vardarbīgu rīcību. Individī ar "izvairīgo" piesaites stilu nereti ir tendēti pievērsties un attīstīt vairāk tieši savas kognitīvās spējas, tādēļ šīs mātes varētu būt īpaši atsaucīgas pret iespējām papildināt savas zināšanas bērnu audzināšanā.

Šī pētījuma pozitīvie aspekti ir saistīti ar dažādo mainīgo savstarpējās ietekmes izpēti, turpretī daudzi līdzīgi pētījumi norobežojas ar kādas bērnbā pārciestas traumas un vienas emocijas savstarpējās saistības izpēti. Šajā pētījumā iesaistītās mātes bija no visiem četriem Latvijas novadiem, gan no galvaspilsētas, gan no rajona centra pilsētām un mazpilsētām. Pētījuma ierobežojumi ir saistīti ar to, ka rezultāti balstās uz mātes aizpildīto aptauju analīzes. Darbu vajadzētu turpināt ar padziļinātām intervijām un bērna–mātes kopējās mijiedarbības novērojumiem. Turpmākos pētījumos par šiem jautājumiem būtu vēlams aptaujāt, intervēt un novērot arī tās mātes, kuras nav izpildījušas un atsūtījušas aptaujas, jo pētījumā nepiedalījušo māšu vidū, visticamāk, ir arī tās mātes, kuras vismazāk rūpējas par saviem bērniem. Papildus vēl vajadzētu kontaktēties ar to bērnu mātiem, kuru bērni vispār neapmeklē skolu. Būtu it īpaši svarīgi izpētīt šo māšu vardarbīgās rīcības cēloņu mijsakarbības, lai mazinātu vai novērstu viņu potenciāli vardarbīgo uzvedību.

Pētījuma rezultāti nepārprotami norāda uz dusmu izpausmju saistību ar māšu vardarbību pret bērniem un māšu bērības pieredzes ietekmi šajā sakarā. Arī citi psiholoģiskie, sociālie un ekonomiskie faktori ir saistīti ar mātes vardarbīgo rīcību. Tas norāda, ka nepieciešams pievērst lielāku uzmanību un analizēt tās situācijas, kur parādās un pārklājas vairāki "riskā faktori". Šo "riskā faktoru" savstarpējā saistība norāda arī, ka nepieciešama "kompleksa", daudzpusīga rehabilitācijas pieeja – vardarbīgajām mātēm jāpalīdz atpazīt un izprast savas bērības pieredzes ietekmi, viņām jāiemācās jaunas, pozitīvākas, adaptīvākas audzināšanas pieejas un metodes, kā kontrolēt savas dusmas.

Literatūra

- Bartholomew, K. & Horowitz, L. M. Attachment Styles Among Young Adults. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991, 61, pp. 226–244.
- Bernstein, D., Fink, L., Handelsman, L., Foote, J., Lovejoy, M., Wenzel, K., Sapareto, E., Ruggiero, J. Initial Reliability and Validity of a New Retrospective Measure of Child Abuse and Neglect. *American Journal of Psychiatry*. 1994, 151:8, pp. 1132–1136.
- Bowlby, J. *A Secure Base: Parent – Child Attachment and Healthy Human Development*. New York: Basic Books. 1988.
- Briere, J. *Trauma Symptom Inventory: Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources. 1995.
- Chaffin, M., Kelleher, K., & Hollenberg, J. Onset of Physical Abuse and Neglect: Psychiatric, Substance Abuse, and Social Risk Factors from Prospective Community Data. *Child Abuse & Neglect*. 1996, 20(3), pp. 191–203.
- Di Lillo, D., Tremblay, G. C. & Peterson, L. Linking Childhood Sexual Abuse and Abusive Parenting: the Mediating Role of Maternal Anger. *Child Abuse & Neglect*. 2000, Vol. 24 (6), pp. 767–779.
- Egeland, B., Jacobvitz, D. & Sroufe, A. Breaking the Cycle of Abuse. *Child Development*. 1988, 59(4), pp. 1080–1088.
- Egeland, B. & Susman-Stillman, A. Dissociation as a Mediator of Child Abuse Across Generations. *Child Abuse & Neglect*. 1996, Vol. 20(11) pp. 1123–1132.
- Fitzgerald, M. M., Shipman, K. L., Jackson, J. L., McMahon, R. J., Hanley, H. M. Perceptions of Parenting Versus Parent-child Interactions Among Incest Survivors. *International Journal of Child Abuse and Neglect*. 2005, 29, pp. 661–681.
- Kesner, J. E. & McCenry, P. C. The Role of Childhood Attachment Factors in Predicting Male Violence Toward Female Intimates. *Journal of Family Violence*. 1998, 13(4), pp. 417–432.
- Lendija, S. & Ozola, E. *Bērnu emocionālā audzināšana: Vecāku apmācības programma*. Rīga: Rasa ABC. 2004.
- Main, M. & Goodwyn, R. Predicting Rejection of her Infant From Mother's Representation of her Experience: Implications for the Abused-Abusing Intergenerational Cycle. *Child Abuse and Neglect*. 1984, 8, pp. 203–217.
- McGloin, J. M. & Widom, C. S. Resilience Among Abused and Neglected Children Grown up. *Development and Psychopathology*. 2001, 13, pp. 1021–1038.
- Sebre, S., Sprugevica, I., Zagare, I., & Sluka, D. *Risk Factors and Symptoms Associated with Child Abuse in Latvia. Paper presented at the International Congress of the International Association for Child and Adolescent Psychiatry and Allied Professions*. Stockholm, 1998.

- Sebre, S., Ļebedeva, L., Trapenciēre, I. *Laulība, dzimstība un pozitīvu bērnu vecāku veicinošu faktoru izpēte*. Rīga: Projekts ABD, 2004.
- Sebre, S., Sprugevica, I., Novotni, A., Bonevski, D., Pakalniskiene, V., Popescu, D., Turchina, T., Friedrich, W., Lewis, O. Cross-cultural Comparison of Child Reported Emotional and Physical Abuse: Rates, Risk Factors and Psychosocial Symptoms. *International Journal of Child Abuse and Neglect*. ... 28, pp. 113–127.
- Schuetz, P. & Eiden, R. D. The Relationship between Sexual Abuse During Childhood and Parenting Outcomes: Modeling Direct and Indirect Pathways. *International Journal of Child Abuse and Neglect*. 2005. 29, pp. 645–659.
- Sicher, P., Lewis, O., Sargent, J., Chaffin, M., Friedrich, W. N., Cunningham, N., Thomas, R., Thomas, P., Villani, S. V. Developing Child Abuse Prevention, Identification, and Treatment Systems in Eastern Europe. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2000. 39(5), pp. 660–667.
- Straus, M. A. *Manual for the Conflict Tactics Scales*. Durham, N. H: Family Research Laboratory, University of New Hampshire, 1995.
- Šebek, M. Posttotalitarian Personality – Old Internal Objects in New Situations. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis*. 1998. 26(2), pp. 295–309.
- Šebek, M. The True Self and the False Self: The Clinical and Social Perspective. *Journal of the British Association of Psychotherapy*. 1994. 26, pp. 22–39.
- Walker, E. A., Gelfand, A., Katon, W., Koss, M., Von Korff, M., Bernstein, D., Russo, J. Adult Health Status of Women with Histories of Childhood Abuse and Neglect. *American Journal of Medicine*. 1999. 107, pp. 332–338.
- Widom, C. S. Motivation and Mechanisms in the “Cycle of Violence”. In: D. J. Hansen (Ed.). *Nebraska Symposium on Motivation*. 2000. 26, pp. 1–37.
- Wolfe, D. A., Wekerle, C. & Scott, K. *Alternatives to Violence*. London: Sage Publications, 1997.
- Zelče, Vita. Latvijas padomju sievietes konstrukcija: Pirmā identitāte – darba sievietē (1940–1941). *LU Raksti: Komunikācija*. Rīga: Zinātne, 2003. 34. 59. lpp.

Summary

The aim of this study was to examine “risk factors” and “protective factors” which are associated with mother’s emotional abuse of her child, and to explore the relationship between mother’s attachment style and the continuation vs. discontinuation of abuse. The study sample included 245 mothers who completed questionnaires regarding their childhood history of abuse, psychosocial symptoms, alcohol abuse, financial situation, social support and mother’s current behavior toward her child. Results indicate that mother’s emotionally abusive behavior toward her child is associated with her own childhood experience of abuse, ratings of anger, depression and dissociation, alcohol abuse, and lowered perceptions of the family’s financial situation. Social support was found to be a “protective factor”, associated negatively with mother’s abusive behavior. Upon entering all of the “risk factors” and “protective factor” together in a multiple regression analysis with mother’s emotional abuse of her child as the dependent variable, anger ratings proved to be the strongest predictor, with mother’s childhood experience of emotional abuse and her perception of her financial situation as additional contributing factors. The results of the study imply that there is a need for multi-dimensional treatment approaches.

Key words: attachment style, anger and discontinuation of abuse.

Iekšējās saskaņotības izjūtas jaunākie pētījumi psiholoģijā

Recent Research on Sense of Coherence in Psychology

Anda Upmane

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: Anda.Upmane@lu.lv

Rakstā ir sniegts pārskats par iekšējās saskaņotības izjūtas (ISI) pētījumiem psiholoģijā pēdējo sešu gadu laikā. Tiek apskatītas jaunākās atziņas par ISI saistību ar dažādiem faktoriem. Jaunāko publikāciju analīze ļauj secināt, ka ISI koncepcija kopš tās izveides pagājušā gadsimta 80. gados ir mainījies, tai pievēršas jauni autori, kas papildina vai apstrīd Ārona Antonovska piedāvāto ISI modeli. Jaunākajos pētījumos iezīmējas pretrunīgas tendences par ISI dzimumatšķirībām, bērnības faktoru ietekmi un ISI stabilitāti. Jaunas atziņas par ISI saistību ar fizisko veselību, sociālo atbalstu un psiholoģisko labklājību, kā arī ISI saistību ar trauksmi un depresiju netiek sniegtas, pētījumi apstiprina agrākajos gados veikto pētījumu rezultātus. ISI pētījumi pēdējos gados ir gājuši ārpus klīniskās psiholoģijas robežām, pieaudzis arī ISI pētījumu skaits organizāciju psiholoģijā.

Atslēgvārdi: iekšējās saskaņotības izjūta, stresa pārvarēšana, psiholoģiskā labklājība.

ISI jēdziens Latvijas psihologu redzeslokā nonāca ap 1998. gadu. 2000. gadā notika darbs pie ISI izpētes metodikas adaptācijas A. Veilandes un N. Bahmačovās maģistra darbos, arī šobrīd Latvijas Universitātē ISI tiek pētīta vairāku maģistra, bakalaura un kursa darbu ietvaros.

Ārona Antonovska izveidotā ISI koncepcija

Pētot cilvēku traumatiskos pārdzīvojumus nacistiskā režīma laikā, Izraēlas medicīnas socioloģijas profesors Ārons Antonovskis (*Antonovsky*) meklēja atbildes uz jautājumiem, kā cilvēks saredz dzīvi, kas cilvēkam palīdz tikt galā ar smagām dzīves situācijām, kāpēc ārēji vienādi nelabvēlīgos, krīzi rosinošos apstākļos ir cilvēki, kas saglabā pietiekami labu emocionālo, garīgo un fizisko veselību? (*Antonovsky*, 1985, 121). Lai rastu atbildes uz šiem jautājumiem, 1979. gadā Antonovskis izveidoja salutogēnā veselības modeļa koncepciju, kura būtiska sastāvdaļa ir iekšējās saskaņotības izjūta (*sense of coherence*) (tālāk tekstā ISI) ko autors piedāvā kā jaunu jēdzienu, kas raksturo cilvēka spēju pārvarēt dzīves stresu un krīzes situācijas, veidot veiksmīgāku dzīvi.

Antonovska ieviestais jēdziens „salutogēnēze” (no lat. val. *salutis* – veselība, no gr. val. *genesis* – izcelšanās) ir pretējs tā laika veselības aprūpē populārajam jēdzienam „patogēnēze” (no gr. val. *pathos* – slimība, *genesis* – izcelšanās). Salutogēnā modeļa pieejā uzsvērts, ka cilvēkā vienmēr ir iekšējie resursi. Resursi ir kā starpnieki, kas aizkavē stresoru negatīvo ietekmi, tādējādi pasargājot indivīdu no sabrukuma. Šie resursi var būt internāli (iekšēji), piemēram, pašcieņa, ekster-nāli (ārēji), piemēram, vide, kultūra, kā arī kognitīvi (spēja iemācīties, kā tikt galā ar stresa izraisītajām sekām). Internālie un ekster-nālie resursi bieži ir savstarpēji saistīti, un cilvēks tos akumulē, gūstot pieredzi dzīves laikā. Par svarīgiem tiek uzskatīti arī psihosociālie resursi – materiālais stāvoklis, labvēlīgi sociālās un darba vides apstākļi u. c. Antonovskis uzskata, ka resursu pieejamība un daudzums ir atkarīgs gan no sociālā un vēsturiskā konteksta, gan arī no vides un bērna audzināšanas modeļiem ģimenē (Antonovskis, 1987). Pastāvot spēcīgai salutogēnai sistēmai, ir iespējams augstāks iekšējās saskaņotības izjūtas līmenis (Antonovskis, 1987).

Līdz ar salutogēnā veselības modeļa koncepciju Antonovskis veselības aprūpē ieviesa jaunu pieeju, par svarīgāku uzskatot noskaidrot nevis tos faktorus, kuru dēļ rodas problēmas, bet gan tos faktorus, kas nosaka veselību (ne tikai fizisko, bet arī garīgo veselību) un kas palīdz cilvēkam veiksmīgi tikt galā ar dažādiem sarežģījumiem.

Antonovskis definē: “Iekšējās saskaņotības izjūta ir globāla dzīves uztveres izjūta, kura pauž, kādā līmenī indivīdam piemīt pastāvīga, ilgstoša un tajā pašā laikā dinamiska pārliecības izjūta, ka

- stimuli, kurus rada viņa iekšējā un ārējās vide, dzīves gaitā ir strukturēti, paredzami un izskaidrojami;
- viņam ir pieejami resursi, lai pārvarētu dažādus stresorus;
- dzīves izaicinājumi ir vērti, lai atbildētu uz tiem, tiktu galā ar tiem vai pieņemtu tos kā savas dzīves sastāvdaļu” (Antonovskis, 1987, p. 218).

Iekšējās saskaņotības izjūtu veido trīs savstarpēji cieši saistīti komponenti:

- 1) spēja tikt galā ar dzīves sarežģījumiem (*manageability*) – instrumentālais komponents ISI koncepcijā, kas raksturo, cik lielā mērā indivīdam ir pārliecība, ka viņš nepieciešamības gadījumā spēs atrast gan iekšējos, gan ārējos resursus;
- 2) spēja saprast dzīvi (*comprehensibility*) – kognitīvais komponents ISI koncepcijā, kas attiecas uz to, cik lielā mērā cilvēks uztver iekšējos un ārējos stimulus kā skaidrus, sakārtotus, strukturētus un saistītus: pretstatā haotiskai, neprognozējamai un fatālai stimulū un notikumu uztverei.
- 3) spēja piešķirt jēgu savai dzīvei (*meaningfulness*) – motivācijas komponents ISI koncepcijā, kas attiecas uz to, cik lielā mērā cilvēks emocionāli iesaistās dzīvē. Tajā ietilpst spēja veidot nivas attiecības, ticība un darbs. Autors to uzskata par svarīgāko komponentu, lai veidotos veiksmīga dzīve (Antonovskis, 1987).

Autors uzskata, ka veselību ietekmē iekšējās saskaņotības izjūtas spēks, kas rodas visu trīs komponentu mijiedarbības rezultātā (Antonovskis, 1987). Arī jaunākie pētījumi apstiprina Antonovska ideju, ka neraugoties uz to, kāda ir veselība, cilvēkiem ar augstu iekšējās saskaņotības izjūtas līmeni ir labāka dzīves kvalitāte (Buchi, Sensky & Allard, cit. Strang & Strang, 2001).

Cilvēki, kuriem ir augsta (stabila) iekšējās saskaņotības izjūta, ir cilvēki ar pozitīvu un optimistisku skatu uz dzīvi, viņi vairāk spēj kontrolēt savu dzīvi, panāk pozitīvu situācijas risinājumu, vieglāk pārdzīvo notikumus bez stresa un trauksmes, viņiem ir lielāka skaidrība par dzīves mērķiem un dzīves jēgas izpratne (*Antonovsky & Sagv, 1986*).

Pēdējo gadu pētījumos parādās arvien vairāk pierādījumu, kas liek apšaubīt Antonovska deklarēto ISI nemainību, stabilitāti un universālumu.

ISI izpētes metode un pētījumi Latvijā

Iekšējās saskaņotības izjūtas izpētē pasaulē pamatā tiek izmantotas divas Antonovska izstrādātās ISI aptaujas versijas (pilnā versija – 29 jautājumi un saīsinātā versija – 13 jautājumi) (*Sense of Coherence Questionnaire, Antonovsky, 1987*).

Testa iekšējā validitāte un ticamība Antonovska 1987. gadā veiktajā pētījumā ir augsta (Kronbaha alfa variē no 0.84 līdz 0.93). 1988. gadā Holms ar kolēģiem apstiprina šos rādītājus, bet pētījumos iesaka izmantot kopīgo rādītāju un izvairīties no skalu atsevišķas lietošanas. 1990. gadā Frencs nonāk pie secinājuma, ka iekšējās saskaņotības izjūtas skala ir viendimensijas metodika ar vienu pamatfaktoru, kas mēra iekšējās saskaņotības izjūtu (*McSherry, Holm, 1994*).

Latvijā iekšējās saskaņotības izjūtas pētījumi aizsākās 2000. gadā, kad ISI metodiķu maģistra darbos Latvijā adaptēja Agita Veilande un Natālija Bahmačova. Arī Latvijā adaptētajā variantā testa iekšējā validitāte un ticamība ir augsta (Kronbaha alfa 0.84 pētījumos variē no 0.83 līdz 0.86).

Maģistra darbā ISI ir apskatījusī I. Rūtiņa 2003. gadā, secinot, ka pastāv saistība starp ISI un pašstenošanās līmeni sievietēm (Rūtiņa, 2003).

I. Šupulnieces 2005. gadā veiktajā pētījumā par ISI, izdegšanu un depresiju bērnu sociālās aprūpes darbiniekiem saistībā ar darba stāžu tika izdarīts nozīmīgs secinājums, kas prasa tālāku izpēti, – ISI rādītāji statistiski ir ievērojami zemāki bērnu sociālās aprūpes darbiniekiem ar lielāku darba stāžu.

Latvijā vēl ir maz ISI pētījumu, lai varētu runāt par salīdzināšanu ar pētījumiem pasaulē.

ISI stabilitāte

Antonovskis definē iekšējās saskaņotības izjūtu kā relatīvi stabili personības globālu orientāciju, īpaši uzsverot, ka tā nav personības iezīme. Bērniecības un jaunības gados pieaug un attīstās visi ISI komponenti. Jau agrā jaunībā cilvēks ir izveidojis savu priekšstatu par to, kāda ir pasaule (*Antonovsky & Sagv, 1986*). Antonovskis uzskata, ka iekšējās saskaņotības izjūta veidojas bērnībā un pusaudža gados un stabilizējas ap 30 gadu vecumu (*Antonovsky, 1987*). Viņš pieņem, ka ap 30 gadiem cilvēks ir pieredzējis darba un ģimenes situāciju, tāpēc lielākoties vairs nenotiek izmaiņas, kas nozīmīgi ietekmētu tālāko iekšējās saskaņotības izjūtas attīstību (*Antonovsky, 1996*). Jaunāks pētījums parāda, ka iekšējās saskaņotības izjūta jau ir noturīga pusaudžu vecuma beigās, neraugoties uz šajā vecuma posmā notiekošajām izmaiņām (*Buddeberg, Klaghofer, et. al., 2001*).

Antonovskis uzskata, ka iekšējās saskaņotības izjūta dzīves laikā nemainās, bet iespējamās iekšējās saskaņotības izjūtas izmaiņas dažādu apstākļu ietekmē.

Taču, mainoties apstākļiem, iekšējās saskaņotības izjūta parasti atgriežas sākotnējā stāvoklī (*Antonovsky*, 1987). To apstiprināja arī Larsons un Kallenberg, pierādot, ka iekšējās saskaņotības izjūta pastiprinās līdz ar vecuma palielināšanos (*Larsson & Kallenberg*, 1996).

Pēdējos 5 gados ir veikti vairāki pētījumi par iekšējās saskaņotības izjūtas stabilitāti gan dažādu slimnieku, avāriju upuru, gan dažādās sfērās nodarbināto vidū. Daudzos no tiem apstiprinājās iekšējās saskaņotības izjūtas stabilitāte (cit. *Nilsson, Holmgren*, et. al. 2003).

Tomēr citos pētījumos parādās pretruna ar iekšējās saskaņotības izjūtas koncepcijas autora pausto ideju par viennozīmīgu ISI stabilitāti.

2003. gadā ir publicēts Zviedrijā laikā no 1994. līdz 1999. gadam veikts pētījums, kurā abos mērījumos piedalījās 1254 cilvēki. Rezultāti uzrādīja ISI līmeņa pazemināšanos piecu gadu laikā gan sievietēm, gan vīriešiem. Īpaši nozīmīga pazemināšanās tika atzīmēta cilvēkiem ar kardiovaskulārām saslimšanām un diabētu un cilvēkiem lielākā vecumā. Turklāt pētnieki to nesaistīja ar šo cilvēku kļūšanu vecākiem 5 gadu laikā, bet gan ar problēmām veselības aprūpes sistēmā un ekonomiskām pārmaiņām. Kopumā pētnieki nonāca pie secinājuma, ka iekšējās saskaņotības izjūta saglabājas nemainīga indivīdiem ar sākotnēji augstu ISI līmeni, bet pārējiem dažādi individuāli faktori un sociālās izmaiņas var ietekmēt ISI līmeni (*Nilsson, Holmgren*, et. al., 2003). Līdzīgi rezultāti tika iegūti no 2001. gadā Zviedrijas bezdarba pētījumā iesaistītajiem respondentiem – gada laikā ISI izmaiņas nebija vērojamas tiem, kam bija augsts ISI (cit. *Nilsson, Holmgren*, et. al., 2003). Pēdējo gadu pētījumi liek secināt, ka ir iespējamās ISI izmaiņas dzīves laikā tiem indivīdiem, kuru ISI līmenis ir zems.

ISI atšķirības atkarībā no dzimuma un citiem demogrāfiskiem rādītājiem

Lai gan Antonovskis uzsvēra, ka attiecībā uz ISI nav vērojamas atšķirības atkarībā no dzimuma, kultūras un izglītības, pētījumos daudz uzmanības tiek veltīts ISI saistībai ar dažādiem demogrāfiskajiem rādītājiem. Pētnieku vidū dažādās valstīs tiek minēti pretrunīgi rezultāti ISI atšķirībām atkarībā no dzimuma. Ir pētījumi, kuros tiek atzīts, ka vīriešiem ir nozīmīgi augstāka iekšējās saskaņotības izjūta nekā sievietēm, savukārt sievietēm iekšējās saskaņotības izjūta ir vairāk saistīta ar veselību nekā vīriešiem (*Larsson & Kallenberg*, 1996). Ir vairāki pētījumi, kas šīs atšķirības neuzrāda, piemēram, Somijā veiktajā pētījumā attiecībā uz dzimumu ISI atšķirības netika konstatētas (*Volanen & Lahelma*, 2004). Zviedru pētnieki 2003. gadā veiktajā pētījumā, atzīmējot ISI atšķirības atkarībā no dzimuma, uzsver, ka sievietes vairāk ietekmē sociālās pārmaiņas un stress nekā vīriešus, kas savukārt ietekmē viņu ISI. Arī zviedru pētījumi par AIDS slimniekiem liecina, ka sievietēm ir daudz zemāki ISI, labklājības un sociālā atbalsta rādītāji kā vīriešiem (*Nilsson, Holmgren*, et. al. 2003).

2003. gadā publicētajā pētījumā par ISI metodiku vācu pētniece Šūmane kopā ar kolēģiem apstiprināja, ka sievietēm ir zemāki ISI rādītāji kā vīriešiem. Viņi arī pierādīja, ka, palielinoties vecumam un izglītības līgumam, paaugstinās ISI līmenis (*Schumann, Hapke*, et. al., 2003), kas ir pretrunā ar Antonovska uzskatu, ka ISI nav atkarīga no sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem (*Antonovsky*, 1996).

Stresa pārvarēšana un ISI

Antonovskis uzskata, ka cilvēki ar spēcīgāku iekšējās saskaņotības izjūtu vieglāk pārdzīvo dažādus notikumus un vieglāk atrod ārējus vai iekšējus resursus, kā pārvarēt stresu (*Antonovsky & Sagy, 1986*).

Tā kā dzīves laikā dažādi stresori ietekmē cilvēka iekšējās saskaņotības izjūtu, tad, saskaroties ar stresoriem, indivīdi ar zemāku iekšējās saskaņotības izjūtu uzskata, ka viņiem ir mazāk resursu pārvarēt tos, tādējādi viņi zaudē spēju atrisināt šo situāciju. Šī neatrisinātā spriedze vēl vairāk pavājina iekšējās saskaņotības izjūtu (*Antonovsky, 1987, 1996*). Citos pētījumos ir atklāts, ka indivīdi ar spēcīgāku iekšējās saskaņotības izjūtu vieglāk izvairās no stresoriem un vieglāk pārdzīvo dažādus negatīvus notikumus, turpretī tie, kuru iekšējās saskaņotības izjūta ir zema, interpretē stresorus kā biedējošus un trauksmi izraisošus (*Antonovsky & Sagy, 1986*).

Antonovska uzskatus par ISI ciešo saistību ar stresa pārvarēšanu jaunākos pētījumos apstiprina arī austrāliešu pētnieces *Pallant* un *Lae*. Pētnieces nonāk pie atziņas, ka indivīdiem ar augstāku ISI ir augstāks pašvērtējums, viņi paši vairāk kontrolē savu dzīvi un ir izveidojuši pozitīvāku un optimistiskāku skatu uz dzīvi. Mēģinājumos noskaidrot, kā ISI ietekmē stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēli, ir vērojama tendence, ka indivīdi ar zemāku ISI biežāk izvēlas izvairīšanās tipa uzvedību (*Pallant & Lae, 2002*). Pētnieces atklāja, ka indivīdi ar augstāku ISI biežāk reaģē uz stresoriem ar adaptīvām stratēģijām, tādā veidā panākot pozitīvu situācijas risinājumu un samazinot stresoru negatīvo ietekmi uz veselību, labsajūtu un viņu dzīvi (*Pallant & Lae, 2002*). Arī pēdējos gados pētnieki apstiprina Antonovska ideju par ISI kā nozīmīgu faktoru, kas palīdz indivīdam izvēlēties produktīvas stresa pārvarēšanas stratēģijas.

Bērības posma nozīme ISI veidošanā

Antonovskis uzskata, ka bērna aktīva iesaistīšana ģimenes lēmumu pieņemšanā un tuvība ar ģimenes locekļiem ir noteicošais faktors spēcīgas iekšējās saskaņotības izjūtas veidošanā (*Antonovsky, 1987*). Tomēr pēdējos gados šajā jomā pētnieku vidū nav vienprātības.

Volfa un Ratnere savos pētījumos apstiprina Antonovska pamatdomu, ka sociālāzīcija no bērības līdz pieaugušo vecumam dod iespēju attīstīt noteikta līmeņa iekšējās saskaņotības izjūtas līmeni (spēcīgu vai vāju) (*Wolff & Ratner, 1999*). Autores uzsver, ka traumatiskie notikumi bērībā daudz vairāk ietekmē iekšējās saskaņotības izjūtas līmeni nekā traumatiskie notikumi pieaugušo vecumā. Tomēr to negatīvo efektu ietekme uz iekšējās saskaņotības izjūtu, kas ir saistīti ar bērības traumatisko pieredzi, samazinās, ja tiek saņemts lielāks sociālais atbalsts. Pētījums rāda, ka indivīdiem, kuri bērībā ir pārdzīvojuši vecāku šķiršanos, stresu ģimenē, fizisko vardarbību, vecāku alkoholismu, pieaugušo vecumā ir vājāka iekšējās saskaņotības izjūta (*Wolff & Ratner, 1999*). Tomēr, šo negatīvo notikumu ietekme uz iekšējās saskaņotības izjūtu pieaugušo vecumā var tikt mazināta, ja ir kāds, kam uzticēties, un kāds, kurš mīl (*Wolff & Ratner, 1999*).

Savukārt, pētot, kā sociālekonomiskie apstākļi un dzīves pieredze bērībā un pieaugušo dzīvē ietekmē ISI līmeni sievietēm, zviedru psihologi *Kranca* un *Ostergrens* nonāca pie negaidīta un Antonovska teorijai pretrunīga secinājuma, ka

bērnības notikumi – vecāku šķiršanās un vardarbība – neietekmē ISI statistiski nozīmīgā līmenī, bet tieši tādi pieaugušā dzīves faktori kā pārpūlēšanas darba un sociālā atbalsta trūkums nosaka zemu ISI sievietēm (*Krantz & Ostergren, 2004*). Tādējādi šie autori pieņem, ka ISI ir parādība, kas daļēji saistīta ar indivīda vietu sociālajā struktūrā un daļēji ar darba apstākļiem.

Līdzīgā pētījumā somu psihologi secināja, ka attiecības ar partneri, sociālais atbalsts, darba kvalitāte un apstākļi bērnībā ir cieši saistīti ar ISI, bet ar to nav saistīts vecums, dzimums un izglītības līmenis. (*Völanen, Lahelma, et. al., 2004*).

Tādējādi joprojām pastāv pretrunīgi pieņēmumi par bērnības situācijas nozīmi ISI veidošanā. Aizvien lielāka uzmanība tiek pievērsta pieaugušā dzīves notikumiem un situācijai darbā, kas, kā rāda pētījumi, arī būtiski var ietekmēt ISI līmeni.

ISI saistība ar citiem psiholoģiskiem un sociāliem rādītājiem

Pētījumos bieži tiek meklētas iekšējās saskaņotības izjūtas saistība ar citiem psiholoģisko veselību raksturojošiem rādītājiem. Pēdējā desmitgadē ir veikti ļoti daudzi pētījumi, kuros gūtās atziņas ir diezgan līdzīgas. Apkopojot pētījumus par ISI saistību ar dažādiem faktoriem, zviedru pētnieki Bengtson–Tops un Hansons secina, ka augsta ISI ir saistīta ar labāku veselību, labklājību un funkcionālo statusu (cit. *Bengtso –Tops & Hansson, 2001*). Tāpat tiek atzīta arī augstas iekšējās saskaņotības izjūtas ciešā saistība ar zemu depresijas un trauksmes līmeni, ar psiholoģisko un fizioloģisko labsajūtu (cit. *Pallant & Lae, 2002*). Ar vājāku ISI ir saistīts depresīvs noskaņojums, trauksme un naidīgums (*Bengtson–Tops & Hansson, 2001*). Pētījumi rāda, ka iekšējās saskaņotības izjūta ir vairāk atkarīga no vispārējās labsajūtas un psiholoģiskiem simptomiem nekā no vispārējās fiziskās veselības un somatiskajiem simptomiem, izglītības, ienākumu līmeņa, draugu daudzuma un ģimenes locekļu skaita (*Buddeberg Fischer, et. al., 2001*).

Zviedru pētniece Džonsone savā pētījumā pierāda, ka iekšējais kontroles lo-kuss kopā ar pašvērtības apziņu un iekšējās stabilitātes izjūtu tieši nosaka ISI līme-ni. Viņas pētījums arī apstiprina, ka spēcīga iekšējās saskaņotības izjūta ir saistīta ar labu veselību (*Johnson, 2004*).

Tomēr nav īsti skaidrs, vai zema iekšējās saskaņotības izjūta ir sekas tam, ka cilvēks ir slims, vai arī saslimšana ir sekas vājai ISI (*Johnson, 2004*). Tā, no vienas puses, tiek pieņemts, ka ISI ir resurss, kas palīdz indivīdam tikt galā ar sarežģītām dzīves situācijām, slimībām, operācijām, sāpēm vai narkotiku atkarību (*Schnyder et. al., 1999*). No otras puses, ir arī pētījumi par to, ka augsta iekšējās saskaņotības izjūta darbojas kā faktors, kas pasargā indivīdu no saslimšanas (*Suominen, Blomberg, et. al., 2001*) vai veicina to, ka cilvēks vājāk izjūt fiziskos simptomus (*Korotov & Hannah, 1994*).

Pētnieki ir vienoti uzskatos par spēcīgas iekšējās saskaņotības izjūtas saistību ar augstu socioekonomisko statusu un sociālo integrāciju (*Lundberg & Nystrom Peck, 1994, Krantz&Ostergren,2004, Groholt, Stigium, et. al. 2003*).

Norvēģu pētniece Groholta ar kolēģiem ir vieni no retajiem, kas ir aplūkojuši bērna slimību saistību ar viņu vecāku ISI. Viņi atzīmē, ka tiem vecākiem, kuru bērniem ir kādas nopietnas saslimšanas, piemēram, diabēts, epilepsija vai citas

psihiatriskas saslimšanas, ir biežāk novērojams zemāks ISI līmenis. Viņu pētījumā arī tiek uzsvērts, ka zemāks ISI ir cilvēkiem, kas nāk no zemākiem sociāliem slāņiem (*Groholt, Stigium, et. al.*, 2003).

Sociālais atbalsts tiek minēts kā vēl viens no faktoriem, kas saistīts ar iekšējās saskaņotības izjūtu – augsts ISI līmenis palielina iespēju, ka, saskaroties ar stresogēnām situācijām, cilvēks spēs labāk saskatīt palīdzības iespējas, lai tiktu ar tām galā (*Amirkhan & Graves*, 2003).

Volfas un Ratneres pētījumā par ISI saistību ar stresu un sociālo atbalstu (*Wolff & Ratner*, 1999) tika secināts, ka cilvēkiem, kuri pēdējā gada laikā ir piedzīvojuši augstāka stresa līmeni, ir vērojama zemāka iekšējās saskaņotības izjūta. Var secināt, ka gan laba veselība, gan stipra iekšējās saskaņotības izjūta ir saistīta ar labvēlīgu situāciju saistībā ar pretošanos resursiem (cit. *Suominen, Blomberg, et. al.*, 1999).

Snekkevik un kolēģu veiktajā pētījumā tiek pat uzsvērts, ka, vairākos pētījumos apstiprinātā ISI un trauksmes ciešā saistība, iespējams, liecina par to, ka tiek mērīts viens fenomens, kura vienā polā atrodas trauksme, bet otrā – iekšējās saskaņotības izjūta (*Snekkevik, Anke, et. al.*, 2003). Pētnieki ir nobažījušies par ļoti augstajām korelācijām, kas pētījumos parādās starp iekšējās saskaņotības izjūtu un trauksmi, depresiju. Tiek uzsvērts, ka vajadzētu vairāk pētījumu, lai izprastu, uz ko tieši ir vērsta ISI pētīšanas metodika (*Nilsson, Holmgren et. al.*, 2003). Diskusija par ISI koncepta validitāti aizsākās jau senāk. Tā, piemēram, 1999. gadā zviedru pētnieki *Larsons* un *Kalensbergs* secina, ka, lai gan eksistē konceptuālas neskaidrības un psihometriskas problēmas ar ISI izpētes metodiku, ir viens fakts, ko nevar noliegt: lai arī ko pēc ISI izpētes metodikas mērtu, rezultāts vienmēr ir ļoti cieši saistīts ar veselības rādītājiem (*Larsson, Kallenberg*, 1999).

ISI un darba faktori

Antonovskis 1998. gada pētījumā kā svarīgāko pieaugušā dzīves iekšējās saskaņotības izjūtas noteicošu min darba vidi (cit. *Heiman*, 2004). Lai gan *Antonovska* teorijā vides ietekmei ir liela nozīme ISI veidošanā, pēdējo gadu pētījumos maz uzmanības ir pievērsts darba vides faktoriem, kas ietekmē ISI. Nav daudz pētījumu, kas veltīti tam, lai noskaidrotu, vai indivīdi ar augstu ISI tiecas pārveidot un uzlabot vidi, kurā atrodas, vai arī vide ir tā, kas veido indivīda ISI līmeni. Pēc *Antonovska* teorijas var spriest, ka augsta ISI ļauj uztvert darba faktoros pozitīvāk.

Ja piekrt *Antonovska* uzskatam, ka ISI ir stabils veidojums, kas autīstās jaunībā (*Antonovskis*, 1987), tad var uzskatīt, ka ISI ietekmē to, kā cilvēks uztvers darba faktoros, nevis pieņem, ka ISI veidojas darba faktoru ietekmē. Tomēr ir pētījumi, kas apstiprina arī darba faktoru ietekmi uz ISI līmeni. Tā, piemēram, pētījums parādīja, ka labvēlīgs organizācijas klimats un darba drošība ietekmē ISI paaugstināšanos. Darbiniekiem, kuri gada laikā bija pieredzējuši uzlabojumus organizācijas klimatā un vadības attiecībās, bija paaugstinājies ISI līmenis (*Feldt, Kivamaki et. al.*, 2004). Tomēr paši autori uzsver, ka iegūtie rezultāti nav interpretējami viennozīmīgi, un pētījumiem vēl jāapstiprina ISI un darba faktoru ietekmes cēloņu un seku sakarība (*Feldt, Kivamaki et. al.*, 2004). Pēdējā laikā aizvien pieaug to pētījumu skaits, kas pierāda, ka cilvēki ar augstu ISI labāk spēj izvairīties no darba vides

stresa, kas rada izdegšanu (piemēram, *Mackie, Holahan & Gottlieb, 2001*), ka ISI negatīvi ietekmē grūtības un spriedze darbā, bet pozitīva korelācija ir vērojama ar sociālo atbalstu (*Soderfeldt, 2000, kā minēts Heiman, 2004*).

ISI un citi psiholoģisko labklājību raksturojoši jēdzieni

Paralēli Antonovska izstrādātajai ISI koncepcijai 70. un 80. gados tika izstrādātas vairākas līdzīgas koncepcijas, kas arī mēģina izprast, kā cilvēks dzīves garumā var uzturēt augstu subjektīvās labklājības līmeni un kas ir tie īpašie personīgie vai sociālie procesi, kuri uztur labklājību dažādos dzīves posmos. Lai to izskaidrotu, pētnieki piedāvā dažādus priekšstatus un jēdzienus.

70. gadu beigās psiholoģe Suzanna Kobasa veica longitudinālus pētījumus par stresa ietekmi uz indivīdiem. Viņa secināja, ka tiem cilvēkiem, kuri piedzīvo augstu stresa līmeni un saglabā labu veselību, personības struktūra atšķiras no tiem, kuri, pārdzīvojot spēcīgu stresu, saslimst. Tādu personību, kas saglabā veselību, pētniece nosauca par *stresa noturīgu* personību (*Kobasa, 1979*). Šis jēdziens bieži tiek izmantots gan psihologu, gan medicīnu pētījumos par stresu un veselību. Stresa noturīgi ir indivīdi, kas spēj kontrolēt situāciju, būt aktīvi savas dzīves organizētāji un pārmaiņas redz kā izaicinājumu tālākai attīstībai. Kobasa uzskata stresa noturību par veselību veicinošu faktoru. Stresa noturība palīdz saglabāt gan fizisko, gan psihisko veselību, indivīdam nonākot stresa situācijās (*Kobasa, Maddi, & Kahn, 1982*). Šādā aspektā stresa noturība šķiet tas pats, kas iekšējās stabilitātes izjūta, tomēr Antonovskis min būtisku atšķirību, uzskatot, ka ISI jēdziena pamatā ir pieņēmums, ka cilvēka dabā ir meklēt stabilitāti (*Antonovskis, 1987*), turpretī Kobasa uzsver, ka pārmaiņas dzīvē ir kā izaicinājums attīstībai. Līdzīgi kā Antonovskis, arī Kobasa stresa noturību raksturo kā iekšēju resursu, kas palīdz tikt galā ar stresu, tomēr jāatzīmē, ka ISI jēdziens pēdējo gadu pētījumos tiek izmantots biežāk.

Pretstatā stresa noturībai un ISI, Šeiera un Karvera izstrādātais *dispozicionālā optimisma/ pesimisma jēdziens* (*Scheier & Carver, 1987*) atspoguļo indivīda gaidas par pozitīvu/ negatīvu situācijas atrisināšanos. Autori uzskatīja, ka tieši gaidas par situācijas risinājumu noteiks uzvedību, uzsverot, ka nav svarīgi iemesli, kam cilvēki piedēvē pozitīvu situācijas atrisināšanos (veiksme, Dievs, liktenis, grūts darbs u. c.), bet svarīga ir optimistiska vai pesimistiska orientācija (*Scheier & Carver, 1987*). Viņu vēlākie pētījumi ir apstiprinājuši, ka šīs vispārējās gaidas ir relatīvi stabilas laikā un tās veido būtisku personības iezīmi (*Scheier, Carver, & Bridges, 1994*). Atšķirībā no Šeiera un Karvera Antonovskis skaidri deklarē, ka neuzskata ISI par personības iezīmi, bet par globālu orientāciju. ISI tiek uzskatīta par visaptverošu rādītāju, turpretī optimisms/pesimisms ir šaurāks jēdziens, kas minētās teorijas ietvaros tiek saistīts ar gaidām.

Banduras piedāvātais *pašefektivitātes jēdziens* (*Bandura, 1977*) arī satur a ziņā ir līdzīgs iepriekš minētajiem. Pašefektivitāte raksturo cilvēka pārliecību par savām spējām veiksmīgi nonākt pie vēlamā rezultāta. Pēc Banduras teorijas (*Bandura, 1994*), pašefektivitāte nosaka, kā cilvēks jūtas, domā, motivē sevi un darbojas. Cilvēki ar augstu pārliecību par savām spējām, t. i., augstu pašefektivitāti attiecas pret sarežģītiem uzdevumiem kā izaicinājumu, nevis no tiem izvairās, līdz ar to viņi izvērza sev mērķus un aktīvi darbojas, lai tos realizētu. Neveiksmes viņi pārdzīvo ātri un spēj atrast tām racionālus skaidrojuma (piepūles, zināšanu trūkums

u. c.), kā arī uz tver tās kā izaicinājumu mācīties, lai sasniegtu labākus rezultātus. Pretēji viņiem, cilvēki ar zemu pašefektivitāti apšaubā savas spējas tikt galā ar sarežģītiem uzdevumiem, apsver dažādus šķēršļus un personīgos trūkumus, nevis koncentrējas uz to, kā uzlabot savas darbības rezultātus. Bandura uzsvē, ka tieši cilvēki ar zemu pašefektivitāti ir vairāk pakļauti stresam un depresijai (Bandura, 1994).

Salīdzinājumā ar ISI jēdzienu, pašefektivitāte vairāk atspoguļo domāšanas ietekmi uz indivīda labklājību, bet ISI ir iekšējs resurss, kas tik tieši nav saistīts ar indivīda paša piepūli un apzināto pieredzi.

Lai arī cik šie jēdzieni nebūtu atšķirīgi, tie labi raksturo dažādus psiholoģiskās labklājības aspektus un, iespējams, tieši kopā visprecīzāk skaidro tos faktorus, kas nosaka indivīda veiksmīgu funkcionēšanu.

Secinājumi

Pēdējos gados joprojām turpinās ISI izpēte saistībā ar dažādiem psiholoģiskiem un sociāliem faktoriem. Tiek apstiprinātas Antonovska idejas par ISI nozīmi pozitīvu stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēlē (Pallant & Lae, 2002). Pētījumi gan apstiprina (Wolff & Ratner, 1999), gan apšaubā (Krantz & Ostergren, 2004) bērības būtisko nozīmi pieaugušā ISI veidošanā, iezīmējas tendence par būtiskāko ISI noteicošo faktoru minēt sociālo atbalstu un darba vidi (Volanen, Lahelma, et al., 2004).

Pētījumos parādās pretrunīgi secinājumi par ISI stabilitāti. Pētnieki gan uzskata, ka ar gadiem ISI stabilizējas (Larsson & Kallenberg, 1996), gan ir arī pētījumi, kas liecina par ISI līmeņa pazemināšanos, palielinoties vecumam (cit. Nilsson, Holgrem, et al., 2003). Joprojām pētnieku vidū dažādās valstīs pastāv pretrunīgi rezultāti par ISI atšķirībām atkarībā no dzimuma. Pēdējo gadu pētījumos arvien vairāk iezīmējas tendence, ka vīriešiem ir augstāka ISI (piemēram, Schumann, Hapke, et al., 2003), tomēr citi pētnieki šādas atšķirības neatklāj (piemēram, Volanen, Lahelma, et al., 2004). Joprojām turpinās pētījumi, kuros tiek apstiprināta ISI saistība ar tādiem psiholoģiskās labklājības rādītājiem kā depresija, trauksme, fiziskā veselība. Jautājumā par veselības un ISI saistību aktualizējas jautājums par šīs saistības cēloņsakarību.

Salīdzinoši jauna ISI pētījumu joma pēdējos gados ir ISI saistība ar dažādiem darba faktoriem.

Lai arī Antonovskis, izstrādājot ISI koncepciju, pretendēja uz šī koncepta stabilitāti, pēdējo gadu pētījumi aizvien vairāk pierāda, ka indivīdu ISI var būt atšķirīgs dažādās kultūrās, sociālajos slāņos, kā arī ISI nav tik viennozīmīgi saistīta ar noturīgu personības orientāciju.

Neraugoties uz to, dažādos pētījumos ISI arvien biežāk tiek izvēlēts kā visaptverošs rādītājs, kas raksturo indivīdu psiholoģisko labsajūtu un veiksmīgu sociālo funkcionēšanu. Līdz ar to rodas jautājums – vai ISI tiešām ir tik vispusīgs rādītājs un vai ar ISI izpēti var aizstāt trauksmes, depresijas un stresa pārvarēšanas, psiholoģiskās labklājības izpēti? No vienas puses, ņemot vērā tik bieži atklātās saistības starp šiem personības labklājību raksturojošiem jēdzieniem, tas būtu tikai likumsakarīgi. No otras puses, ja ir citi tik skaidri definēti, pierādīti jēdzieni, vai

ir nepieciešams vēl viens, kas parāda tās pašas tendences? Pēdējo gadu pētījumos parādās gan ISI jēdziena kritika, gan atzinīgi vārdi par ISI universālo raksturu. Kritiku autori uzsver, ka vajadzētu vairāk pētījumu, lai izprastu, ko tieši iekšējās saskaņotības izjūtas izpētes metodika nosaka un kāds ir Antonovska izveidotā jēdziena saturs kontekstā ar citiem psiholoģisko labklājību raksturojošiem rādītājiem. Līdz šim ir izteikti minējumi, bet joprojām nav viennozīmīgas atbildes uz šiem jautājumiem.

Literatūra

- Amirkhan, J. H. & Graves, H. Sense of Coherence and Stress: the Mechanics of a Healthy Disposition. *Psychology and Health*. 2003, Vol. 18, No. 1, pp. 31–62.
- Antonovsky, A. *Health, Stress and Coping*. San Francisko: Jossey-bass publishers. 1985.
- Antonovsky, A., Sagy, S. The Development of a Sense of Coherence and its Impact on Responses to Stress Situations. *Journal of Social Psychology*. 1986, 126, pp. 213–225.
- Antonovsky, A. *Unraveling the Mystery of Health*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers. 1987.
- Antonovsky, A. Can Attitudes Contribute to Health? Advances. *The Journal of Mind-body Health*. 1992, 8, pp. 33–49.
- Antonovsky, A. The Sense of Coherence: an Historical and Future Perspective. *Israel Journal of Medical Sciences*. 1996, 32, pp. 170–178..
- Bandura, A. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review*. 1977, 4, pp. 191–215.
- Bandura, A. Self-efficacy. In: V. S. Ramachaudran (Ed.). *Encyclopedia of Human Behavior*. New York: Academic Press. 1994, Vol. 4, pp. 71–81.
- Bengtsson-Tops, A., Hansson, L. The Validity of Antonovsky's Sense of Coherence Measure in a Sample of Schizophrenic Patients Living in the Community. *Journal of Advanced Nursing*. 2001, 33 (4) pp. 432–438.
- Buddeberg, F. B., Klaghofer, R., Schnyder, U. Sense of Coherence in Adolescents. *Soz. Präventivmed*. 2001, 46, pp. 404–410.
- Feldt, T., Kivimäki, M., Rantala, A., Tolvanen, A. Sense of Coherence and Work Characteristics: A Cross – Lagged Structural Equation Model Among Managers. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004, 77, pp. 323–342.
- Groholt, E. K., Stigium, H., Rannveig, N., Kohler, L. Is Parental Sense of Coherence Associated with Child Health? *European Journal of Public Health*. 2003, Vol. 13, Issue 3, pp. 195–202.
- Heiman, T. Examination of the Salutogenic Model. Supp. Ort Resources, Coping Style, and Stressors Among Israeli University Students. *The Journal of Psychology*. 2004, 138, 6, pp. 505–520.
- Johnson, M. App. Roaching the Salutogenesis of Sense of Coherence: the Role of „Active” Self – Esteem and Coping. *British Journal of Health Psychology*. 2004, 9, pp. 419–432.
- Kobasa, S. Stressful Life Events. Personality and Health: an Inquiry into Hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 37, pp. 1–11.
- Kobasa, S. C., Maddi, S. R., & Kahn, S. Hardiness and Health: a Prospective Study. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1982, 42, pp. 168–177.

- Korotov, D., Hannah, T. E. Extraversion and Emotionality as Proposed Superordinate Stress Moderators: a Prospective Analysis. *Personality and Individual Differences*. 1994, 16, pp. 787–792.
- Krantz, G., Ostergren, O. Does it Make Sense in a Coherent Way? Determinants of Sense of Coherence on Swedish Women 40-to 50 Years of Age. *International Journal of Behavioral Medicine*. 2004, Vol. 11, Issue 1, pp. 18–27.
- Larsson, G., Kallenberg, K. O. Dimensional Analysis of Sense of Coherence Using Structural Equation Modelling. *European Journal of Personality*. 1999, Vol. 13, pp. 51–61.
- Larsson, G., Kallenberg, K. O. Sense of Coherence, Socioeconomic Conditions and Health. Interrelationships in a National Wide Swedish Sample. *European Journal of Public Health*. 1996, Vol. 6, pp. 175–180.
- Löytnyemi, V., Rantalaiho, L., Virtanen, P. Work and Family as Constituents of Sense of Coherence. *Qualitative Health Research*. 2004, 14, 7, pp. 924–941.
- Lundberg, O., Nystrom Peck, M. *Sense of Coherence*. 1994.
- Mackie, K. S., Holahan, C. K., & Gottlieb, N. H. Employee Involvement Management Practices, Work Stress, and Depression in Employees of Human Services Residential Care Facility. *Human Relations*. 2001, 54, pp. 1065–1092.
- Mcsherry, W. & Holm I. E. Sense of Coherence, Social Structure and Health. *European Journal of Public Health*. 1994, 4, pp. 252–257..
- Nilsson, B., Holmgren, L., Stegmayr, B., Westman, G. Sense of Coherence – Stability Over Time and Relation to Health, Disease, and Psychosocial Changes in a General Population: a Longitudinal Study. *Scand J Public Health*. 2003, Vol. 31, pp. 297–304.
- Pallant, F. J., Lae, L. Sense of Coherence, Well – Being, Coping and Personality Factors: Further Evaluation of Sense of Coherence Scale. *Personality and Individual Differences*. 2002, 33, pp. 39–48.
- Rūtiņa, I. 35–45 gadīgu sieviešu iekšējās saskaņotības izjūtas un pašstenošanās līmeņu savstarpējās sakarības. Maģistra darbs psiholoģijā. 2003. (Nepublicēts materiāls.)
- Scheier, M. F., Carver, C. S., Bridges, M. W. Distinguishing Optimism from Neuroticism (and Trait Anxiety, Self-Mastery, and Self-Esteem): A Reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994, 67, pp. 1063–1078.
- Schumann, A., Hapke, U., Meyer, C., Rumpf, H., John, U. Measuring Sense of Coherence with Only Three Items: a Useful Tool for Population Surveys. *British Journal of Health Psychology*. 2003, Vol. 8 Issue 4, p. 409. 13 p.
- Snekkevik, H., Anke, A., Stanghelle, J. K., Fugl-Meyer, A. R. Is Sense of Coherence Stable After Multiple Trauma? *Clinical Rehabilitation*. 2003, Vol. 17, Issue 4, p. 443, 11 p.
- Strang, S., Strang P. Spiritual Thoughts, Coping and Sense of Coherence in Brain Tumour Patients and Their Spouses. *Palliative Medicine*. 2001, 15, pp. 127–134.
- Suominen, S., Blomberg, H., Helenius, H., Koskenvuo, M. Sense of Coherence and Health – does the Association Depend on Resistance Resources? *Psychology and Health*. 1999, Vol. 14, pp. 937–948.
- Šūpulniece, I. Iekšējās saskaņotības izjūta, izdegšana un depresija bērnu sociālās aprūpes darbiniekiem saistībā ar darba stāžu. Maģistra darbs. 2005. (Nepublicēts materiāls.)

Volanen, S. M., Lahtela, E., Silventoinen, K., Suominen, S. Factors Contributing to Sense of Coherence Among Men and Women. *European Journal of Public Health*. 2004, Vol. 14 Issue 3, pp. 322–331.

Wolff, A. C., Ratner, P. A. Stress, Social Supp. Ort and Sense of Coherence. *Western Journal of Nursing Research*. 1999. Vol. 21. Issue 2, pp. 182–197.

Summary

The paper is an overview of the sense of coherence (SOC) concept in psychology. Analysis of research of last six years shows the changes on SOC concept since it was defined by Antonovsky. The SOC concept has been discussed and improved by different authors. Recent research show contradictions in the concept with regard to stability over time, sex differences, and the role of developmental factors in SOC. Research findings about the SOC relation to health, social supp. ort, well-being, depression, and anxiety are relatively coherent. These factors often show significant correlations with SOC and challenge the validity of SOC concept. Recently the number of studies on SOC outside clinical psychology, like within the field of organizational psychology has grown.

Key words: *sense of coherence, coping, psychological well-being.*